

АЗƏРБАЈҶАН
ХАЛҶ
СƏНՁԵՄԻ

ИШЫГ
БАҚЫ
1984

РАСИМ

ЭФЭНДИЈЕВ

АЗЭРБАЈЧАН

ХАЛГ

СЭНЭТИ

РАСИМ

ЭФЕНДИЕВ

НАРОДНОЕ

ИСКУССТВО

АЗЕРБАЙДЖАНА

RASIM

EFENDIYEV

FOLK ART

OF AZERBAIJAN

Елми редактору
Ә. В. САЛАМЗАДӘ

ИБ № 318

4904000000
Ә ————— 11 - 82
М 654 - 82

© ИШЫҒ . 1984

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

7

**Гәдим дәврләрдә
Азәрбајчан
халг сәнәти**

23

**Илк орта әсрләрдә
Азәрбајчан
халг сәнәти**

35

**XI—XV әсрләрдә
Азәрбајчан
халг сәнәти**

63

**XVI—XVII әсрләрдә
Азәрбајчан
халг сәнәти**

101

**XVIII әсрдә
Азәрбајчан
халг сәнәти**

127

**XIX—XX әсрин
әввәлләриндә
Азәрбајчан
халг сәнәти**

177

**Азәрбајчан
халг сәнәти
нүмунәләри
рус вә
Гәрби Авропа
рәссамларынын
әсәрләриндә**

**ГЭДИМ
ДӨВРЛЭРДЭ
АЗЭРБАЙЖАН
ХАЛГ
СЭНЭТИ**

Азәрбајчан дүнјанын эн гәдим вә зәнкин тарихә малик олан кушәләриндән биридир.

Фүзули рајону јахынлығындакы илк инсан мәскәни сајылан Азых мағарасы, Нахчывандакы Күлтәпә, Газахдакы Баба-Дәрвиш абидәләри, Бакы шәһәри јахынлығындакы Гобустан гаја тәсвирләри вә с. бу әразидә јурд салмыш инсанларын һәлә узаг кечмишләрдә чошгун һәјат вә ја-радычылыг процеси кечирдијини көстәрир.

Азәрбајчан халгынын бәдии тәфәккүр вә јарадычылыгына өлкәнин көзәл тәбиәти, иглими, тәбиин сәрвәтләринин зәнкинлији дә бөјүк тә'сир көстәрмишди. Оун инчәсәнәти тәбиәти кими рәнкарәнк, долгун вә зәнкиндир.

Азәрбајчан халгынын зәнкин јарадычылыг чешмәсиндә эн мүһүм јерләрдән бирини оун һәјат вә мәишәти, күндәлик күзәрәни илә бағлы олан халг сәнәтләри тугур. Эн гәдим дөврләрдән зәманәмизәдәк давам едән бу сәнәт нөвү халгын кејиминдән тутмуш мүхтәлиф тәсәррүфат мә'мулаты вә бәзәјинә гәдәр бөјүк бир саһәни әһатә едир.

Тәбиидир ки, халгымызын мәишәт хүсусијјәтләри, естетик зөвгү, бир сөзлә милли симасы, мәнлији бу сәнәт нөвүндә өзүнү хүсусилә парлаг шәкилдә бүрузә верәчәкди.

Әбәс јерә олмајараг инди дүнјанын эн зәнкин музејләриндә Азәрбајчан халг сәнәткарлығынын бир чох көзәл нүмунәләри илә растлашмаг олур.

Ленинград Дөвләт Ермитажында, Парисин Лувр, Лондонун Викторија вә Алберт, Нју-Јоркун Метрополитең, Истамбулун Топгапы, Түрк вә Ислам Әсәрләри музејиндә вә башга јерләрдә беш јүз, мин ил вә ондан да әввәл Азәрбајчан торпағында јарадылмыш халча, тикмә, сахсы, зәркәрлик сәнәти нүмунәләри сахланылыр.

Халг сәнәтимизин Америка, Авропа, Асија вә Африка гит'әләриндәки өлкәләрин мәшһур музејләриндә белә лајигли јер тутмасы оун дүнја әһәмијјәти кәсб етдијини билдирир.

Азәрбајчан халг сәнәтинин чох гәдим вә зәнкин ән'әнәләри вардыр.

Нахчыван, Минкәчевир, Кәдәбәј, Газах, Кәнчә вә с. јерләрдән әлдә едилмиш дашдан, килдән, металдан дүзәлдилмиш сәнәт әсәрләринин јашы беш мин илә јахындыр. Бу әразиләрдән тапылмыш габ-гачаг, силаһ вә бәзәк нүмунәләри тәк бир тарихи факт кими дејил, һәм дә ону јарадан сәнәткарын усталыг бачарығындан мә'лумат верән гијмәтли мәнбәдир.

Гәдим дөвр Азәрбајчан сәнәткарлығыны әтрафлы дулусчулуг сәнәти тәмсил едир.

Бу күнәдәк әлдә едилмиш кил габлар өлчүләри, формалары, үзәриндәки нахышлары, материалы вә биширилмә технолокијасы е'тибары илә бир-бириндән хејли фәргләнирләр.

Елә бу бахымдан да алимләр гәдим дөвр Азәрбајчан дулусчулуғуну ики бөјүк һиссәјә бөлүрләр.

Бунлардан биринчиси—гырмызы кил керамика, икинчиси чилаланмыш гара рәнкли керамикадыр.

Нахчыван рајону әразиси (Күлтәпә, Шаһтахты, Шортәпә вә с.) е. ә. II минилликдә гырмызы керамиканын әсас мәркәзи олмушдур.

Бу тип керамика нүмунәләри, әлван рәнкли олдуғу үчүн она бојалы керамика ады верилмишдир. Алимләр сүбут етмишләр ки, бу мәдәнијјәт гәдим Иран гәбиләләри илә игтисади-мәдәни әлагә нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр. Бојалы керамика һәм әл, һәм дә дулусчулуг дэзкаһында һазырланарды. Өз инкишафыны тунч дөврүндән башлајан бу тип бојалы габлар истәһсалы дөмир дөврүнә гәдәр инкишаф едәрәк бир нечә мәрһәлә кечмишдир. Бу тип керамика мә'мулатлары үзәриндә далғавары, сыныг вә мүрәккәб шәкилли дүз хәтләр, ромб, үчбучаг формалы нахышларла јанашы, гуш, һејван һәтта стилизә едилмиш инсан фигурларына да раст кәлинир. Бунлар габлар үзәринә бир гајда олараг гара, көј, сары, гәһвәји бојаларла чәкиләрди.

Шаһтахтыдан тапылмыш ири һәчмли габ (е. ә. XVIII—XVII әсрләр) бу тип бојалы керамика сәнәти һагда көзәл тәсәввүр ојадыр.

Назырда Бақыда Азербайжан Тарихи музейиндә нүмајиш етдирилән бу габын көвдәси үзәриндә ардычыл тәкрат олунан гуш, һејван тәсвирләри верилмишдир.

Рәсмләре диггәтлә нәзәр етирсәк орада товуз гушу, кечи вә ат фигурларынын олдуғуну көрәрик. Дулусчу бөјүк мәһарәтлә нәнки бурада тәсвир олунан чаңлыларын нөв вә типләрини, һәтта онларын дуруш вә һәрәкәтләрини белә вермәјә чәһд етмишдир.

Тәсвирләрдә реалист әләмәтләрлә јанашы декоративлијә дә кениш јер верилмишдир.

Чилаланмыш гара рәнкли керамиканын јайылма әразиси даһа кениш олмушдур. Бу тип керамиканын инкишафы енеолит дөврүндән башлајыб тунч дөврүндә ән јүксәк зирвәсинә чатмышдур.

Бу тип керамикаја Ханлар, Минкәчевир, Дашкәсән, Газак вә с. рајонларын әразисиндә тез-тез тәсадүф едилди.

Бу тип керамикадан дүзәлдилмиш габ-гачаглар өз формаларындан даһа чох үзәриндәки бәзәкләри илә диггәти чәлб едир. Археологларымыз бу тип керамика нүмунәләри үзәриндә раст кәлинан нахыш элементләринин ади бәзәк дејил, гәдим јазы нөвләри (пиктограм) олдуғу фикрини дә ирәли сүрмишләр. Бу тип јазылы габлар Газак рајонунун Баба-Дәрвиш адлы гәдим јашајыш мәскәниндән хүсусилә чох тапылмышдур.

Гара керамика үзәриндә раст кәлинан мүхтәлиф мәһиј-јәтли шәкил, нахыш нүмунәләри о дөврдә әсасән ики үсулда ичра олунурду. Бунлардан бири чызма, о бириси исә инкрустасија иди.

Ханлар рајону әразисиндә апарылан археоложи газынты ишләри заманы тапылмыш агзы кен габлар үзәриндә бу ики техники үсулун һәр бириндән мәһарәтлә истифадә едилмишдир. Бу габлар үзәриндә тәсадүф едилән стилизә едилмиш инсан, һејван тәсвирләри өз үслубу илә Гобустан гаја рәсмләрини јада салыр.

Ханлар рајонундан тапылмыш, назырда Бақыда Азербайжан Тарихи музейиндә нүмајиш едилән бу типли габлардан бирини нәзәрән кечирәк. Е. ә. II миниллијә аид едилән бу агзы кен гара габын јан тәрәфиндә ағ мәддә илә инкрустасија техникасында ишләнмиш ики овчу вә ики кечи тәсвири верилмишдир. Инсан тәсвирләри кечи фигурларына нисбәтән даһа схематик шәкилдә вериләрәк өндән көстәрилмишдир. Овчунун сол әлиндә оха бәнзәр силаһ вардыр. Фигурлар јухарыда гоша әјри хәтләр арасында верилмишдир. Инсан вә һејван фигурларынын үзәриндә чохлу нөгтә вардыр. Алимләрин фикринчә бу онларын сајча чохалмасыны, артмасыны, күнәш аллаһындан тәмәнна етмәсини көстәрир. Чилаланмыш гара рәнкли керамика сәнәти үзәриндә елми арашдырмалар апармыш алимләр сүбүт етмишләр ки, гәдим керамик мәмулаты гара рәнкә бојамаг үчүн дулусчулар ади һисдән бачарыгла истифадә етмишләр. Бу мәгәдлә онлар ачыг һавада гурудулмуш кил габлары әввәлчә һамар сүмүк вә јахуд башга бәрк чисим илә јахшыча сүртәрәк онун үзәриндәки мәсәмәләри долдуруб баркидирдиләр. Буну она көрә едирдиләр ки, габ күрәдә бишәндән вә гара рәнк аландан сонра, һәм дә чилаланмыш вә парылтылы олсун. Бу гајда илә назырланан маллар тамамилә гара рәнкли вә чилаланмыш олурду.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, гара керамика мәдәнијәти бу дөврдә тәк Шимали Азербайжанда јох, Иран Азербайжаны әразисиндә дә өз јүксәк инкишаф мәрһәләсини кечирмишдир.

Гәдим дөвр дулусчулуғ сәнәтимизин марағлы сәһифәләриндән бирини дә фигурлу керамикалар тәшкил едир. Фигурлу керамика нүмунәләри бу дөврдә мәлум технолокијаја әсасән чилаланмыш гара вә боз рәнкдә олурду. Бунлар, әсасән мүхтәлиф мәһијјәт дашыјан габ шәклиндә вә кичик һејкәлләр формасында дүзәлдилди.

Арашдырмалар көстәрир ки, дулусчулар фигурлу габларын дүзәлдилмәсиндә даһа јүксәк наилијјәтләр әлдә етмишләр.

Бу дөврдә фигурлу габлар, әсасән, јахшы јоғрулмуш вә бәзән дә үјүдүлмүш килдән назырланырды. Онларын үзәри һамар вә бәзәкли олурду.

Тунч дөврүнә аид олан фигурлу керамикалар ичәрисиндә гуш, һејван, ев вә араба моделләринә хүсусилә тез-тез тәсадүф едилди.

1947-чи илдә Минкәчевирдә Күр чајынын сол вә сағ саһиндә апарылан газынты ишләри заманы ашкар едилмиш 2—4 әдәд тәкәрли евә охшар араба моделләри хүсусилә диггәти чәлб едир.

Бу моделләрин узунлуғу 18—20 см, һүндүрлүјү исә 10—18 см-дир. Араба моделләринин ичәријә доғру киринтичыхынтысы, үзәриндә исә далғавары хәтт вә нөгтәләри вардыр. Отурачагларынын һәр ики тәрәфиндә өз верилмишдир. Онлар да тәкәрләр бәнд олунмушдур. Бу килдән дүзәлдилмиш араба моделләри Азербайжанда һәм нәглијјәт васитәләринин тарихини өјрәнмәк үчүн, һәм дә ејни заманда јарымкөчәри һәјат формасынын мејдана кәлмәсини ајдынлашдырмаг үчүн гијмәтли тарихи материалдыр.

Күзәрәнлары алачылары андыран бу тип арабаларда кечән көчәри тајфалар һагда сонралар (XIII—XVI әсрләр) Орта Асија вә Азербайжанда олмуш әчнәби сәјјаһлар гијмәтли мәлуматлар вермишләр.

Фигурлу керамикалар е. ә. I миниллидә дә өз инкишафыны давам етдирмишдир. Бу дөврдә фигурлу керамикалар даһа чох зооморф габлар формасында олмушдур. Бу дөврүн фигурлу керамикалары әввәлки дөврләрә нисбәтән даһа мүрәккәб олмушдур.

Марал, кечи, хоруз, товуз гушу формалы габларла јанашы бу дөврдә горелјеф шәкилли гуш, һејван тәсвирләринә дә раст кәлинир.

Бу һалларда гушун вә ја һејванын габарығ тәсвири габларын көвдә, гулп вә агзы һиссәләриндә олурду.

Алимләрин фикринчә, габлардакы бу тәсвирләр бәдин јох, даһа чох символик мәналар кәшф етмишдир.

Габлара бәдхәһ руһларын дахил олмамасы үчүн әһали арасында јайылмыш тотем характери дашыјан гуш вә һејван тәсвирләри илә бәзәдилди.

Гәдим Азербайжанда дулусчулуғла јанашы ән чох инкишаф етмиш сәнәтләрдән бири дә метал ишләмә сәнәти иди.

Азербайжанда енеолит дөврүндә мис кәшф едилдикдән сонра метал ибтидаи ичма чәмијјәтинин игтисади, тәсрүрүфат, ичтимаи вә мәдәни һәјатында көркәмли рол ојнамаға башлајыр. Бу заман башга металлар да тапылыб мүјјәнләшдирилир. Мәсәлән, гурғушун, галај, марганс металларынын кәшфи Азербайжан тарихиндә јени вә мүтәрәғги бир дөврүн, тунч дөврүнүн башланмасы илә бағлыдыр.

Азербайжан әразисиндә газынтылар заманы тапылмыш мадди-мәдәнијјәт нүмунәләри көстәрир ки, әчдадларымыз һәлә ерамыздан әввәл I миниллидә тунчдан зәриф формалы габлар, хәнчәрләр, балталар, кәмәрләр вә с. зинәт шәјләри дүзәлдиб өз һәјат вә мәишәтләриндә истифадә едирләрмиш.

Бәшәријјәт тарихиндә «Тунч дөврү» адланан бу дөвр Азербайжана чох зәнкин мадди-мәдәнијјәт нүмунәләри вермишдир. Мәһз буна көрә дә мәшһур совет алими, академик И. И. Мешшанинов Азербайжанын әразисини зәнкин вә тәбиини музей адландырмышдыр.

Бу дөврдә тунчдан дүзәлдилмиш мәмулатлар өз дәғиг ишләнмәси вә бәзән чох орижинал формаларда олмаларына бахмајараг, әсасән бәзәксиз иди. Дүздүр, надир һалларда да олса бу дөврә аид шәјләрин үзәриндә биз мүхтәлиф һәндәси хәтләрә, бәзән күнү, улдузу, ајы, һәтта һејван тәсвирини андыран рәсмләрә дә раст кәлирик.

Лакин бунлар дулусчулуғ сәнәти нүмунәләри үзәриндә раст кәлинан рәсмләртәк бәзәк ролу дејил, даһа чох символик мәһијјәт дашыјырды.

Бу дөврә аид абидәләр ичәрисиндә өз орижинал формасы вә дәғиг ишләнмәси илә 1930-чу илдә Гарабағын Доланлар кәндиндән тапылмыш икибашлы тунч марал фигуруну көстәрмәк олар. Марал стилизә едилмиш сәпкидә—бојну назик, ајағлары јоғун дүзәлдилмәсинә бахмајараг, композисијасынын орижинал гурулушуна көрә күчлү тәсир бағышлајыр. Марала һәр ики тәрәфдән—чәнәсиндән тутмуш гарнынын алтынадәк узун зәнчирләр бәнд едилмишдир. Зәнчирләрин ашағы һиссәсини зәриф формалы зынғырову андыран һиссәчикләр тәшкил едир ки, бу да фигурун, һараданса асылараг истифадә едилдијини көстәрир.

Гејд етмәк لازمдыр ки, бу дөврдә метал чох чәтин шәраитдә вә аз мигдарда ичра едилдијиндән ондан чох надир һалларда ади мәншәт мәмулатлары дүзәлдәрдиляр. Гәдимләрдә металы әсас етибары илә дини характер дашыјан бәдиин сәнәт әсәрләринин дүзәлдилмәсиндә истифадә едәрдиляр. Мәһз елә буна көрә јухарыда гејд етдијимиз әсәрин һәјатда даһа чох дини характер дашыјан әшја олдуғу инандырычыдыр. Чох күман ки, марал бу дөврдә бу әразидә јашајанларын парәстиш етдикләри тотем имиш.

Тунчдан дүзәлдилмиш гәдим дөвр сәнәт абидәләримиз ичәрисиндә өз бәдилийи вә сәнәткарлығы бахымындан диггәти чәлб едән әсәрләрдән бири дә кәмәрләрдир. Гарабағ, Газах, Кәдәбәј вә с. јерләрдән әлдә едилмиш бу тунч кәмәрләр үзәриндәки рәсм вә нахышлары илә адамы вәлһ едир.

Гарабағын Хочалы кәндиндән тапылмыш кәмәрин гижмәтли чәһәти ондан ибарәтдир ки, бурада зәркәрлијин бир нечә үсулундан бөјүк мәһарәтлә истифадә едилмишдир. Кәмәрин бәзәк композисијасы әсас етибары илә үч һиссәјә бөлүнүр: орта, јухары вә ашағы кәнар һиссәләри. Кәмәрин јухары вә ашағы кәнарлары ејни шәкилдә тәкәр едилди вә һәрәси үч нахышдан ибарәтдир. Беләликлә, кәмәри спиралы андыран бөјүк орта золаг вә ону һәр ики тәрәфдән өртән далғавары нахышлар тамамлајыр. Кәмәрин ән марағлы һиссәси онун ортасында јерләшән рәсмләрдир. Бурада бир өкүз, једдикушәли улдуз вә бәзи һәндәси фигурлар тәсвир олунашдыр. Пластик бир ритмлә јеријән бу һејван фигуру бүтүн кәмәрә даирәви һәрәкәт верир вә бәзәк композисијасыны чанландырыр.

Газах районундан тапылмыш е. ә. I миниллјә аид едилән тунч кәмәр дә үзәриндәки рәсмләри илә диггәти чәлб едир. Композисија етибары илә кәмәр үзәриндә нисбәтән сәрбәст јерләшдирилмиш тәсвирләрдә гурда бәнзәр вәһши һејван вә балығ шәкилләри верилмишдир. Тәсвирләринин чохлуғу вә мәзмуну бахымындан Кәдәбәјдән тапылмыш кәмәр даһа чох диггәти чәлб едир. Тунч кәмәрләримизин тарихи, бәдиин һиссәсијәт вә мәзмуну илә мәшғул олмуш алимләримиз Ч. Хәлилов, Н. Рәзјев вә башгалары Кәдәбәјдән тапылмыш кәмәри индијәдәк Азәрбајҗан әразисиндән тапылмыш тунч кәмәрләрин ән көзәл нүмунәләриндән сајырлар.

Чызма үсулу илә бәзәдлмиш Кәдәбәј кәмәринин үз һиссәсиндә елә бил ки, бир-бирини изләјән беш һејван тәсвири верилмишдир. Сол тәрәфдән биринчи, үчүнчү вә бешинчи јердә үстүндә күнәшин, свастика шәкилдә рәмзи тәсвири верилмиш аслан фигурлары чызылмышдыр. Арашдырмалар көстәрир ки, узағ кечмишләрдә Азәрбајҗанда, башга Шәрг өлкәләриндә олдуғу кими, аслан рәсми күнәш вә одун рәмзи кими тәсвир олунашдыр.

Аслан фигурунун үзәриндә учлары дүзбучағ шәкилдә әјлмиш хашәкилли дини нишанын верилмәси дә буна ишарәдир.

Тунч кәмәр үзәриндә бундан әләвә ики намәлум тәкбујнузлу һејван тәсвирләри дә вардыр. Бу һејваны һәр јердә илан рәсми мүшәјиәт едир. Илан рәсми өзлүјүндә ахирәт дүнјасынын символу олдуғу үчүн бу һејван да јералты өлүрә дүнјасынын рәмзи кими гәбул едилди. Беләликлә, биз кәмәр үзәриндә ики һејванын: күнәши, ишығы тәмсил едән асланла, гаранлығ дүнјанын рәмзи олан тәкбујнузлу һејванын мүбаризәси сәһнәсини көрүрүк.

Кәмәр үзәриндә бундан әләвә сујун, боллуғун кечмишдә рәмзи сајылан гоша спиралдан ибарәт рәсмләр дә вардыр. Һәммин ишарәләр мәһсулдарлығы, хошбәхт һәјаты тәмсил едир вә кәмәри бәд нәзәрләрдән дә һифз едирмиш. Бу ишарәләр икигәт шәкилдә кәмәри һашијәләјир.

Тәбни ки, белә кәмәри узағ кечмишләрдә гәбилә башчылары вә ја өлүм-дирим дөјүшләриндә галиб кәлән, фәргләнән икидләр гошајарды.

Металдан дүзәлдилмиш сәнәт нүмунәләри ичәрисиндә еләләри вардыр ки, онларын үзәриндә олан бәзәк вә тәсвирләрдә биз о дөврдәки инсанларын адәт-әнәнәләри, дини көрүшләри вә кејимләри илә јахындан таныш ола билирик. Белә сәнәт нүмунәләри ичәрисиндә Минкәчевирдән тапылмыш е. ә. VIII—VII әсрләрә аид башы мөһүрлү тунч үзүкләр һиссәлә диггәти чәлб едир. Бу мөһүрләрин үзәриндәки ширлә ворушан адам, низә вә гәлханлы дөјүшүн вә ода ситајиш едән шәхсин тәсвирләри

һәр шәјдән әввәл, о заманкы дөврүн кејимләри вә инсанларын адәтләри һагғында биздә тәсәввүр јарадыр. Марағлы бурасыдыр ки, бурада тәсвир олуна кејим, силаһ вә мәншәт әшјаларынын ејнисинә јунан алыми Страбонун (е. ә. 63—19) Гағғаз әһли һагда вердији мәлуматларында да раст кәлирик.

Һәммин дөврдә Иран Азәрбајҗанында бәдиин метал емәли даһа јүксәк сәвијјәјә чатмышдыр.

Бу инкишаф Иран Азәрбајҗанында сон 20—25 ил әрзиндә апарылан археолоји газынтылар заманы ашкар едилмиш зәркәрлик сәнәти нүмунәләриндә өзүнү көстәрә билмишдир.

Тәбриз шәһәриндән тәгрибән 70 км аралы Урмија көлү әтрафында јерләшән Һәсәнли, Гаратәпә, Зивијә вә с. јерләрдән тапылмыш бу надир сәнәт әсәрләри дүнја сәнәт-шүнаслығ елминдә бөјүк мүбәһисәјә сәбәб олмушдыр. Газынты ишләри заманы әлдә едилмиш бу абидәләр көстәрирди ки, онлар нәинки гәдим дөвр Азәрбајҗан тарихини вә инчәсәнәтини ишығландыра билән нүһүм әһәмијјәтә малик олан материаллардыр, һәм дә гәдим Јахын вә Орта Шәрг мәдәнијјәтинин инкишафы проблемләринин бәзи мәсәләләрини ајдынлашдыра биләчәк чох гижмәтли сәнәддир.

Теһранын Археолоји музејиндә нүмајиш етдирилән сәнәт абидәләримиз ичәрисиндә Һәсәнли тәпәсиндән тапылмыш бәдиин метал мәмулатлары һиссәлә диггәти чәлб едир.

Һәсәнли тәпәси Иран Азәрбајҗанынын Сулдуз маһалында јерләшир. Көзәл тәбни шәраитә малик олан бу мәнтәгә һәлә ерамыздан мин ил әввәл Јахын Шәргдә зәнкин мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири олмушдыр. Мәнбәләр көстәрир ки, Бөјүк Мидија дөвләтинини тәркибинә дахил олан Манна тајфасы вахтилә бу әразидә јашамышдыр. 1956—1957-чи илләрдә Һәсәнли тәпәсиндән тапылмыш сәнәт абидәләри ичәрисиндә һазырда Теһран Археолоји музејиндә нүмајиш етдирилән гызыл чам дүнја алимләринин диггәтини чәлб етмишдир.

Һүндүрлүјү 21 см, ағзынын диаметри 16 см вә ағырлығы 950 гр. олан бу бәдиин гызыл чам өз үзәриндәки тәсвирләри илә инсаны һејран едир.

Чамын үзәриндәки рәсмләр бәзи јерләрдә ики чәркә, бәзи јерләрдә исә үч чәркә шәклиндә јерләшдириләрәк, бүтүн әшјаны башдан-ајаға гәдәр өртмүшдүр.

Јухарыда биринчи чәркәдә 3 араба рәсми диггәт мәркәзини тәшкил едир.

Инәк бағланмыш биринчи арабаны ганады инсан, гатыр бағланмыш ики башгасыны исә биринчинин башында ганад, о бирисини бујнуз олан шәхсләр идәрә едир. Биринчи арабанын гаршысында башыны дарамыш вә әјни-нә һашијәли палтар кејимиш киши дурмушдыр. Онун әлиндә һүндүр бир габ вардыр. Архасында һәммин либасдан кејимиш башга ики нәфәр бир чүт гочу ирәли сүрүрләр. Белә көрүнүр ки, арабаны гаршыламаға кедирләр. Ашағыдакы чәркәләрдә дә диггәти чәлб едән бир чох сәһнәчикләр вардыр. Бурада башына илан доланмыш овчу, онун јанында ики гоч үзәриндә дајанмыш лүт гадын, үчбашлы әждаһанын чајнағындан хилас олунамаг үчүн әлләрини кәнарда дајанмыш пәһләвана узадан бир киши тәсвир едилмишдир. Бу сәһнәчикләр чамын орта һиссәсиндә јерләшмишдир. Чамын нисбәтән ашағы һиссәләриндә кичик сәндәлдә отурмуш гоча бир киши тәсвир олунашдыр. Бир гадын кишинин гаршысында дурараг, кичик јашлы ушағы она тәрәф узадыр. Бу сәһнәнин үстүндә үзү сәндәлә тәрәф олан киши әлиндә намәлум габ тутараг дајанмышдыр. Јухарыда бәһс етдијимиз шәкилләрдә башына илан доланмыш овчу тәсвири арасында үч башга рәсм дә вардыр.

Һәммин тәсвирләрин бириндә ики кишинин сурәти әкс едилмишдир. Онлар үчүнчү бир кишинин әл вә сачындан тутараг, сәнки ону чәзаландырмаға апарырлар. Бу сәһнәнин үстүндә мәһарәтлә чәкилмиш шир вә ону јәһәр-ләјиб минмәк үчүн һазырлашан кәч тәсвир едилмишдир. Бу сәһнәдән сонра бурада бөјүк гушун белинә миниб учан бир шәхсин дә шәкли нәзәри чәлб едир.

Чамын алты чохлу ханалара бөлүнүш, әтрафында исә 4 дағ кечиси сурәти тәсвир едилмишдир.

Чамын үзәриндәки тәсвирләрин чографи мөвгеји дә сүжетләр кими чох кениш бир сәһнәни әһатә едир. Мәсәлән, биринчи арабанын гаршысында дурараг, башыны

даражан киши сач вә кејим тәрзи нөгтеји-нәзәриндән скифләри, күнәш аллаһыны тәмсил едән ганадлы тач гојмуш шәхс исә ассириләрин аллаһларыны хатырладыр. Бундан элавә бурада тәсвир едилән ширәбәнзәр шәкилләр һит вә һунларын илаһәләрини дә јада салыр. Сүжетләрин бириндә гәдим һун әфсанәсиндән көтүрүлмүш сәһнәчикләр вардыр. Бу өз ушағыны сәндәлдә отурмуш гоча илаһи кишијә верән гадын образында әкс олунмушдур. Чам үзәриндәки тәсвирләрин белә кениш мөвзуларә һәсри тәбии ки, әбәс јерә дејилдир. Чүнки тәгрибән бу дөврдә Азәрбајчанын шимал һиссәсиндә јерләшән скиф чарлығынын вә еләчә дә гәрбиндәки гәдим һит вә ассирија дөвләтләринин Азәрбајчанын сијаси вә мәдәни һәјәтинда аз ролу олмамышдыр.

Гызыл чамы һәсәнли тәпәсиндән тапан Америка археологу Роберт Дајсон габын үзәриндәки тәсвирләрә әсасланараг онун тәхминән ерамыздан әввәл IX—VIII әсрләрдә јарандығыны билдирир.

Азәрбајчан мәдәнијјәтинин бу дөврләрдә гоншу дөвләтләрдә гаршылыгыла әлагәсини Урмија көлү әтрафында Зивижә маһалындан тапылмыш е. ә. VIII—VII әсрләрдә анд олан гызыл дөшлүк дә әјани шәкилдә тәсдиг едир. Дөшлүк рәсмләрдә бәзәнмишдир. Бурада шир, гоч, ит, довшан, башы инсан бәдәни ганадлы шир фигурлары һәкк олунмушдур.

Тәсвир етдијимиз гызыл дөшлүк енли вә бәзәкли вертикал истигамәтдә јан-јана дүзүлмүш узунсов формалы нәбәти үнсүрләрдә әһәтә едилмишдир. Онлар јарымдаирә шәклиндә олан шахәнин үзәриндә чәкилмишдир. Һәмин шахә ики паралел хәтлә тәсвир едилмиш налы хатырладыр. Шахәнин үзәриндәки салхым мүгәлдәс ағачын мејвәсини тәсвир едир. Дөшлүјүн бәзәкләри арасында онун үст сәтһини ики һиссәјә бөлән назик һашијә дә диггәти чәлб едир.

Азәрбајчанда, сонралар, хүсусилә орта әсрләрдә декоратив-тәтбиги сәнәтин бүтүн саһәләриндә кениш истифада олунан бу мотив «ешмә» вә «буруг» ады илә мәшһур олмушдур. Зивижәдә әлдә едилмиш дөшлүјүн үзәриндә бу мотивин белә биткин ишләnmәси, онун гәдим нахышлардан бири олдуғуну тәсдиг едир.

Гызыл дөшлүјүн үзәриндәки чанлы тәсвирләр ичәриндә инсан башлы, шир бәдәнли фигурлар хүсусилә диггәти чәлб едир.

Бунлар өз үмуми көрүнүшү, композисијасы вә ишләмә үслубу илә гәдим Ассиријада II Саргонун сарајынын киришиндә гојулмуш, тарихдә «Шеду» ады илә мәшһур олан һејванлары хатырладыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, елә бу һејкәлләр дә, е. ә. VIII—VII әсрләрдә јарадылмышдыр. Бүтүн бунлар Азәрбајчан мәдәнијјәтинин гәдим Шәрг өлкәләри илә бу дөврдә сых әлагәдә инкишаф етдијини бир даһа көстәрир.

Тһранын Археоложи музејиндә елә бу вахтлар бу әразидән тапылмыш күмүшдән дүзәлдилмиш бир нечә сәнәт нүмунәләри дә вардыр. Бу типли сәнәт нүмунәләри ичәрисиндә бири хүсусилә диггәти чәлб едир. Һаггында бәһс етдијимиз күмүш таб һүндүр күлдан формасындадыр. Онун үзәриндә габарыг сәпкидә пијада вә атлы дөјүшчүләрин вурushima сәһнәси, ат, өкүз вә ширәохшар һејванларынын вә онлары гован инсанын гызыла тутулмуш габарыг тәсвирләри вардыр. Бүтүн бу тәсвирләр «һејван үслубу»на хас олан бир сәпкидә, јәни динамик һәрәкәтдә верилмишдир.

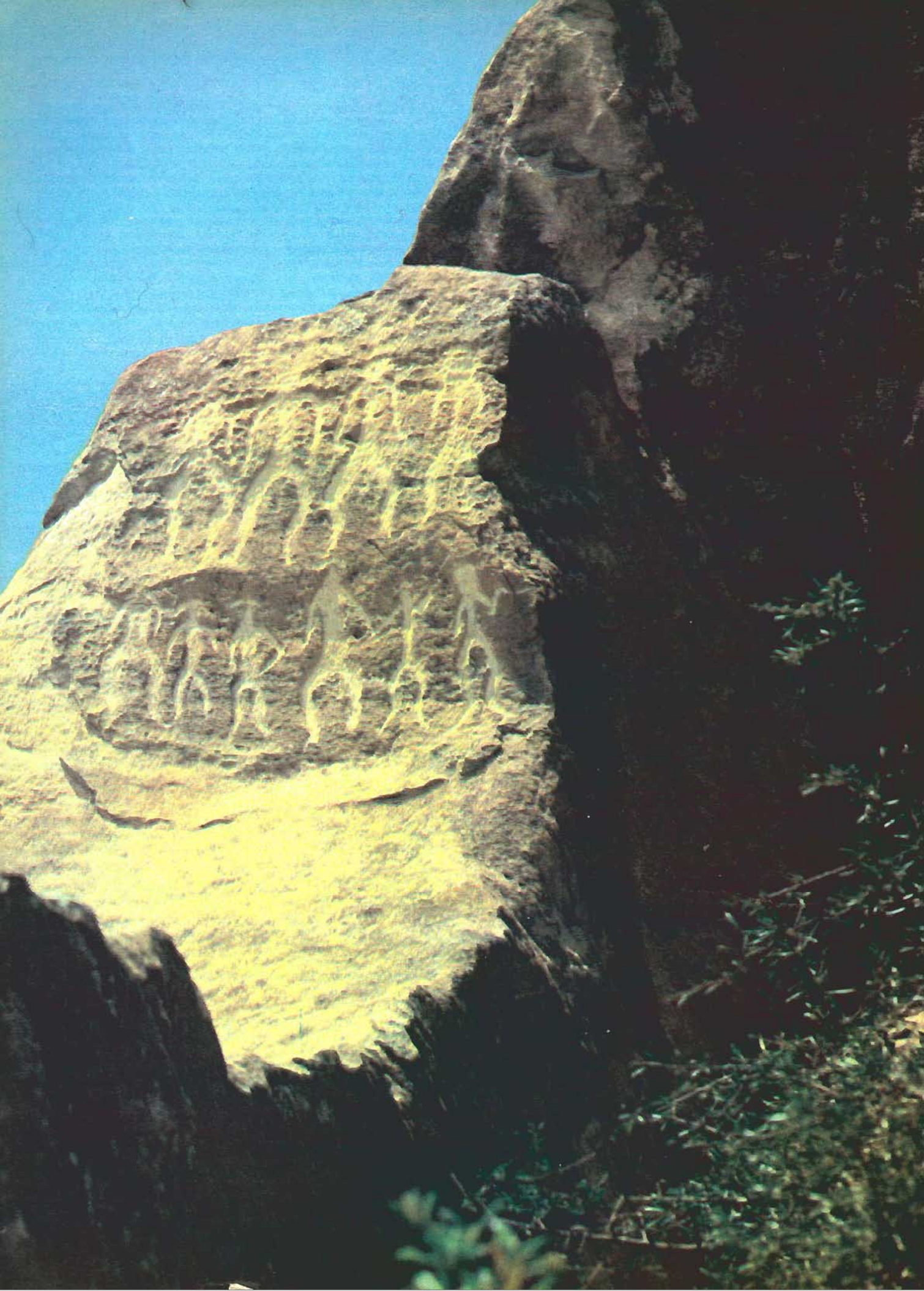
Мәркәзи Асијадан, Гара дәнизин шимал сапилләринәдәк јайылмыш бу сәнәт үслубу чохдандыр ки, сәнәтшүнаслыг елминин гаршысында дуран марагыла проблемләрдән бири сајылыр. Скиф, һун, авар, хәзәр, түрк тајфаларынын гәрбә доғру ахыны нәтичәсиндә јайылмыш бу јүксәк експрессијаја малик олан үслубун Азәрбајчан әразисинин ән учгар јерләриндә белә гәдим сәнәт әсәрләримиз үзәриндә әкси хүсуси мараг доғурур.

Бүтүн бу гејд олунан фактлар ону көстәрир ки, е. ә. I-чи минилликдән башлајараг Азәрбајчан сәнәти дар јерли чәрчивәдә јох, башга өлкәләрин мәдәнијјәти илә сых әлагәдә инкишаф етмишдир.

Бу хүсусијәтләри биз хүсусилә бундан сонра јарадылан сәнәт әсәрләримизин бәди и вә техноложи хүсусијјәтләриндә ачыг-ајдын көрә билирик.

Бу дөврдә јерли усталар нәинки башга өлкәләрин јүксәк сәнәт тәчрүбәси, һәтта естетик норма вә ганунлары илә дә гаршылашырлар.

Е. ә. I-чи минилликдә камилләшмиш сәнәт үслубумуз тәк бу дөвр үчүн характерик олмајараг, сонралар да инкишаф етмиш, феодализм дөврүндә өз јүксәк мәрһәләсинә чатмышдыр.

1. Гаја тәсвирләри. Е. э. III–II
миниллик. Гобустан.

2. Бүрүч әшја. Е. э. I миниллик.
Ханлар.

3. Бүрүч өкүз башы. Е. э. IX әср
Гарабаг.

4. Кијев моделләри. Е. э. XI–IX
әсрләр. Минкачевәр.

1. Наскальные изображения. III–II
тысячелетия до н. э. Гобустан.

2. Бронзовые изделия. I тысячелетие
до н. э. Ханлар.

3. Бронзовая головка быка. IX в.
до н. э. Нагорный Карабах.

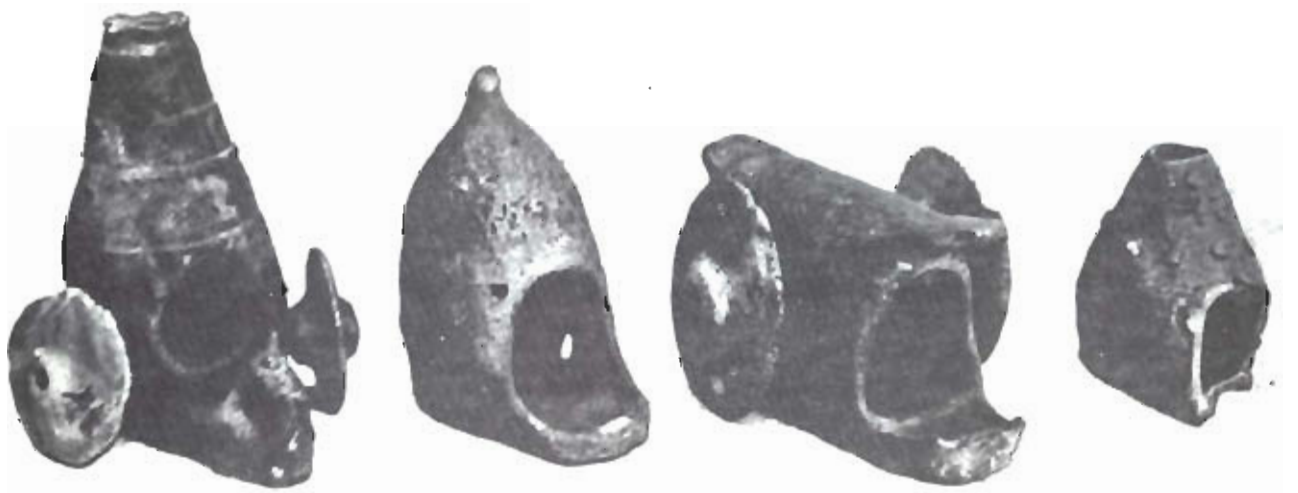
4. Глиняные модели жилищ. XI–IX
вв. до н. э. Мингечаур.

2

3

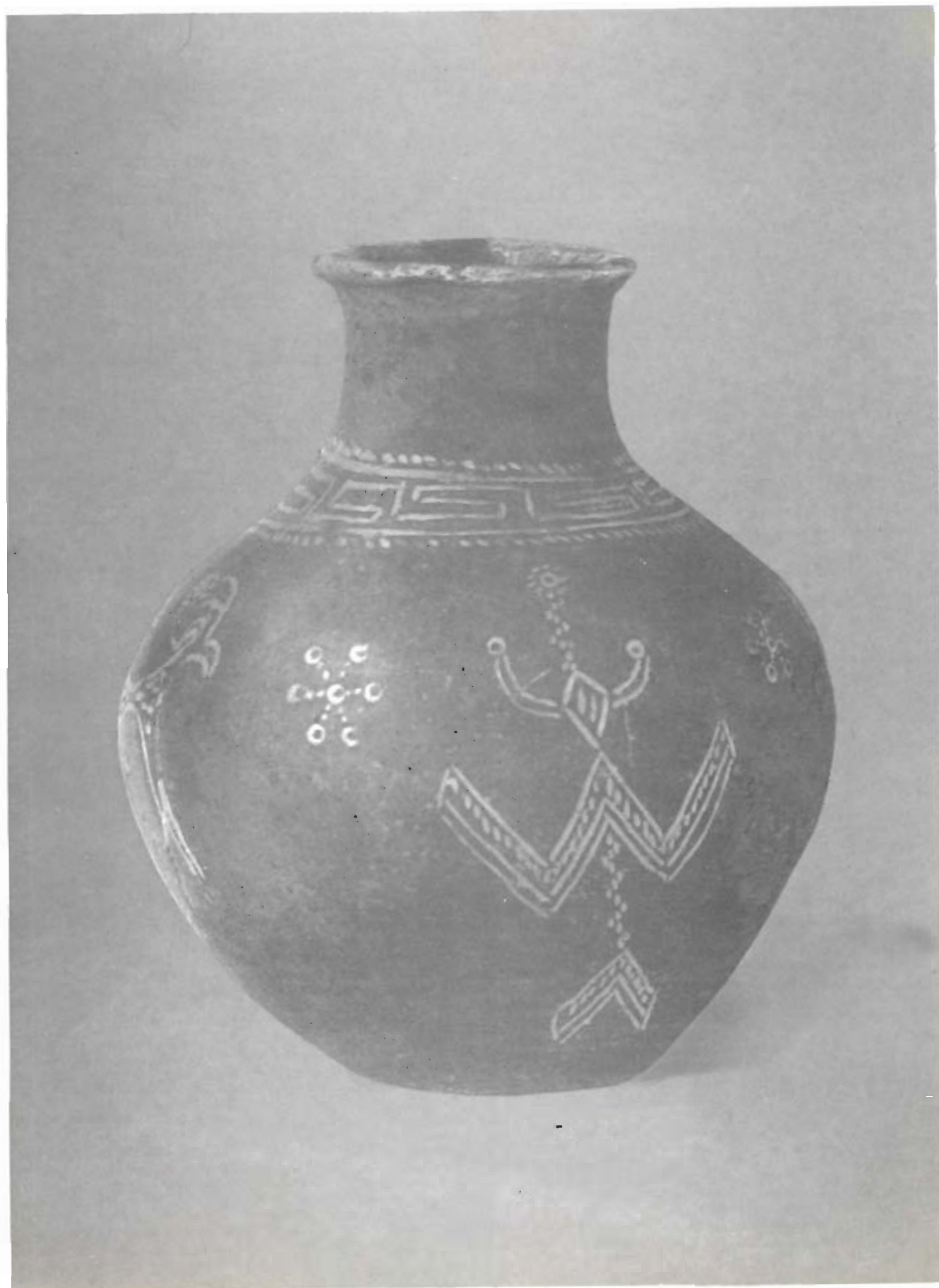

1

4

5. Кил габ. Е. а. II миңилдик. Ханлар.

5. Сероглиняный сосуд. II-тысячелетие до н. э. Ханлар.

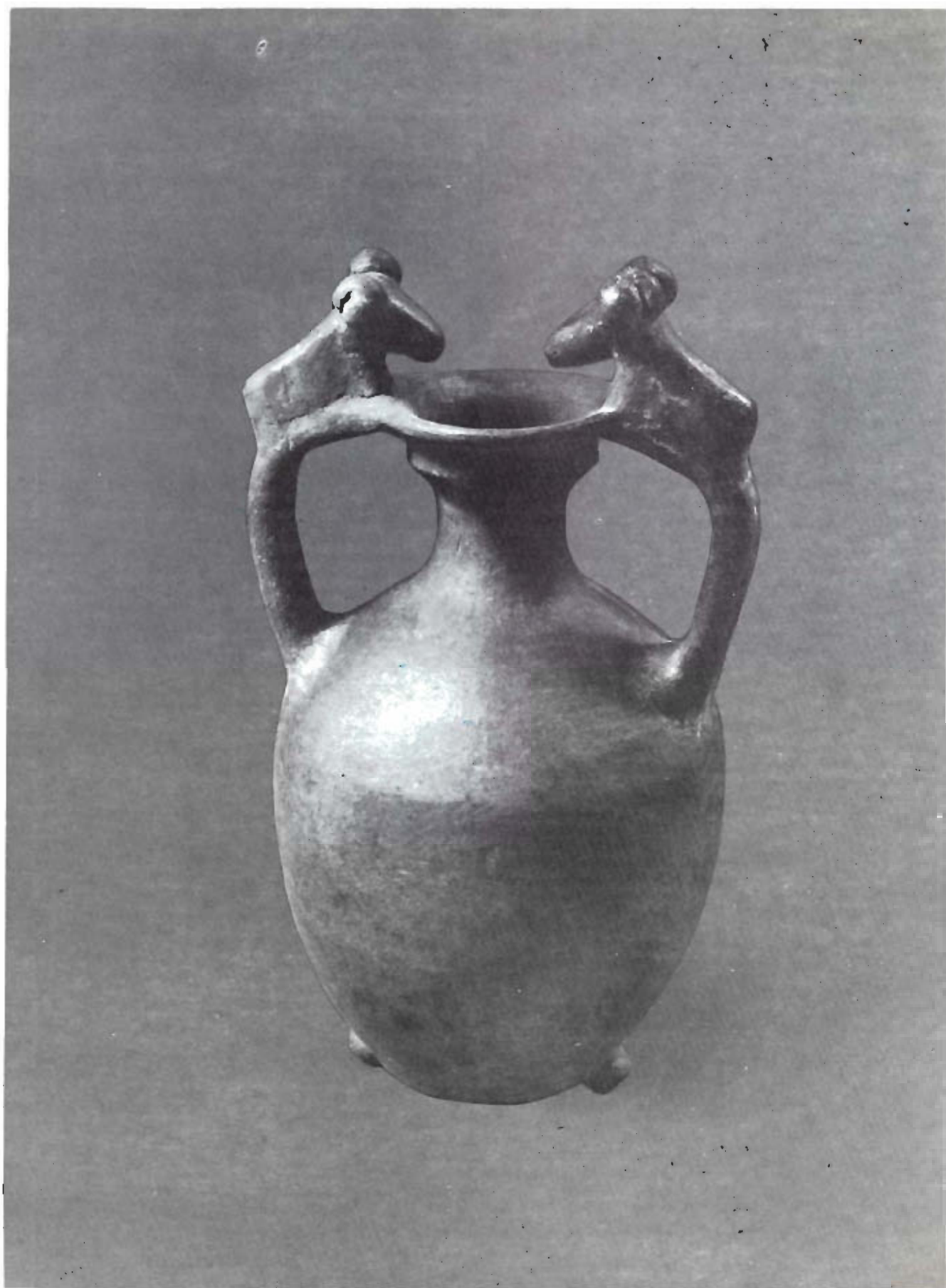
6. Гоч фигурлу кил габ. Е. э. IV—III эсрлэр. Минкачевир.

6. Сероглиняный сосуд. IV—III вв. до н. э. Мингечаур.

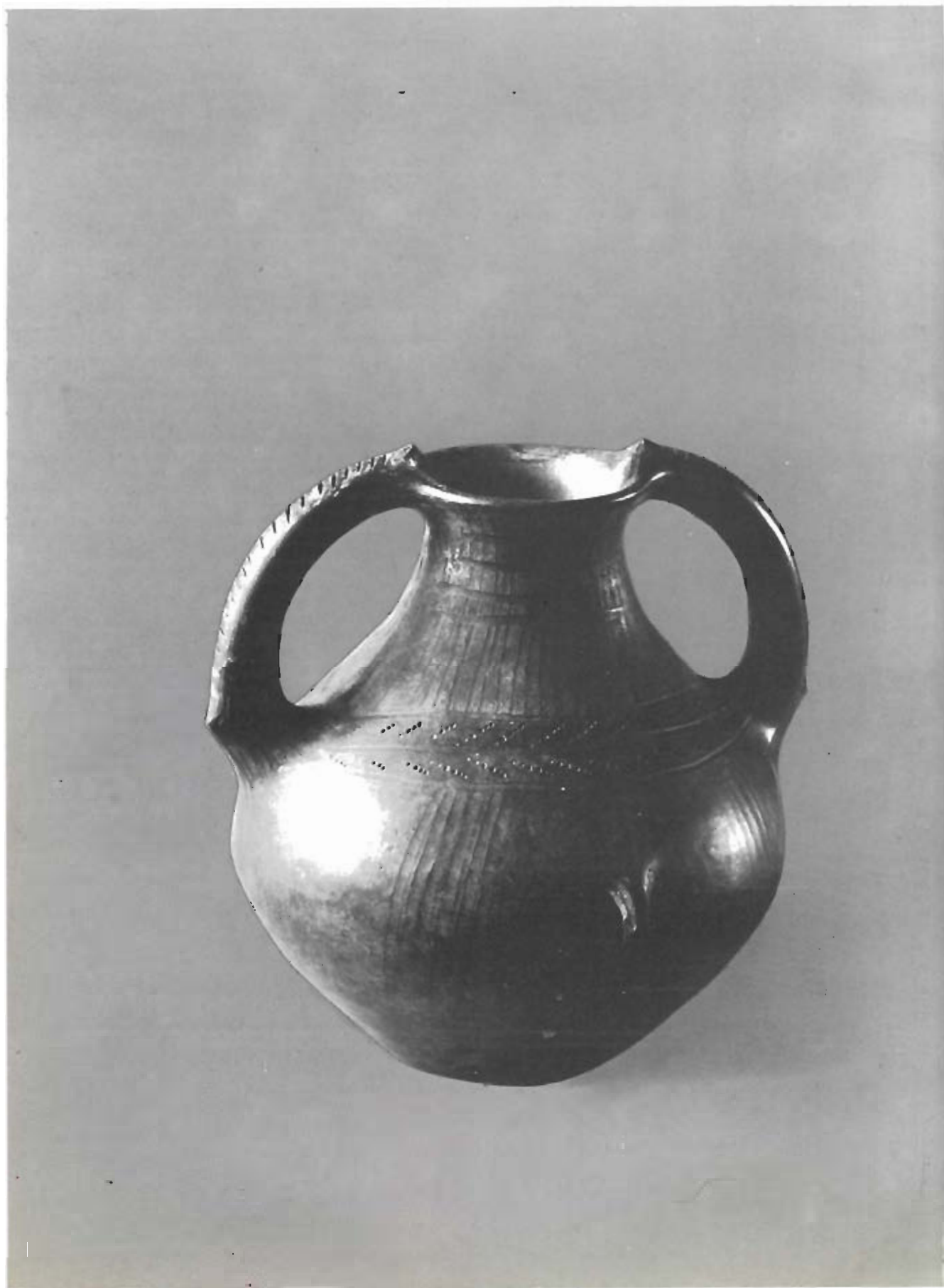
7. Боз рангли кил габ. Е. а. IV—III эсрлар. Миникачелир.

7. Сероглиняный сосуд. IV—III вв. до н. э. Мингечаур.

8. Боз ранкли кил габ. Е. э. VII—V асрлар. Фүзули.

8. Сероглиняный сосуд. VII—V вв. до н. э. Фигули.

9. Марал фигурду кил габ. Е. э. I эср. Минкачевир.

9. Краскоглиняный ритон. I в. до н. э. Мингечаур.

10. Гызыл чам. Е. э. XI—X эсрлэр. Марлик.
10. Золотая чаша из Марлика. XI—X вв. до н. э.

11. Гуш фигурлу кил габ. Е. э. VII—V эсрләр. Фүзули рајону. Молла Маһәррәмли хәнди.

11. Сроглиняный ритон. VII—V вв. до н. э. Сел. Молла Магеррачлы Физулинского района.

12. Бүрүч марал фигуру. Е. э. I минилляк. Нахчыван.

12. Бронзовая фигура оленя. I тысячелетие до н. э. Нахичевань.

**ИЛК ОРТА
ЭСРЛЭРДЭ
АЗЭРБАЙЧАН
ХАЛГ
СЭНЭТИ**

А. зәрбајчан ел сәнәтләри тарихиндә ән зәнкин дөвр-
ләрдән бирини орта әсрләр тәшкил едир.

Бахмајараг ки, орта әсрләрдә Азәрбајчан торпағы бир чох јаделлиләрин һүчумуна мә'руз галмышдыр, онун игтисади, мәдәни һәјаты јенә дә инкишафда олмушдур.

Бу әсрләрдә халга гәбул етдирилмиш ислам дини азәрбајчанлыларын әсрләрчә мәшәтдә мөһкәмләнмиш мүсбәт адәт вә ән'әнәләрини, тәбиәтә реал мүнасибәтләрини бүтүнлүклә дәјишдирә билмир.

Үмумијјәтлә, Азәрбајчанда исламијјәтлә бағлы олан, дини характер дашыјан адәт-ән'әнәләр сәнәтдә чох сон-ралар, јә'ни бир нечә әсрдән сонра өзүнү аз-чох бүрузә вермәјә башламышдыр.

Арашдырмалар көстәрир ки, Азәрбајчан сәнәткарлығына, онун бәдии хүсусијјәт вә мәзмунуна ислам дининин тә'сири дә һәр јердә бир олмамышдыр. Бу тә'сир шәһәр јерләриндә нисбәтән күчлү олмушдур. Учгар, дағлыг олан јерләрдә исә ислам дини сәнәтә һеч бир тә'сир көстәрә билмәмишдир.

Кечмишдә дағлыг јерләрдә јашајан феодал тәбәгәләринин мәшәти шәһәр феодалларынын мәшәтиндән фәргләндији кими, онларын е'тигадында да кәскин фәрг вар иди. Учгар јерләрдә јашајан феодаллар ислам динини гәти сурәтдә гәбул етмәдикләри үчүн бу динин јохсул тәбәгәләр арасында јајылмасына да еһтијач дујулмурду. Тәсадүфи дејилдир ки, кечмиш сәнәт нүмунәләримизин бәдии хүсусијјәт вә мәзмунуну изләркән шәһәрдән хејли узағларда, дағлыг јерләрдә јаранмыш әсәрләрдә халга даһа јахын реалист ән'әнәләрә раст кәлирик.

Илк орта әсрләрдә Азәрбајчанда мәһсулдар гүввәләрин инкишафы, ичтимаи әмәк бөлкүсү просесини хејли дәринләшдирмишди. Сәнәткарлыг кәнд тәсәррүфатындан даһа чох ажрылмаға башламышды.

Шәһәрләрдә чәмләнмиш сәнәткарлыг өлкәнин игтисадијјатында мүһүм јер тутурду. Сәнәткарлар металдан, килдән вә шүшәдән мүхтәлиф шејләр, рәнкләјичи маддәләр һазырлајырдылар. Дулусчулуғ е'малатханаларында габ, кәрпич вә су кәмәри борусу вә с. дүзәлдилирди. Археоложи газынтылар заманы тапылмыш IX—X әсрләрә аид габлара әсасән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, Азәрбајчан дулусчулары бөјүк усталыг дәрәчәсинә чатмышдылар. Археоложи газынтылар заманы әлдә едилмиш тапынтылар көстәрир ки, керамика илк орта әсрләрдә Азәрбајчанда ән кениш јајылмыш сәнәт нүмунәләриндән олмушдур. Алимләримиз тәрәфиндән Гәбәлә, Өрән-Гала, Бакы, Минкәчевир, Нахчыван вә с. јерләрдән тапылмыш сахсы мә'мулатлары бу сәнәт нөвүнүн бәдии вә техноложи хүсусијјәтләри һагда бизә әтрафлы мә'луматлар верир.

Әлдә олан мә'луматлар көстәрир ки, бу әсрләрдә Азәрбајчанда әһали арасында күлли мигдарда истифадә едилән сахсы мә'мулатлары әсас е'тибары илә фырланан дулусчулуғ дэзкаһында дүзәлдилирди. Дулусчу дэзкаһындан чыхмыш сүраһи, табак, күпә, финчан, чыраг, каса вә с. сахсы мә'мулатлары үзүнүн һамарлығы, формасынын дәгиглији вә јахшы биширилмәси илә фәргләнирди.

Лакин бунунла бәрәбәр кәндләрдә әл илә јапылыб һазырланмыш, тәсәррүфатда кениш истифадә едилән күп, газан, тијан, мангал вә с. кими нисбәтән садә вә бәсит бәзәкли сахсы мә'мулатлары да мөвчуд иди.

Азәрбајчан керамикасынын илк орта әсрләрдәки ән бөјүк мүвәфәғијјәти онларын ширә мајеси илә өртүлүб бәзәдилмәсидир. Бахмајараг ки, ширә мајеси јурдумузда һәлә I—III әсрләрдә мә'лум иди. Лакин онун әсл мә'нада истифадәси IX—XI әсрләрә аиддир.

Бу әсрләрдә бәдии сахсы мә'мулатларымызын ишләмә техники үсунуна вә үмумијјәтлә, онларын бәзәк хүсусијјәтләрини Гәбәлә, Бакы, Минкәчевирдән тапылмыш вә һазырда Азәрбајчан Тарихи музејиндә сахланылан керамика сәнәти нүмунәләри чох көзәл шәрһ едир.

Ширәли габлар үч вәзифә дашыјырды: һәм јемәк гојулмағ үчүн ишләнир, һәм дә отағлары, сүфрәләри бәзәјирди. Бундан әлавә габлардан мемориал мәгсәдләр үчүн дә истифадә едилирди. Одур ки, бир чох габларын ичиндә ше рләрдән парчалара, гуран ајәләринә вә јахуд дулусчу усталарын адларына раст кәлирик.

Бу эسرләрин дулусчулуг сәнәти тарихини арашдыранлар әсәсән Гәбәлә вә Бакыдан тапылмыш сахсы мәмулатларына архаланараг, онлары техноложии вә бәзәк хүсуси-јәтләринә көрә ики група бөлүрләр.

1. Ангобла бәзәдилиб шәффаф ширлә өртүлмүш сахсы габлар;

2. Шәффаф шир алтында үзәри ангобла өртүлүб үстдән бојаларла бәзәдилмиш керамика.

Биринчи група дахил олан габларын бәдии вә техноложии хүсусијјәтини 1945-чи илдә Гәбәләдән тапылмыш вә һазырда Азәрбајчан Тарихи музејиндә нүмајиш етдирилән кичик һәчмли бир күпә чох көзәл тәсәввүр едир. Күпәнин енли ағзы вә кәрпичи-гырмызы рәнки вардыр. О, үз тәрәфдән ачыг сары-јашылы рәнкә чалан даирәләр вә гејри һәндәси орнамент мотивләри илә бәзәдилмишдир. Даирәләр күпәнин көвдәсиндә, һәндәси бәзәкләри исә онун боғаз һиссәсиндә јерләшдирилмишдир. Рәнкарәнк эффект верән бу бәзәкләр чох орижинал вә садә бир техноложии үсулда ичра едилмишдир.

Илк нөвбәдә күпәнин үзәри ара бир ағ ангоб мајеси илә бәзәдилир, сонра онун үзәри сары-јашылы бојалы ширлә өртүлүр. Беләликлә, кәрпичи-гырмызы килли күпәнин үзәриндәки садә ағ бәзәкләр ширин бојасындан асылы олараг мүхтәлиф рәнкләрдә чанланыр.

Бу эسرләрдә сахсы мәмулатларына ангобла бәзәјиб үзәрини ширә мајеси илә өртмәк тәкчә Гәбәләдә јох, Азәрбајчанын башга шәһәрләриндә дә олмушдур. Буну Азәрбајчанын мүхтәлиф јерләриндә апарылан газынтылар заманы тапылмыш сахсы нүмунәләри тәсдиг едир.

Ејни типли сахсы мәмулатларына алимләримиз 1938—1946-чы илләрдә Бакыда Ширваншаһлар сарајында вә һабелә 1950-чи илдә Минкәчевирдә апарылан газынты ишләри заманы раст кәлишләр. Марағлы орасындадыр ки, IX—X эсрләрә аид едилән бу тип бәдии сахсы мәмулатлары һәләлик елм аләминә Загафгазија мүһитиндә тәкчә Азәрбајчан археоложи газынтыларындан мәлумдур.

Икинчи група дахил олан бу эср керамика сәнәти нүмунәләринин әксәријјәтини үзәри ангобла өртүлүб бојаларла бәзәдилиб ширләниш сахсы мәмулатлары тәшкил едир.

1938—1946-чы илләрдә Бакыда Ширваншаһлар сарајынын һәјәтиндә, 1953-чү илдә исә Өрән-Галада апарылан газынты ишләри заманы тапылмыш сәнәт нүмунәләри икинчи група дахил олан сахсы мәмулатлары һагда әтрафлы хәбәр верир.

Арашдырмалар көстәрир ки, дулусчулуг мәмулатлары илә јанашы бу эсрләрдә Азәрбајчан усталары дәмир, мис, күмүш, гызыл вә с. металлардан да чохлу ев аваданлығы вә зинәт шејләри һазырлајырдылар.

Азәрбајчанын Тәбриз, Кәчә, Нахчыван, Марага, Әрдәбил вә башга шәһәрләриндә олмуш сәјјаһларын күндәликләриндә бу јерләрин мәдәнләриндән вә орадан әлдә едилән мис, гызыл, күмүш вә с. металлардан дүзәлдилән габ-гачаг вә зинәт шејләриндән чохлу бәһс едилир.

Бу дөврдә јарадылмыш мәишәт әшјалары ичәрисиндә Минкәчевирдән археоложи газынтылар заманы тапылмыш вә һазырда Бакыда Азәрбајчан Тарихи музејиндә нүмајиш етдирилән габ-гачаглар хүсусән марағлыдыр.

Бу габлар ичәрисиндә күмүшдән дүзәлдилмиш нимчә өз инчә нахышлары вә көзәл формасы илә һәмишә тамашачыларын нәзәрини чәлб едир. Бојча ади мүасир нимчәләри хатырладан бу әшја үз тәрәфдән габарыг хәтләрлә вә бунларын арасында усталыгла јерләшдирилмиш үзүм салхымы рәсмләри илә бәзәдилмишдир. Нимчәни чанландыран әсәс шәртләрдән бири онун үзәриндәки ардычыл тәкрар олуан габарыг хәтләрдир. Бунлар бир барел-јеф кими өзүндә ишыг вә көлкә эмәлә кәтирир вә беләликлә бүтүн әшјаны бәдииләшдирир. Јенә Азәрбајчан Тарихи музејиндә нүмајиш етдирилән, һәмин дөврә аид олан чох зәрнф афтага да бу үсулда бәзәдилмишдир.

Һаггында бәһс етдијимиз әшја үслуб хүсусијјәтинә көрә «Сасани инчәсәнәти»нә аид едилән вә бир чох дүңја музејләринә јайылмыш сәнәт нүмунәләрини хатырладыр. Бу да әбәс дејилдир, чүнки исламийјәтлә әлағадар олан

сәнәт нүмунәләримизә биз јурдумузда чох сонралар раст кәлирик. Арашдырмалар көстәрир ки, һәтта XII—XIII эсрләрдә белә сәнәт нүмунәләримизин үзәриндә «Сасани инчәсәнәти»нә хас олан сүжәт вә композисија үсулларыны илзәмәк олур.

Милли әнәнәләримизә садиг галан мәишәт әшјалары сырасына вахты илә Дагыстандан тапылмыш, һазырда Ленинград Дөвләт Ермитажында сахланылан бүрүнч мәчмәјини дә аид етмәк олур. Диаметри 73,5 см өлчүдә

олан бу мәчмәји форма етибары илә сонралар мәишәтиниздә чох кешиш јайылмыш ев аваданлығымызы хатырлатса да, о бәзәк етибары илә сырф илкин орта эсрләрдә бағлыдыр. Мәчмәјинин үзәринә дөјмә үсулу илә һәкк едилмиш күл, чичәк, будаг рәсмләри вә онларын үмуми композисијасы өз үслуб хүсусијјәтләринә көрә бу орижинал сәнәт әсәрини VI—VII эсрләрә аид едир. Мәчмәјинин ортасында бөјүк медалјонда верилән нәбәти орнамент мотивләри хүсусилә диггәти чәлб едир. Бурада симметрик шәкилдә алты әдәд үч шахәли јарпаг рәсми һәкк едилмишдир. Апарылан елми арашдырмалар көстәрир ки, бу типли тәсвирләр илк орта эсрләрдә «Мүгәддәс ағачын» рәмзи олмушдур.

Азәрбајчан сәнәткарлары бу эсрләрдә металдан тәкчә мәишәт әшјалары јох, зәриф зинәт ишләри дә һазырлајырдылар.

Мил дүзүндә, Гәбәләдә, Минкәчевирдә, Нахчыванда вә с. јерләрдә газынты ишләри заманы әлдә едилмиш гызыл, күмүш гәмәр һиссәләри, үзүк, голбаг вә с. шејләр зәркәрлијин Азәрбајчанда һәлә илк орта эсрләрдә нә гәдәр јүксәк сәвијјәдә олдуғуну көстәрир.

Мил дүзүндә 1956—60-чы илләрдә Үчтәпә адлы јердәки Кургандан әлдә едилмиш зәркәрлик нүмунәләри хүсусилә марағлыдыр.

Зәркәрлијин ән мүрәккәб техники үсулларында: шәбәкә, басма, гәләм иши вә с. бәзәдилмиш бу сәнәт нүмунәләри өз орижинал формалары вә зәриф ишләnmәси илә фәргләнир.

Марағлы орасындадыр ки, бу эср зәркәрлик нүмунәләри үзәриндә раст кәлинән бәзәк үнсүрләри, мәсәлән, ајпара, бешкушәли улдуз вә с. мотивләр дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмыш вә мүасир сәнәткарларымыз тәрәфиндән ишләnmәкдәдир.

Газынтылар заманы әлдә едилмиш илк орта эсрләрә аид материаллар көстәрир ки, ел усталары о вахтлар тахта, даш вә сүмүкдән дә тәсәррүфат вә мәишәт характери дашыјан бир чох мәмулатлар дүзәлтмишләр.

Тахта, даш сүмүкдән дүзәлдилмиш әшјалар гәшәнк вә орижинал формалара малик олмагла бәрабәр үзәриндәки бәзәкләри илә дә диггәти чәлб едир.

Кәсмә, ојма вә јонма үсулу илә бәзәдилмиш бу типли әшјалар үзәриндә биз мүхтәлиф нөвлү орнамент мотиви, гуш вә һејван рәсмләринә дә раст кәлирик.

Илк орта эсрләрдән индијә гәдәр кәлиб чатмыш тахта мәмулатларымызын ики орижинал нүмунәси һазырда Азәрбајчан Тарихи музејиндә нүмајиш етдирилир. Бунлардан бири кичик әтир габы, о бири исә чанагдыр. Зәриф ојулмуш нахыш вә рәсмләрлә бәзәдилмиш бу тахта нүмунәләримиз о дөврүн тахта е малы сәнәти һагда чох көзәл тәсәввүр верир. Икинчи тахта әшја хүсуси илә марағлыдыр.

Ики гулплу ведрәјә бәнзәр бу әшја һазырда бир чох рајон вә кәндләримизин мәишәтиндә тахылы, уну көтүрмәк үчүн кешиш истифадә едилән чанағы хатырладыр. Әшјанын үзәриндә ојулмуш рәсмләр хүсусилә марағлыдыр. Онлар композисија етибары илә үч һиссәјә бөлүнмүшдүр; габын јухары вә ашағы һиссәсини тамамлајан пахлававары гуршаглар вә онлар арасында кешиш саһәдә јерләшән беш марал тәсвири. Габын дөврәси боју ритмик бир һәрәкәтдә тәсвир едилмиш бу марал рәсмләри әшјаја хүсуси көзәллик верир вә ону чанландырыр.

Илк орта эсрләрдә Азәрбајчанда халг сәнәтимизин ајдындыр ки, тәкчә бу гејд етдијимиз нөвләри јох, башгалары да: халчачылыг, дәри е малы вә с. инкишаф етмишдир. Лакин материалын азлығы сәнәтин бу өрнәкләри һагда бизә һәләлик әтрафлы фикир демәјә имкан вермир.

13. Даш һејкэл. Ерамызын илк эсрлэри. Агдам району, Бойаһмедли кэнди.

13. Каменная статуя. Раннее средневековье. Село Бойахмедлы Агдамского района.

14. Даш хиши портрети. Ерамызын илк эсрлэри. Нахчыван.

14. Мужская голова. Раннее средневековье. Нахичевань.

15. Даш һејкэл. Ерамызын илк эсрлэри. Шамахи району, Дагколаны кэнди.

15. Каменная статуя. Раннее средневековье. Село Дагколаны Шемахинского района.

14

13

15

16. Бүрүгч мачмаји. V—VII эр-
лэр.

16. Бронзовое блюдо. V—VII вв.

17. Бүрүч габ. V—VII ээрлэр.

17. Бронзовый кулшин. V—VII вв.

18. Кумуш маммаји. III—VI асрлар. Минжачевир.

18. Серебряная чаша. III—VI вв. Мингечаур.

19. Бүрүүч габ. VI—VII эсрээр.

19. Бронзовый кувшин. VI—VII вв.

20. Күмүш мачмажи. VI–VII эрлар. Ленкаран.

21. Шүшә габ. Ерамызын илк эрлари. Минкачевир.

20. Серебряная чаша VI–VII вв. Ленкоранский район.

21. Стекланный флакон. Раннее средневековье. Мингечаур.

**XI—XV
ЭСРЛЭРДЭ
АЗЭРБАЙЖАН
ХАЛГ
СЭНЭТИ**

XI—XV эсрләр Азәрбајчан тарихинин мүрәккәб вә зәнкин дөврләрнндән бири сајылыр. Бу мүддәт әрзиндә Азәрбајчанда мүхтәлиф характерли ичтимаи-игтисади, сијаси, мәдәни, етнәик вә с. просесләр баш вермишдир. Бу дөврләрдә Азәрбајчан торпағы алим Нәсирәддин Туси вә Хәтиб Тәбризи, даһи шаир Низами Кәнчәви, Хагани Ширвани, Имадәддин Нәсими, ме'мар Әчәми Әбубәкр оғлу Нахчывани вә башга бу кими көркәмли сималар јетишдирмишдир.

XI—XV эсрләри ики тарихи мәрһәләјә бөлмәк олар. Биринчи мәрһәлә XI—XII эсрин әввәлләрини әһатә едир. Бу эсрләрдә Азәрбајчанда ики мүстәгил дөвләт мөвчуд иди. Онлардан бири Ширваншаһлар, о бириси исә Елдәнизләр иди. Бу ики дөвләт арасында һәм сијаси, һәм игтисади јахынлыг изләнирди.

Јурдумузун әлверишли чоғрафи шәраити она Шәрглә Гәрб вә Шималла Чәнуб арасында тичарәт әмәлијјатларында чох гәдим заманлардан иштирак етмәк имкан веририди. XI—XIII эсрин әввәлләриндә бу әмәлијјатлар хүсуси илә гызғын кедирди. Азәрбајчан шәһәрләри вә орада чәмләшмиш сәнәткарлар бу тичарәтдә фәал рол ојнајырдылар. Сәнәт усталарымызын һазырладығы мә'мулатлар јурдумуздан хејли узағларда мәшһурлашмышдыр. Умумијјәтлә, бу дөврдә чәмијјәт һәјатынын бүтүн саһәләриндә јүксәлиш нәзәрә чарпыр.

XI—XV эср Азәрбајчан сәнәткарлығы тарихинин икинчи мәрһәләси XIII эсрин икинчи јарысындан башлајарағ XV эсрәдәк давам етмишдир. Бу дөврүн әввәлләри тарихимизә монгол истиласы кими дахил олмушдур.

XIV—XV эсрләр боју Азәрбајчан әразисиндә арды-арасы кәсилмәјән феодал мүбаризәләри кетмишдир. Тәбиидир ки, өлкәнин бу вәзијјәти сәнәткарлығымызын инкишафында өзүнү көстәрмәли иди.

Бир сөзлә, XI—XV эсрләрдә сәнәткарлығымыз өзүндә елә бил ки, бу дөврдә Азәрбајчан тарихинин кечидији бүтүн сијаси вә игтисади мәрһәләләри әкс едә билмишдир.

XI—XV эср Азәрбајчан сәнәткарлығы бүтүн бу мүрәккәблијә бахмајарағ, Азәрбајчан сәнәткарлығы тарихиндә өзүнәмәхсус марағлы бир јер тутур.

XI—XV эсрләр әрзиндә Азәрбајчан халғы бир чох јүксәк сәвијјәли бәдни сәнәткарлыг нүмунәләри: халча, парча, зәркәрлик, сахсы, кашы вә с. јаратмышдыр ки, буналарын бир чохлары һазырда дүнјанын ән зәнкин музејләриндә нүмајиш етдирилир.

XI—XV эсрләрдә Азәрбајчанда олмуш бир чох харичи сәјјаһлар Кәнчәдә, Бәрдәдә, Нахчыванда, Шамахыда, Бақыда, Әрдәбилдә вә Тәбриздә бир чох халча, парча тохујан, мискәрлик, дулусчулуғ иши илә мәшғул олмуш бөјүк е'малатханаларын олдугларыны гејд едирләр.

Бунларын гејдләринә көрә Азәрбајчанда истеһсал олуан бәдни сәнәт нүмунәләри бу дөврдә Гәрби Авропада истеһсал олуан сәнәт нүмунәләриндән хејли јүксәк сәвијјәдә иди. Мәнбәләрдән мә'лум олур ки, о дөврдә һәр бир сәнәтин өзүнәмәхсус сехи вармыш. Сехләрин башында уста дурурду.

Бүтүн Јахын Шәргдә олдуғу кими, Азәрбајчанын шәһәрләриндә дә сәнәткарлар мүәјјән ихтисас үзрә ајры-ајры мәнәллә вә ја базарларда јерләширдиләр. Бу мәнәллә вә базарлар о сәнәтин ады илә адланырды. Мәсәлән, зәркәрләр, мискәрләр, бәззазлар мәнәлләси, дәмирчи, башмагчы, даббағ, дүлкәр базары вә с.

XII эсрдә Азәрбајчан шәһәрләриндә сәнәткарларын тәшкилатлары вар иди. Бу тәшкилатларын үзвләри әхиләр (гардашлар) адланырдылар. Онлар дини пәрдә алтында фәалијјәт көстәрирдиләр. Әхиләр е'малатхана саһибләринә вә сәләмчиләрә гаршы мүбаризә едир, еһтијач ичәриндә олан тәшкилат үзвләринә вә башга шәһәрләрдә олан мәсләкдашларына көмәк үчүн вәсаит топлајырдылар. Бә'зи мәнбәләрә көрә XII эсрдә јашамыш бөјүк Азәрбајчан шаири Низами дә әхиләрә рәғбәт бәсләмишдир. Јухарыда гејд олуанлардан ајдын олур ки, дикәр Јахын Шәрг өлкәләриндә олдуғу кими Азәрбајчанда да сәнәткарлыг өз дөврүнә көрә јүксәк инкишаф етмиш вә чичәкләнмишди. Тичарәт јолу үзәриндә јерләшән Азәрбајчан шәһәрләри кетдикчә бөјүјүр вә сәнәткарларын саы артырды.

XI—XV эсрләрде Азербайчанда сәнәткарлығын демәк олар ки, бүтүн саһәләри инкишаф етмишди. Бу нөвләрин бәзиләри дулусчулуғ, мискарлик, ипәкчилик сәнәти вә с. бир чох сәхләри олан бөјүк е'малатханалар әсл мә'нада кениш сәнәје истеһсалына чевриләр, өз мәһсуллары илә харичи өлкә базарларында шөһрәт газанырды. Лакин халғ сәнәтимизин бу дөврләрде елә нөвләри олмушдур ки, һәм јерли хаммалын азлығындан, һәм дә өлкәдә она аз еһтијач олдуғундан нисбәтән зәиф инкишаф етмишдир. Тәсадүфи дејил ки, биз бу дөврләрде јарадылмыш сәнәт нүмунәләринин бәзиләринә аз, бәзиләринә исә чох раст кәлирик. Дүздүр, һәм республикамызын, һәм дә харичи өлкә музејләринин експонатлары арасында бу дөврде Азербайчанда јарадылмыш бәзи бәдиин сүмүк әшјаларына, тахта, дәри мә'мулатларына вә с. раст кәлирик. Лакин бу ел сәнәти нөвләринин аз мигдарда олмасы бизә онларын һағгында дәгиг фикир ирәли сүрмәје һәлә имкан вермир.

* * *

XI—XV эср Азербайчан халғ сәнәти нөвләри ичәрисиндә керамика ән мүйүм јери тутурду. Республикамызын мүйүм тәлиф јерләриндә сон 25—30 ил әрзиндә апарылан чохлу газынты нәтичәсиндә тапылмыш сахсы нүмунәләри субут едир ки, Азербайчанда XI—XV эсрләрде бир нечә керамика истеһсал едән мәркәзләр (Минкәчевир, Кәнчә, Бејләган (Өрән-гала), Бақы, Тәбриз вә с.) олмушдур. Керамика сәнәти мәркәзләри ичәрисиндә бу дөврде ән көркәмли јери Бејләган тутурду. Бурадан тапылмыш күлли мигдарда мүйүм тәлиф нөвлү бәдиин сахсы габларла јанашы, күрәләр, формалар, мөһүрләр (е'малатханаларын дамғасы) вә с. әшјалар бу көзәл сәнәт нүмунәләринин Азербайчанда истеһсал олундуғуну бир даһа әјјани сурәтдә тәсдиг едир. Азербайчанда истеһсал олунан XI—XV эсрләрә аид сахсы габларын бәзиләриндә е'малатхана дамғасы илә јанашы, ону һазырлајан устанын да ады јазылырды. Мәсәлән, Кәнчәдә тапылмыш бир сахсы габын үзәриндә «Әһмәд Әбубәкр оғлу Кәнчәви», Бејләгандан тапылмыш бир сыра габларын үзәриндә исә «Әли Әзиз оғлу», «Нәср», «Хәт-таб», «Рүстәм», «Сејидәли» вә с. адлары раст кәлирик. Азербайчан керамика сәнәти нүмунәләри һәм истифаде едилмәсинә, һәм дә бир чох бәдиин хусусијјәтләринә көрә ики бөјүк група бөлүнүр. Бунлардан биринчиси мәишәтдә истифаде едилән сахсы мә'мулатлары, икинчиси исә мәрмәрлығда тәтбиг едилән кашылардыр. Газынты заманы елдә едилән сахсы мә'мулатлары көстәрир ки, бу эсәрләрде Азербайчанын шөһрәт вә кәндләриндә күлли мигдарда мүйүм тәлиф формалы вә бәзәкли сахсы габлардан истифаде едилirmiш. Бунлардан күп, кузә, сүраһи, кәса, нимчә, чырағ вә с. көстәрмәк олар. Бу дөвр сахсы мә'мулатлары һәм ширли, һәм дә ширсиз олурду. Ширсиз сахсы мә'мулатларын әксәријјәти бөјүк күпләр, бардағлар вә чырағлардан ибарәт иди. Ширсиз сахсы мә'мулатларын истеһсалында бојадан истифаде едилмәдији үчүн бәзәкләр, әсасән чызма вә габартма үсулу илә едилирди. Белә бәзәкләр ичәрисиндә биз нәбати, һәндәси орнаментләрлә бәрәбәр, мүйүм тәлиф һейван, гуш, һәтта инсан фигурлу мотивләрә раст кәлирик.

Ширсиз сахсы мә'мулатларындакы бу бәзәкләр ширли габлардакы бәзәкләрдән һеч дә фәргләнмирди. Бу да Азербайчанда ваһид бир бәдиин керамика үслубунун олмасыны субут едир.

Лакин бәдиин үслубун үмумилијјинә бахмајарағ, ајры-ајры сахсы истеһсалы мәркәзләринин сырф өзүнәмәхус бәзи бәзәк элементләридә вар иди. Мәсәлән, бу вахтлар Бејләган сахсы мә'мулаты үзәриндә даһа чох аслан вә гоч тәсвирләринә раст кәлиринди. Чох марағлыдыр ки, аслан вә гоч тәсвирләри бу дөврде Елдәниз дөвләтинин пулларында һәкк едилир вә Атабәјләрин шәхси дамғасы олмушдур.

Азербайчан керамика сәнәтинин ән бөјүк зирвәси ширли сахсы мә'мулатлары истеһсалыдыр. Башға өлкәләрдә олдуғу кими Азербайчанда да сахсы мә'мулатлары истијјә, сојуға даһа давамлы олмасы вә көзәл көрүнмәси үчүн шүшәјәбәнзәр рәнкли маје илә өртүлүрдү. Азербайчанда ширә ады илә мәшһур олан бу маје өз шәффафлығы вә

давамлығы илә кениш шөһрәт тапмышдыр. Ширли сахсы мә'мулатларынын ангобсуз вә ангобланмыш ики нөвүнә тәсадүф олунур. Азербайчан ичәрисиндә тапылмыш дулусчулуғ сәнәти нүмунәләри ичәрисиндә ангобсуз сахсы мә'мулатлары саж е'тибары илә чохлуғ тәшкил етсә дә, өз бәдиин хусусијјәтләринә көрә ангобланмыш сахсы мә'мулатларындан кејфијјәтчә хејли ашағы сәвијјәдә олмушдур. Арашдырдығымыз дөврүн сахсы мә'мулатлары ичәрисиндә ангобланмыш ширли габлар мүйүм јер тутур. Әкәр әввәлки дөврләрде сахсы мә'мулатлары үзәринә чәкилмиш ангобдон кил габларын үзәриндәки мәсәләри өртмәк вә онун рәнkini дәјишдирмәк үчүн истифаде едилридисә, XI—XV эсрләрде исә нахыш вурмағ үчүн астар кими истифаде етмишләр.

Апарылмыш кимјәви анализләр көстәрир ки, бу дөврде һазырланмыш ангобун тәркиби дә әввәлки дөврләрә нисбәтән хејли мүйүмкәб вә кејфијјәтли олмушдур. Ангоб — ағ јағлы килин тәркибинә зәј, ун, шор оту вә с. гатмагла дүзәлдилрди. Ангобланмыш сахсы мә'мулатлары сәнәткарла дүзәлдилән габы бәзәмәк үчүн бөјүк имканлар јарадырды. Ангобланмыш сахсы мә'мулатлары адәтән дуру биррәнкли вә ја чохрәнкли гаты ширә мајеси илә өртүлүрдү. Әкәр чохрәнкли әлван ширә мајеси аз бәзәкли габлар үзәринә төкүлүрдүсә, дуру биррәнкли шәффаф ширә даһа чох зәнкин бәзәкли сахсы мә'мулатларына чәкиләрди ки, ангоб үзәриндәки нахышлар ширә алтдан даһа ајдын вә габарығ көрүнсүн. Арашдырмалар көстәрир ки, Азербайчанда бу эсрләрде сахсы мә'мулатлары һәм форма, һәм дә бәзәк мотивләри илә чох зәнкин олмушдур. Бәзәкләр сахсы мә'мулатлары үзәриндә онун форма вә мәзмунундан асылы оларағ ајры-ајры техники үсулларда ичра едилрди.

Азербайчанда сахсы мә'мулатларын мүйүм тәлиф бојаларла бәзәдилмәсиндә әсасән ики техники үсул тәтбиг едилрди; биринчиси ширүстү боја, икинчиси исә ширалты боја. Ширалты боја бирбаша кил габын үзәринә чәкилир, сонра исә ширә батырыларағ олда гыздырылырды. Шир алтында јүксәк һәрәрәтә давамлы бојалардан (јашыл, көј, гара, бәнөвшәји) истифаде едилрди. Бу үсулла ширләр даһа шәффаф һазырланылырды ки, онун алтында олан бојалар ајдын көрүнсүн. Бир чох һалларда халғ усталары ширин өз рәнкиндән дә мөһәрәтлә истифаде едилрди. Мәсәлән, билә-билә габын үзәринә елә бир рәнkdә ширә төкүрдүләр ки, алтдакы бојалар јени бир рәнк алырды. Ширүстү боја ширалты бојаја нисбәтән аз инкишаф етмишдир. Сахсы мә'мулатлары ојма үсулу илә бәзәмәк Азербайчанда хусусилә кениш јайылмышдыр. Бу үсулла, әсасән ачығағылы габлар (нимчә, кәса вә с.) бәзәдилрди. Усталыгла ојулмуш вә сонра бојадылмыш бу габларын үзәриндә мүйүм тәлиф нөвлү орнаментләр: һейван, гуш, һәтта инсан фигурлары олурду. Ојма бәзәкли сахсы мә'мулатларыны әсасән јашыл, сары, бәнөвшәји рәнкләрлә бојајырдылар. Бу бојалар үзәриндә ојулмуш, дәрин бир чығыры андыран бәзәкләр дөврүн метал мә'мулатларындакы рәсмләри хатырладыр.

Азербайчанда нисбәтән аз да олса икиүзлү ојма сахсы мә'мулатларына да раст кәлирин. Икиүзлү ојма ишләри бу дөврде әсасән Кәнчә сахсы мә'мулатларында тәсадүф едилрди.

Габарығ формалы бәзәкләр сахсы мә'мулатлары үзәриндә хусуси гәлибләрлә тәтбиг едилрди. Бир чох һалларда бу гәлибләрдән сахсы мә'мулатлары истеһсал едән е'малатханалары бир-бириндән фәргләндирән дамға кими дә истифаде едилрди. Мәсәлән, Бејләган сахсы мә'мулатларына адәтән јарымдаирә хонча, Гәбәлә сахсыларына исә шир, гуш тәсвирләри вә с. вурурдулар. Бу техники үсулларла јанашы, орта эср Азербайчан сахсы мә'мулатлары үзәриндә биз нәинки зәриф орнаментләр — гуш, һейван, инсан тәсвирләри көрүрүк, һәтта тәбиәт тәсвирләри вә ја әсл мә'нада сүжетли композицијалара белә раст кәлирик.

Халғ усталары дүзәлдилән әшјанын бүтүн конструктив вә бәдиин хусусијјәтләрини нәзәрә аларағ форма илә мәзмун арасында чох дүзүн вә көзәл вәһдәт јарадырдылар. Бу эсрләрде јарадылмыш ширли габлардан биринә нәзәр салағ. Мәсәлән, XII—XIII эсрләрә анд олан бир Бејләган

нимчәсинин үстүндә ова чыхмыш бир кәнчин тәсвири верилмишдир. Ритмик һәрәкәтлә аддымлајан көзәл бир ат үзәриндә отурмуш бу кәнч задәжанлара мәхсус јашыл әба кетмиш вә башына тач гојмушдур. Намә'лум шәхсин ова кетмәсини атын тәркиндә отуран бәбир дә тәсдиг едир.

Сулу боја үсулуну аидыран күл-чичәк рәсмләри арасыида јерләшдирилмиш бу сүжет, XVI әср бәдии Азәрбајчан парчаларындакы тәсвирләри хатырладыр. Сүжет характерн дашыјан рәсмли композијалара бу дөврдә биз әсасән Бејләган сахсы мәмулатлары үзәриндә раст кәлирик. Кәнчә вә Бакы керамикасында исә адәтән бир-бири илә бағлы олмајан ајры-ајры инсан вә һејван фигурларына тәсадүф олунур. Әкәр биз XII—XV әсрләрдә сахсы мәмулатлары үзәриндә тәтбиг олунмуш тәсвирләрин мәзмунуна диггәтлә нәзәр салсаг онларын һәлә дәр илк орта әср Азәрбајчан инчәсәнәтиндә кениш јайылмыш мөвзуларла гидаландығыны көрәрик. Буна мисал олараг ширсиз сахсы мәмулатлары үзәриндә тез-тез тәсадүф едилән стилизә олунмуш шир рәсмнини, ширли габларын бәзәкләри ичәрисиндә кениш јайылмыш ити чајнағлы гуш вә ја вәһши бир һејваны охла вуран чәнқавәр рәсмнини вә с. көстәрмәк олар. Ахырынчы рәсм кечмишдә Сасани металлары үзәриндә ән чох јайылмыш сүжетләрдән олмушдур. Арашдырмалар көстәрир ки, Азәрбајчанда бу әсрләрдә мәшәтдә кениш истифадә едилән сахсы мәмулатлары илә јаиашы, мүхтәлиф формалы бәдии кашылар да истәһсал едилмишдир. Бу нөв мәмулат әсас етибары илә ме'марлыг саһәсиндә истифадә едилмиш вә Азәрбајчанын бир чох шәһәрләриндәки мәсчидләрдә, һамамларда, сарајларда вә с. јерләрдә ишләдилмишдир.

Әрәб тарихчиләриндән Мүгәддәси, һәмәви вә башгалары Азәрбајчан шәһәрләриндә бишмиш кәрпичдән тикилмиш вә кашыларла бәзәдилмиш биналарын олмасыны хәбәр верирләр. XII әсрин ахыры, XIII әсрин әввәлләриндә јашамыш вә шәхсән Тәбриздә олмуш Јагут һәмәви јазыр ки, Тәбриз чох әһалијә малик көзәл шәһәр олуб, кәрпичдән тикилмиш евләри кашыларла бәзәнмишдир.

Азәрбајчанда кобалт филизинин күлли мигдарда олмасы вә бу дөврләрдә ондан фирузәји шир үчүн сәмәрәли истифадә олунмасы нәтичәсиндә хүсуси кашыларын истәһсалы кенишләнирди. Чүнки ме'марлыг абидәләринин харичи вә даһили тәртибатында бу кашылардан кениш сурәтдә истифадә едиллирди. Тәбриздә, Әрдәбилдә, Нахчыванда, Бәрдәдә вә Ширванын бәзи јерләриндә тикилмиш мәсчидләрин, түрбәләрин, һамам вә биналарын бәдии тәртибатында ишләнмиш мүхтәлиф рәнкли (хүсусән абы, көј, фирузәји) кашыларын нүмунәләри һәлә индијә гәдәр галмышдыр.

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан ме'марлыг абидәләринин бәдии тәртибатында тәтбиг олунан кашылар өз формаларына көрә ики бөјүк група бөлүнүр. Бунлардан адәтән фризләрдә һашијә кими истифадә едилән дөрдкүнчү кашылары вә диварын кениш һиссәсини халча тәк өртән сәккизкушәли улдуз вә улдузарасы бошлуғлары долдуран хачвары кашылары көстәрмәк олар. Азәрбајчанын бир чох ме'марлыг абидәләри белә јүксәк кејфијјәтли бәдии кашыларла бәзәдилмишдир. Бунлардан Газымәммәд рајонунда Пирсаатчәј үзәриндәки Пирһүсејн ханәкаһыны (XIII—XV әсрләр), 1322-чи ил тарихли Бәрдә түрбәсини, Тәбриздәки Көј мәсчиди (XV әср) вә с. көстәрмәк олар. Бу дөвр ме'марлыг абидәләримиз ичәрисиндә ән зәнкини Пирһүсејн ханәкаһыдыр. Бакынын тәхминән 150 километр чәнуб-гәрбиндә јерләшән бу көзәл абидә вахты илә јүксәк сәвијјәли бәдии кашыларла бәзәдилмишдир.

Һазырда Ленинград Дөвләт Ермитажында, Күрчүстанын Инчәсәнәт музеји вә Бакынын Низами музејләриндә топланмыш бу кашылар, әсасән дөрдкүнчү фриздән вә панели тәшкил едән чохлу кичик сәккизбучағлы улдуз вә хачвары һиссәләрдән ибарәтдир. Ханәкаһын кашы бәзәкләринин ән көзәл һиссәсини панелин јухарысыны (јердән 1,6 м һүндүрлүклә) II м узунлуғунда һашијәләнән дөрдбучағлы кашы һиссәләри тәшкил едир.

Ағ, јашыл, фирузәји, мави рәнкләрлә бојанмыш бу кашыларын үзәриндәки нәбати нахышлар јарпаг, күл, чичәк, гыврым будағлардан тәшкил едилмиш јазыларда исә

ше'р вә гурандан көтүрүлмүш бәзи дини сөзләр верилмишдир. Шәргшүнаслар кашыларда раст кәлинән ше'рләрин Хагани Ширванкә вә Чәләләддин Румијә мәхсус олдуғларыны гејд едирләр.

Пирһүсејн ханәкаһынын кичик һәчмли кашылары да бәзәк бахымындан диггәти чәлб едир. Бунларын ичәрисиндә дә сәккизбучағлы кашылар хүсусән бәзәклидир, чүнки мави бојалы хачвары кашылар вахты илә Пирһүсејн ханәкаһынын диварында фон ролуну ојнамышдыр.

Һазырда кечмиш дөврләрдә олдуғу кими Ленинград Дөвләт Ермитажы салонларынын бир диварына бәркидилмиш бу декоратив бәзәкләрдә мави хачвары кашылар елә бил сәманы, сәккизбучағлы кашылар исә ишыг сачан улдузлары андырыр. Сәккизбучағлы кашыларын улдуз бәнзәмәсинә һәм онларын формасы, һәм дә рәнки көмәк едир. Ачыг күмүшү вә гызылы рәнкләр вәһдәтиндә верилән бу кашыларда симметрия әсасында гурулмуш чохлу бәзәк үнсүрләри вардыр. Бурада биз күл, чичәк, будаг, сәрв ағачы тәсвири илә јанашы, бир чох һејван, гуш вә балыг рәсмләринә дә раст кәлирик. Кашыларын үзәриндә сычрајыб атылмаға һазыр вәзијјәтдә дајанан чејран, гулағларыны шәкләјиб дајанмыш довшан вә дикәр һејван фигурлары хүсусилә һәјати верилмишдир. Бундан әләвә, бу кашыларын үзәриндә гијмәтли мәнбә сајылан бир јазы да вардыр. Бу, кашыларын гојулдуғу или билдирән 684-чү ил һичри (јә'ни 1285-чи ил) тарихидир.

Демәк лазымдыр ки, бу кашылары јарадан сәнәткар дивар тәртибаты саһәсиндә олдуға тәчрүбәли, инчә бәдии зөвгә малик, чәсарәтли сәнәткар олмушдур. О, фикир вә һиссләрини тамашачыја ајдын бир шәкилдә чатдырмаг үчүн ән зәрури бәдии ифадә васитәләриндән — композијадан, бојаларын бир-биринә нисбәти вә аһәнкдарлығындан ба-чарыгла истифадә етмишдир. Пирсаатчәј ханәкаһындакы кашы парчаларынын бәзәкләри өз дәрин колорити илә рәнкарәнк бир симфонияны хатырладыр. Әкәр Шимали Азәрбајчан ме'марлыг абидәләриндә тәтбиг олунан кашылар ичәрисиндә ән зәнкини Пирһүсејн ханәкаһынын бәзәкләридирсә, Чәнуби Азәрбајчанда исә 1465-чи илдә Тәбриздә Не'мәтулла Бәвваб оғлу тәрәфиндән тикилиб бәзәдилмиш Көј мәсчиддир. Көј мәсчидин кашы бәзәкләри көј рәнкләр вәһдәтиндә бојанмыш (буна көрә мәсчидин ады көјдүр) стилизә едилән нәбати орнаментләрдән тәшкил олунмушдур. Көј рәнк јекнәсәг көрүнмәсин дејә о, һәр јердә бир тонда дејил, бәзән ачыг фирузәји, бәзән дә бәнөвшәји верилмишдир. Бәзән јашыл, сары, һәтта гара рәнкә дә тәсадүф едилир. Бундан әләвә Көј мәсчидин кашы бәзәкләриндә сахсы габларын үстүндә тәтбиг олунан чызма техникасында да истифадә едилмишдир. Беләликлә, рәнкләр чанланмыш, чызығлардан исә кашынын гырмызы јерлији әләвә рәнк кими үзә чыхмышдыр. Көј мәсчидин кашы бәзәкләриндә бундан әләвә, бир чох бәдии јазылардан да истифадә едилмишдир. Әсасән нәхс хәтти илә јазылмыш бу дини сөзләр һашијәдә, бәзән исә медал-јонларын ичәрисиндә јерләшдирилмишдир. Нәхс хәтти илә ифадә олунан бу јазылар илк нәзәрдән нәбати нахышларла бәнзәјирләр. Јазыларын нәбати нахышларла охшамасына бир аз да онларын арасында јерләшдирилән шаһабәндликләр көмәк едир. Рәнкләри вә ифасы чәһәтдән јазылы һашијәләр әтрафындакы нахышларла бир олуб, кашыдан топланмышдыр.

Гејд етдијимиз ме'марлыг абидәләриндә тәтбиг олунан кашы бәзәкләринин гијмәтли чәһәтләриндән бири дә ондадыр ки, бунлар һеч вахт бәзәдилән абидәнин конструктив хүсусијјәтләрини итирмәјиб, әксинә, даима ону чанландырмамыш, она һәјат вермишдир.

Ме'марлыг абидәләринин декоратив кашы бәзәкләриндә, халчаларымызда олдуғу кими, һәр орнамент, боја, чизкиләр һәм өзлүјүндә, јә'ни кичик мигјасда, һәм дә композијанын үмуми көрүнүшү илә дағиг әлағәләндирилирди. Елә бу хүсусијјәтләрә көрә дә онлара һәм мүхтәлиф мәсафәләрдән, һәм дә бир нечә ајры-ајры нөггтәләрдән бахмаг олур.

Азәрбајчанда даш вә кәч үзәрини бәзәмәк вә онларда ојма үсулу илә нахышлар ачыб инсан, һејван вә башга

тəсвирлəri һəкк етмək XI — XV əсрлəрдə ел сənəтимизин кениш јайылмыш сənəлəриндэн иди. Ојма бəзəклəр əсəс е'тибары илə мe'марлыг абидəлəриндə вə гəбир дашларынын үзəриндə тəтбиг едилирди. XII—XV əсрлəрдə ојуларг бəзəдилмиш даш вə кəч абидəлəri өз бəдни хусусиј-јəтлəринə кəрə икi бəјүк група бөлмək олар; һəндəsi вə инсан, һeјван, битки тəсвирли ојмалар. Арашдырмалар кəстəрир ки, XII—XIV əсрлəрдə ојулмуш даш вə кəч үзəриндəки бəзəклəр даһа чох һəндəsi вə стилизə едилмиш нəбати орнаментлəрлə, XV əср вə сонралардакы даш вə кəч ишлəri исə əсəсən реал сəпкидə ишлənмиш, нəбатət алəминдən кəтəрүлмүш орнаментлəрлə бəзəдилрди. Ону да гејд етмək лəзимдыр ки, ојма ишлəринин тəртибатында истифадə едилən јазылар да онларын бəдни хусусијјəтлəриндэн вə дөврлəриндэн асылы оларг мұхтəлиф үсулларда ишлənирди. Әкəр XII—XIV əсрлəрдə биз һəндəsi вə стилизə едилмиш нəбати орнаментлəрлə бəзəдилмиш ојма ишлəриндə бу бəзəклəрə бəнзэр куфи јазылара раст кəлириксə, XV əсрдə реал сəпкидə ојулмуш нəбати орнаментлəр арасында күл-чичək рəсмини андыран бəдни «нəстəлик» хəттини кəрүрүк. һəндəsi орнаментлəрлə бəзəдилмиш даш ојмалары сырасына Чулфанын Чуға кəнди јахынлыгындакы Күлүстан түрбəсини (XIII əср), Бақыда Ширваншаһлар сарајында апарылмыш газынты ишлəri заманы ашқара чыхмыш даш пəнчərə чəрчивəсини (XII—XIII əсрлəр), Абшерондан тапылмыш вə һəзырда Бақыда Ширваншаһлар сарајы горугунда нұмајиш етдирилмə «Алиј хатун» сəндугəсини (XIV əср) вə с. кəстəрмək олар.

Даш үзəриндə ојма ишлəринин эн бəјүк вə мараглы һиссəсини нəбати орнаментлə бəзəдилмиш əсəрлəр тəшкил едир. Белə илк ојма ишлəri сырасына Бақыда Хəзэр дəнизиндэн тапылмыш XIII əсрə аид олан «Бајыл гəсри» адланан абидəни дахил етмək олар. Археологларымыз тəрəфиндэн сон 30 ил əрзиндə Хəзəрдən чыхарылмыш 700-ə јахын бəдни даш габартмалары вахты илə гуруда јерлəшən бу мe'марлыг абидəсинин бəзəклəридир. Тапынтылар ичəрисиндə мe'марын адыны вə бинанын инша тарихини кəстəрən дашлар да вардыр. Мe'мар јазыда өзүнү Əбдүррəшид оғлу Зејнəддин Ширвани адландырыр. Бундан башга, бурада бир сыра шəхслəрин адларыны вə с. јазылары да (Маһмуд əз Баку, «Əфридун», «Фəрибүрз», «Нəггаш» вə с.) охумғ олур.

Дəрин ојма үсулу илə бəзəдилмиш Бајыл дашларынын бизим үчүн мараглы чəһəти ондан ибарəтдир ки, бурада јазыларла бирликдə чанлылары тəсвир едэн чохлу рəсмлəр дə вардыр. Узун иллəр Бајыл дашлары үзəриндə елми арашдырмалар апармыш алимлəримиз бу барелјeфлəрдə һəкк едилən инсан вə һeјван фигурларынын јалныз сьрф бəдни характер дашымајыб, ејни заманда һəкк едилмиш һəрфлəрин бир деталы оларг тəчрүби маһијјəт дашыдыгыны да сүбүт етмишлэр.

Доғрудан да əкəр биз бу барелјeфлəрə диггəтлə нəзэр јетирсəк, реал бир сəпкидə ишлənмиш пəлəнк, дəвə, ат, өкүз, гуш вə инсан башы тəсвирлəринин китабəнин мəтни илə нə гəдэр бағлы олдуғуну кəрəрик. Китабəлəрдəки јазыларын арасында отураг, ајаг үстə, гачан вəзијјəтдə верилмиш бу тəсвирлəр онун ајрылмаз бир һиссəсини тəшкил едир. Китабəлəр арасында раст кəлинən инсан сурəтлəri өз индивидуал хусусијјəтлəринə кəрə диггəти даһа чох чəлб едир.

Бајыл дашлары үзəриндə чалышан алимлəримиз сон иллəрдə бурада анфас шəклиндə 12-јə гəдэр инсан башы тəсвирли ојмалар ашқар етмишлэр. Онларын фикринчə бу тəсвирлəр о дөврлəрдə танынмыш шəхслəрин портретлəрин олмушдур. Портрет тəсвирли барелјeфлəрин биринин үзəриндə Ширваншаһ Фəрибүрзүн адынын, күрчү типинə бəнзэр башга бир портретдə исə күрчү сөзүнүн охунмасы јухарыдакы фикрин нə гəдэр инандырычы олдуғуну кəстəрир.

Тəсвирли барелјeфлəр арасында күрчүлəрə аид китабəнин олмасы һеч дə тəсəдүфи дејилдир. Мə'лум олдуғуна кəрə о, вахтлар күрчүлəрлə Ширваншаһлар арасында гоһумлуг олмушдур. Гадын образыны тəсвир едэн бу портрет бəлкə дə Ширваншаһын зөвчəsi Тамараны тəмсил едирмиш.

Бајыл дашлары ичəрисиндə һeјван тəсвирли габартмалар хусусилə мараглыдыр. Бу дашлар арасында биз елə ојмалара раст кəлирик ки, онлар бəдни хусусијјəти илə дөврүн тəсвирли сənət нұмунəлəриндэн кери галмыр.

Белə габартмалар сырасына илк нөвбədə биз дик дајанараг елə бил ки, кишнəјən ат башы тəсвирини аид едə билəрик. Чох һəјати вə експрессив сəпкидə ојулмуш бу даш һиссəsi ону јарадан сənəткəрын дəрин мұшаһидəчи вə гəбил сənəткар олмасыны кəстəрир. Сон иллəрдə алимлəримиз Бајыл дашлары арасында бу вə ја башга бир атын ајры-ајры һиссəлəрини (ајағы, јүјəнли ағы, үстүндə олан галханынын бир һиссəsi вə с.) тəсвир едэн јени габартмалар ашқар етмишлэр. Ахтарышлар нəтичəсиндə бу паннолары бəрпа етмək мүмкүн олмушдур. Атларын һəрəkəтлəri, јүјəнлəринин дартылмыш бир вəзијјəтдə верилмəsi, дəш тəрəфдəки галханын рəсмни вə с. амиллəр кəстəрир ки, онларын үстүндə сүварилəр дə вармыш.

Бу панноларын һəчмчə бəјүккүјү вə мəзмуну онларын вахты илə галанын эн мəркəз һиссəсиндə олдуғуну кəстəрир. Белə јердə чох күман ки, галанын кириш һиссəsi олмушдур.

Демəли, фриз характери дашыјан Бајыл дашлары арасында вахты илə сүжетли бəјүк паннолар вармыш.

Мe'марлыг абидəлəринин үзəриндə чанлыларын рəсмини һəкк етмəјə бу əсрлəрдə тəкчə Бақыда јох, Азəрбајчанын башга јерлəриндə тикилмиш абидəлəрдə дə раст кəлмək олуру.

Лакин бунлар габартма сəпкисиндə јох, хeјли сəтһи, даһа чох чызма үсулунда ичра едилрди. Белə бəзəкли абидəлəр сырасына илк нөвбədə Ағдам рајонунун Хачын Түрбəтли кəндиндəки түрбəнин вə Лачын рајонунун Чичимли кəнди јахынлыгындакы Мəлик Əждəр түрбəсинин рəсмлəрини аид етмək олар.

Ағдамын Хачын Түрбəтли кəнди јахынлыгында јерлəшən 1314-чү ил тарихли абидə хусусилə мараглыдыр.

Бу абидə үзəриндə тəтбиг олунмуш бəзəклəр түрбəнин харичиндə кириптили-чыхынтылы тағлар үстə јерлəшдирилмиш симметрик шəкилли һeјван тəсвирлəриндэн ибарəтдир.

Бурада ганадлы грифонла аслан, өкүзлə аслан, маралла аслан, икi довшан вə чeјраны архасы үстə јыхыб парчалајан аслан тəсвирлəri верилмишдир.

Абидə үзəриндə һeјван тəсвирлəri тəтбиг олундуғу јерин өлчү вə маһијјəтиндэн асылы оларг мұхтəлиф мигјасларда чəкилмишдир. Мəсəлən, гапынын тағлары үстə кичик сəтһдə, узаг кечмишлəрдən динч вə мəзлум мəхлугу тəмсил едэн үз-үзə дурмуш икi кичик довшан фигурлары, түрбəнин дағ вə мешəлəрə чеврилмиш арха тəрəфиндə исə кениш планда асланла чeјранын мұбаризəsi сəһнəsi тəсвир едилмишдир.

Абидə үзəриндəки рəсмлəрин белə мұхтəлиф өлчүлəрдə олмасына бахмајараг онлар ваһид техники вə бəдни үслубда јарадылмышдыр. һeјван фигурларынын бəзилəринин үзəриндə түнд гырмызы боја излəринин галмасы онларын илк əввəллəр рəнкли олдуғуну кəстəрир.

Түрбə үзəриндə һəкк олунмуш рəсмлəр сьрф јерли хусусијјəт дашыса да онлара бəнзэр габартма, ојма вə чызмалара биз Шəрг алəминдə јарадылмыш бир чох мe'марлыг абидəлəринин үзəриндə раст кəлирик. Бу бахымдан Хачын Түрбəтли абидəсинин тəсвирлəri Түркијəнин Дијарбəкир шəһəриндəки «Улу Чами» мəсчидинин бəзəклəринə хусусилə јахындыр.

XV əсрдən башлајараг мe'марлыг абидəлəримизин бəдни тəртибатында чанлылары тəсвир едэн ојмалара тəсəдүф едилмир. Бундан сонра адəтən күл-чичək орнаментлəриндэн тəшкил едилмиш бəзəклəр тəсвирли ојмалары əвəз етмəјə башлајыр.

Даш үзəриндəки тəсвирли ојмаларын сырадан чыхмасына тəкчə бəдни үслубун дəјишмəsi јох, мe'марлыг абидəлəримиздə бу əсрдən башлајараг рəнкли кашыларын да кениш истифадə едилмəsi тə'сир кəстəрир.

Азəрбајчан мe'марлыг абидəлəri үзəриндə эн кəзəл ојма ишлəринə биз сонралар да јенə Бақыда раст кəлирик. Белə мəшһур абидəлəр сырасына илк нөвбədə XV əсрə аид олан Ширваншаһлар сарајыны дахил етмək олар. Ширваншаһлар сарајы бир сыра биналардан ибарəт бир комплекс тəшкил едир. Бу комплекс дахил олан диван-

хана вә Ширваншаһларын түрбәси хүсуси илә гижмәтлидир. Бурада тәтбиг олунмуш ојма бәзәкләри өз бәдиилији вә зәрифлији илә адамы һејран едир.

Диванхана вә түрбәнин нахышлары јерли ағ даш үзәриндә газылмыш јарпағ вә мүхтәлиф чичәкләрин мүрәккәб тохунмасындан ибарәтдир. Тәбиәтдә тәсадүф едилән бир чох нәбати формалардан кәтүрүлүб вә стилизә едиләрәк истифадә олунмуш бу орнаментләр шахәләр үзәринә етүрүлмүш, шахәләр дә әксәр јерләрдә пичәк адландырылан спирал хәтти шәклиндә чәкилмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, спиралвары чичәкләрин бурада кениш тәтбиг олунмасы дөврүн орнаментал сәнәтинин ән сәчијјәви хүсусијјәтләриндән иди. Үмумијјәтлә, Ширваншаһлар сарајы бәзәкләри орнаментларинин композисија вә ишләнмәсн онлары мүхтәлиф дөврләрдә јарандығыны кәс-тәрпир. Гејд етмәк лазымдыр ки, нисбәтән әввәл дүзәлдилмиш бәзәкләр өз гурулушу вә ичра олунмасына кәрә, соиралардакындан даһа зәриф, даһа бөјүк сәнәткарлыглы ишләнмишдир. Әкәр бу бәзәкли даш ојмаларын ишләмә техникасыны нәзәр алсағ, кәрәрик ки, сәнәткар бурада әсасән үч әмәлијјатдан истифадә етмишдир. Биринчи нөвбәдә, о даш үзәриндә истәдији чешни әсасында нахышны јерлијини дәрнләшдирер, сонра алынан мүәјјән тәсвир үзәриндә ишләјер вә нәһәјәт, алынмыш нахышларын хырдалыгларыны дәгилләшдирер.

Диванхана гапысынын тағы үзәриндәки нахышлар һәм композисија, һәм дә ичрасы чәһәтдән сарајын бәзәкләринин ән јахшыларындандыр. Габарыг нахышлар әтрафында ојулмуш чухурлар дәрн кәлкә саларағ бу бәзәкләри ајдылашдырыр вә онлары зәриф рәсминин кәзә чарпмасыны тәмин едир. Илк бахышда бу бәзәкләрин чох мүрәккәб кәрүнмәсинә бахмајарағ онларын мүәјјән гәјдалар әсасында гурулдуғуну тәјјин етмәк олар.

Даш үзәриндә тәтбиг олунмуш ојма бәзәкләрин ејнисинә бу дөврдә кәч үзәриндә дә раст кәлирик. Бунлардан XIII әсрә аид Шејх Хорасан түрбәсинин вә Пирһүсејн ханәкаһынын мөһрабларыны хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Кәч үзәриндәки ојма бәзәкләр өз орнаментал хүсусијјәтләринә кәрә даш бәзәкләринә бәнзәсә дә бир чох хүсусијјәтләринә кәрә ондан сечилир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, кәч даша нисбәтән хейли јумшағ материалдыр. Мәһз буна кәрә дә сәнәткар кәч үзәриндә даһа марағлы вә чох әмәлијјат апарә билер.

Кәч үзәриндә иш әсас икә әмәлијјат әсасында кәрүлүрдү. Илк нөвбәдә сәнәткар кәч һәлә гурумамыш (јумшағ икән) онун үзәриндә ити бир аләтлә истәдији рәсми чәкир, галынлығыны, дәрнлијини верир. Кәч гурудугдан сонра исә һазыр рәсмин вә ја орнаментин хырдалыглары (деталлары) үзәриндә ишләјәрәк лазымн әләвәләр едир. Бу әмәлијјат өз зәрифлији илә даш үзәриндә апарылан ишдән даһа чох зәркәрликдә тәтбиг олунан дөјмә вә шәбкә ишләрини хатырладыр.

* * *

XI — XV әсрләрдә Азәрбајҗанда халғ сәнәткарлығынын марағлы сәһәләриндән бири олан метал сәнәти дә јүксәк инкишаф мәрһәләси кечмишдир. Бу дөврләрдә металдан мүхтәлиф нөвлү силаһлар, мүхтәлиф формалы ев аваданлығы вә с. сәнәт нүмунәләри һазырланмышдыр ки, бунларын да бир чохлары дөврүмүзә гәдәр кәлиб чата билмишдир. Әввәлки дөврләрдә олдуғу кими јенә дә Кәнчә, Шамахы, Нахчыван, Тәбриз метал мәмулаты һазырлајан мәркәзләрдән иди. Апарылмыш археоложи гызынтылар кәс-тәрпир ки, XII әсрдә вә нисбәтән сонралар Бакы шәһәри дә бу сәһәдә кәркәмли јерләрдән бирини тутмушдур. 1950-чи илләрдә Бакыда һүсү һачыјев күчәсиндә апарылан тикинти ишләри заманы ашкара чыхмыш мис вә мискәрлик сәнәти нүмунәләри галығы буну бир даһа сүбүт етмишдир. Бу јердә чохлу дәмирчи, мискәр вә зәркәр ишләдијини XVIII әср мәнбәләри дә хәбәр верир. Тәсадүфи дејилдир ки, бу күчәни ахыр вахтларә гәдәр халғ арасында «зәркәр паланы» адландырырдылар. Һазырда әлимиздә олан бәдини метал мәмулатларындан бөјүк бир гисмини Ширван группу әсәрләр тәшкил етдији үчүн бу абидәләр хүсусилә гејд олунмалыдыр. Бу дөврдә металдан дүзәлдилмиш абидәләр ичәрисиндә

диггәти чәлб едән јүксәк сәнәткарлыг нүмунәләриндән бири Ленинград Дөвләт Ермитажында сахланылан 1206-чы илә аид тунчдан төкүлмүш Ширван лүләјинидир. Илк бахышда бунун ади бир су габы олдуғуну мүәјјән етмәк бир гәдәр чәтиндир. Чүнки бу габ кичик һејван һејкәлләриндән ибарәтдир. Бурада инәк, онун үстүндә габын гулпуну әвәз едән шир вә композисијанын ашағы һиссәсини тамамлајан кичик бир дана фигуру тәсвир олунмушдур. Композисија стилизә едилмиш формаларда јарадылмышдыр. Тунч лүләјинин үзәри чызма вә хатәмкарлыг үсулунда күмүшлә бәзәдилмишдир. Бу бәзәкләр әсасән стилизә олунмуш нәбати нахышлардан вә онларын арасында чызылмыш инсан, һејван вә гуш фигурларындан ибарәтдир. Бәзәк мотивләри арасында сүжет характерли композисијаларә да раст кәлинир. Онлар инәјин јан тәрәфләриндә енли гуршағлар арасында верилмишдир. Бурада зијафәт, нәрд ојнајанлар, ов сәһнәси мөвзулу композисијалар тәсвир едилмишдир.

Ширван лүләјинин орнаментал бәзәкләри арасында гижмәтли тарихи мәнбә олан јазылар да вардыр. Јазыларын бириндә бу кәзәл сәнәт нүмунәсини јарадан сәнәткарын ады «Әли Мәһәммәд оғлу» һәкк олунмушдур. Һағында данышдығымыз фигурлу лүләјинин композисијасынын мәзмуну бу әсрләрдә сырф јерли хүсусијјәт дашыјырды. Үмумијјәтлә, от јејән һејванларла јыртычы һејванларын мүбаризәсини тәсвир едән бу типли композисијаларә биз бу әсрләрдә бир чох Шәрг өлкәләринин ел сәнәтләриндә раст кәлирик.

Лакин мәлулум олан әсәрләр ичәрисиндә бизим тунч фигурн композисијасы Дијарбәкирдаки (Түркия) «Улу Чами»нин порталындакы ејни типли композисијалы габартмаја даһа чох бәнзәјир. Марағлыдыр ки, «Улу Чами» дә елә бизим тунч лүләјин кими XIII әсрдә јарадылмышдыр. Төкмә үсулу илә дүзәлдилмиш Ширван лүләјини өз дөврүнә кәрә бөјүк зөвг вә усталыгла ичра олунмушдур. Әкәр биз бу абидәјә диггәтлә нәзәр јетирсәк, бурада һәр бир деталын, һәр бир чизкинин бир-бири илә сых бағлы оларағ композисијанын үмумилијинә вә бүтөвлүјүнә хидмәт етдијини кәрәрик.

Бу дөврләрдә јаранмыш сәнәт нүмунәләри ичәрисиндә Бакыда тапылмыш метал мәмулатлары да диггәти чәлб едир. Бу нүмунәләр әсас етибары илә Ичәришәһәрдә Ширваншаһлар сарајы горуғунда апарылан археоложи газынтылар заманы әлдә едилмишдир. Һәмнин метал нүмунәләри ичәрисиндә тунчдан дүзәлдилмиш бәдини бир чырағ хүсусилә диггәти чәлб едир.

Чырағ башдан ајаға габартма сәпкисиндә дүзәлдилмиш мүхтәлиф типли тәсвирләрлә бәзәдилмишдир. Бурада реал бир сәпкидә ат, икә өкүз башы, он дөрд пишик башы вә икә инсан сифәти тәсвир олунмушдур. Чырағын узунлуғу 18 см. һүндүрлүјү 8,5 см-дир.

Бу чырағ бүтөв бир һалда мум гәлибләр әсасында төкү үсулу илә дүзәлдилмишдир. Бу үсулун техники чәһә беләдир: әввәл ади бал мумундан истәнилән әшјанә моделини дүзәлдир, сонра бу моделин әсасында тунч төкмәк үчүн форма гајырырдылар. Мум манечилик тәрәтмәсин дејә, ону әридиб чыхарыр, јеринә исә әринмиш тунчу төкүб истәнилән әшјаны алырлар. Лакин алынан әшјаны сонра гәлибдән чыхармағ мүмкүн олмадығындан, һәр дөфә гәлиби сындырырдылар. Беләликлә, һәр јени әшја үчүн јени модел вә гәлиб дүзәлдирдиләр. Мәһз она кәрә дә бу мәмулатлар чох гижмәтли сајылырды. О вахтлар бу әшјалардан јухары тәбәгәјә мәнсуб олан шәхсләр истифадә едә билерди.

Ширван әразиси илә әләгәдәр олан абидәләрә 1966-чы илдә Губа рајонундан тапылмыш XIII—XIV әсрләрә аид едилән бүрүнч мангалы да аид едә биләрик. Һүндүрлүјү 30 см, ағзынын даирәсинин мүһити 131 см, диаметри 41 см, јарымшар формасында олан бу бүрүнч мангал өз оријинал формасы вә орнаментал бәзәкләри илә диггәти чәлб едир. Мангалын ән марағлы һиссәсини енли бир гуршағ шәклиндә харичә гатланмыш ағзы тәшкил едир. Мангалын ағзынын канар һиссәси дөрд јердә дилимләнәрәк ајрылмыш вә үзәри мүхтәлиф орнамент вә јазы илә бәзәдилмишдир. Гаршы-гаршыја дурмуш дилимләрин икисинә јарым овалшәкилли икә гулб бәркидилмишдир. Мангалын ағыз һиссәсиндәки бәзәкләр бәдини хүсусиј-

жәтләріне көрә ики група: нәбати вә һәндәси орнаментләрә бөлүнүр.

Нәбати орнаментләр габын ағыз һиссәсиндәки гаршы-гаршыға гојулмуш ики енсиз гуршағларда сәлчүг зәнчири ады илә кениш жайылмыш бәзәк формасында вә габын ағыз һиссәсинин ән енли дилимләриндән бириндә һәкк едилмишдир.

22 см узунлуғунда, 5 см ениндә олан бу дилимин үзәриндә мәркәздә латын S һәрфинә бәнзәр орнамент вә онун әтрафында симметрик шәкилдә ики бөјүк даирә тәсвир олуңмушдур. Даирәләрин һәр биринин ичәрисиндә баш тәрәфләри гыврым гоч бујнузу кими һачаланмыш ики чарпаз хәтт чәкилмишдир. Әкәр схематик бир формада гаршы-гаршыға дурмуш дөрд гоч бујнузуну әкс едән бу орижинал бәзәкләрнин тарихи инкишаф јолуну изләсәк, онун ән гәдим нүмунәләринә чох узағларда, Алтајда вә Орта Асияда мүхтәлиф дөврләрдә јарадылмыш сәнәт әсәрләриндә раст кәләрик.

Сахсы, метал вә с. кечмиш сәнәт нүмунәләри үзәриндә раст кәлинән дамағаја бәнзәр бу бәзәк, бир чох алимләрин дедијинә көрә рәмзи маһијјәт дашыјарағ түрк дилли тајфалар арасында гәләбә вә боллуғу тәмсил едирмиш. Гејд етдијимиз бәзәјә Азәрбајчан ел сәнәтләринин демәк олар ки, бир чох өрнәкләриндә раст кәлирик.

Бу бәзәк Азәрбајчан халчаларында хүсусилә кениш жайылмышдыр. Онун ән орижинал нүмунәләринә Губа-Ширван типли халчаларда тез-тез тәсадүф олуңур. Әкәр гәдим минарә ады илә кениш жайылмыш Губа халчаларына нәзәр салсағ, бурада арасаһәдә бөјүк һәчмдә чәкилмиш һәмин бәзәкләрин ејнисини көрәрик.

Мангал үзәриндәки јазылары охумуш тарих елмләри доктору Мәшәдиханым Нәмәтова бурада «Мискәр Әһмәд Мәһәммәд оғлуңун ишидир» сөзләри олдуғуну билдирмишдир. Метал ишламә сәнәткарлығы саһәсиндә бу әсрләрдә Азәрбајчанын Бејләған, Кәнчә, Нахчыван вә Тәбриз шәһәрләри дә мүһүм мәркәзләрдән сајылырды.

Археоложи газынтылар заманы бу јерләрдән әлдә едилмиш сәнәт нүмунәләри буну бир даһа тәсдиғ едир. Бу јерләрә аид сәнәт нүмунәләри ичәрисиндә Бејләғандан (Өрән-ғала) тапылмыш бүрүнч инсан, гуш фигурлары вә һазырда Парисдә Лувр музејиндә сахланылан Осман Салман оғлу Нахчывани тәрәфиндән 1190-чы илдә дүзәлдилмиш бүрүнч долча хүсуси илә марағлыдыр.

Садаладығымыз сәнәт абидәләриндән көрүнүр ки, бу әсрләрдә һәјәт вә мәншәтдә истифадә едилән метал мәмулатларынын әкәсәријјәти бүрүнчдән дүзәлдилмишдир. Марағлы бурасыдыр ки, бу сәнәт нүмунәләри ичәрисиндә күмүш мәмулатларда раст кәлмирик. Һалбуки бундан әввәлки әсрләрдә (хүсусән III—VIII әсрләр) күмүшдән дүзәлдилмиш абидәләрә чох тез-тез раст кәлинирди. Бу да чох күман ки, бүтүн Јахын Шәрғи вә Зағағғазияны у дөврдә бүрүмүш күмүш бөһраны илә әлағадар иди.

Мәлум олдуғу кими бу әсрләрдә Азәрбајчанда кәсилмиш пуллар да әввәлки кими күмүшдән јох, мисдән иди. XIV—XV әсрләрдә бәди и метал сәнәткарлығы саһәсиндә Тәбриз шәһәри көркәмли јерләрдән бирини тутур. Һәлә XIII әсрин икинчи јарысында Азәрбајчана кәлмиш мәшһур Венетсија сәјјаһы Марко Поло Тәбриз шәһәринин бөјүккүјүндән, мүхтәлиф сәнәткарлығын инкишафында онун тутдуғу мөвгедән данышыр. Марко Полонун гејдләриндә Тәбриз зәркәрлији һағгында да марағлы фактлар вардыр. Һазырда дүнјанын бир чох көркәмли музејләриндә бу әсрләрдә Тәбриздә јарадылмыш бир чох орижинал бәди и метал сәнәти нүмунәләри нүмајиш етдирилик. Бунлардан 1319-чү илдә Јусиф ибн Әһмәд Тәбризи тәрәфиндән дүзәлдилмиш вә һазырда Лондонда Викторија вә Алберт музејиндә нүмајиш етдирилән бәди и касаны вә Ленинград Дөвләт Ермитажында сахланылан тунч тијаны хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Үзәриндә милли әнәнәләри әкс етдирән бу дөврә аид сәнәт нүмунәләри ичәрисиндә диггәти ән чох чәлб едән абидә 1399-чу илдә Тәбриздә Әбдүл Әзиз Шәрәфәддин оғлу тәрәфиндән дүзәлдилмиш тијандыр. Ағырлығы 2000 кг вә диаметри 2,45 см-ә јахын олан бу нәһәнк тијан Шәрғ аламиндә дүзәлдилмиш ән бөјүк тијанлардан сајылыр. Тијанын шөһрәти тәкчә онун мисли көрүнмәјән нәһәнк бөјүккү-

јүндә олмасында дејил, һәм дә бәди и тәртибатындадыр. Тијан үз тәрәфдән даирәви көзәл нәбати нахышларла бәзәдилмишдир. Нахышлар арасында нәхс хәттилә бу тијанын Тејмурләңкин сифариши илә Хоча Әһмәд Јасәви мәсчиди үчүн 1399-чу илдә тәбризли сәнәткар Әбдүл Әзиз Шәрәфәддин оғлу тәрәфиндән дүзәлдилдији гејд олуңмушдур. Бундан әләвә бурада бир-биринин ардынча газан боју 22 дәфә тәқрар олуңан «Дүјанын һөкмдары аллаһдыр» сөзләри дә јазылмышдыр. Тијанын һәр тәрәфдән бири дикәриндән хејли аралы көзәл бир күл формасыны андыран 10 әдәд гулпу вардыр. Бу газан 500 илдән артығ кечмиш Түркүстанын Јасы шәһәринин (инди Газахыстан ССР-ин Түркүстан шәһәри) јухарыда гејд етдијимиз мәсчидиндә галдығдан сонра Ленинградә кәтирилмиш вә һазырда исә Дөвләт Ермитажында нүмајиш етдирилир. Тәбриздә јанашы, бу дөврдә вә сонралар Азәрбајчанын башға шәһәрләриндә дә бәди и метал сәнәткарлығынын инкишаф етдијини көстәрән чохлу фактик нүмунәләр вардыр. Буну сон илләрдә республикамызын алимләри тәрәфиндән ашкар едилмиш бир чох метал сәнәти нүмунәләри дә тәсдиғ едир.

Һазырда Америкада чәнаб һараринин шәхси коллексијасында XV әсрә аид чох орижинал бир бүрүнч истирлаб сахланмағдадыр. Астрономија елминдә истифадә едилән бу чифаз үзәриндәки гејдләрә көрә 1486-чы илдә мәшһур Ширван устасы Шүкруллаһ Мүхлис тәрәфиндән һазырланмышдыр. Бу истирлаб өз дөврүнә көрә јүксәк техники бир чифаз олмағла бәрабәр, үзәриндәки бәзәкләри илә дә нәзәри чәлб едир.

Истирлабын үзәри, хүсусилә онун гулп һиссәси чох зәриф вә бәди и орнаментләрлә бәзәдилмишдир. Дөврүнүн ән көзәл абидәләриндәки (Бақы, Ширваншаһлар сарајы вә с.) нәбати орнаментләри хатырладан бу бәзәкләр, тәкчә сырф декоратив элемент кими дејил, һәм дә тәчрүби әһәмијјәт дашыјарағ әшјанын ана хәттини тәшкил едир. Бурада тәтбиг олуңан орнаментләр ичәрисиндә хүсусилә шәхәләнмиш чоғјарпағлы нелуфәр күлү вә гыврымдал кениш јер тутур.

Истирлабын арха тәрәфи бәди и чәһәтдән өн тәрәфә нисбәтән аз марағлыдыр. Онун гулпа јахын јухары һиссәсиндә вертикал вә һоризонтал истиғамәтдә астрономик бөлкүләр чәкилмиш, ашағыда исә белә бир мәзмунда сөзләр јазылмышдыр: «Сабит вә Сәјјарә улдузларын узағлығы вә јахынлығы асанлашар мүшаһидә илә, әкәр әзәмәтли Солтан Бәјазидин нәзәри диггәти олса. Елми вә әмәли Шүкруллаһ Мүхлис Ширвани сәнә 891... (бизим еранын 1486-чы или)».

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу дөврдә метал мәмулатлары үзәриндә раст кәлдијимиз бәзәкләрдә елә хүсусијјәтләр вардыр ки, онлара ел сәнәтләримизин башға өрнәкләриндә дә {даш, кәч, тахта ојмалары, керамика вә с.} тәсадүф едирик. Бу чәһәт нәзәрдән кечирдијимиз әсрин сәнәтләри арасында бөјүк бир мүбадиләнин олмасыны тәсдиғ едир. Ел сәнәтләри ичәрисиндәки белә сых әлағә, нахышлардаки охшарлығы Азәрбајчанын тәкчә XII—XV әсри үчүн сәчијјәви олмамыш, ондан сонраки дөврләрдә дә тәқрар едилмишдир.

* * *

XI—XV әсрләрдә Азәрбајчанда мөвчуд олан сәнәтләр ичәрисиндә тохучулуг хүсусилә кениш инкишаф етмишдир. Бу әсрләрдә Азәрбајчанда олмуш харичи сәјјаһлар јерли әһалинин һәм дахили, һәм дә харичи базарлар үчүн күлли мигдарда јүксәк кејфијјәтли ипәк, катан, јун парчалар, халча, палас, чечим вә с. сәнәт нүмунәләри тохудуғларыны өз күндәликләриндә дәфәләрә гејд етмишләр. XIII әсрин әввәлләриндә јазылмыш «Әчајиб-уд дүнја» адлы чоғрафи әсәрдә бу дөврләрдә Азәрбајчан шәһәрләриндә истеһсал олуңан парчалар һағгында марағлы гејдләр вардыр. Мәлум олур ки, Кәнчәдә зәрлә ишләнмиш атлас, диба, ипәк парчалар, һабелә садә ипәк, Тәбриздә атлас, кишиләр үчүн әба, Бејләғанда ипәк парча (кәзкәшидә), Әрдәбилдә гара рәнкли зәриф парча (чәме), Сәлмас вә Хојда диба, назик кәтандан палтар, Бәрдәдә ипәк вә с. истеһсал олуңурду. Бу дөврдә Кәнчә ипәји кәзәлијинә көрә һәр јердә мәшһур иди. Кәнчәдә ипәк маллар истеһсалы о дәрәчәдә инкишаф етмишди ки, мон-

голларын һүчүмү заманы шәһәрин әһалиси гижмәтли парчалар мугабиллиндә өзләрини бу басгындан хилас едә билмишләр. Гыпчак гошунларынын Кәнчәжә һүчүмү (1223—1224-чү илләр) заманы да белә олмушдур.

1940-чы илдә Кировабдад Низами Кәнчәвинин гәбриндә апарылмыш газынты ишләри заманы тапылмыш парча тикәләри һәмин дөврдә истеһсал едилмиш парчаларын кеҗфијјәти һаггында аз да олса тәсәввүр јарадыр. Зәриф вә өз дөврүнә көрә чох јүксәк техники сәвијјәдә тохунмуш бу ипәк тикәләриндә дөврүн башга абидәләриндәки (даш, кәч ојмалары, керамика вә с.) бәзәкләри андыран һәндәси вә стилизә едилмиш нәбати орнаментләр вардыр. Парча үзәриндәки орнаментләр бу дөврдә Кәнчәдә, Өрән-ғалада вә с. јерләрдә истеһсал олунан керамика бәзәкләрини хатырладыр. 1954-чү илдә Өрән-ғалада апарылмыш газынты ишләри заманы тапылан бир нимчә үзәриндә тәсвир олунмуш атлынын палтарында да белә сәпкидә орнаментә тәсадүф олунмушдур.

Әввәлки дөврләрдә олдуғу кими монголлар Азәрбајчаны ишғал етдикдән сонра да (XIII әср) парча сәнәјесн јүксәк сәвијјәдә олмушдур. Һәлә XIII әсрин икинчи јарысында Азәрбајчанда олмуш Венетсија сәјјаһы Марко Полонун Тәбриз шәһәриндә истеһсал олунан гызыл, күмүш сапларла тохунмуш парчалар һаггында марағлы гејдләри вардыр. Јазыларынын бириндә о Азәрбајчан ипәји һаггында белә демишди: «Бурада ипәк парчалар о гәдәр чохдур ки, һәтта јол үстүндә олан кичик мейманханалардакы чарпайылар белә ипәк јорғанларла дөшәниб».

Бир гәдәр сонра Азәрбајчана Афғојунлу шаһы Узун Һәсәнин һүзуруна кәлмиш Венетсија дипломатлары Иосиф Барбара вә Катеринно Зено да буна бәнзәр башга бир факты белә тәсдиғ едилрләр: «Бу өлкәдә һәтта атларын чуллары ипәкдәндир. Онлар буна мәәтгәл галдыларыны билдирирдиләр. Азәрбајчанын гәдим шәһәрләриндән олан Шамаһы XIV әсрдән башлајарағ ипәкчилик сәнәти мәркәзләриндән биринә чеврилдир.

1403-чү илдә Сәмәргәндә Тејмурун јанына кедән Кастилија елчиси Рју Гонзалес де Клавихо јолүстү Азәрбајчанда оларкән Шамаһы ипәји һаггында марағлы гејдләр етмишди. Онун дедијинә көрә, һәлә о, илләрдә Шамаһы ипәји бир чох Гәрб вә Шәрг өлкәсиндә мәшһур олмуш, һәтта Венетсија вә Кенуја тачирләри бураја ипәк алмаға кәлмишләр.

Бу дөврдә Ширванда ипәкчилијин јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмәси һаггында сәјјаһ Анчмолелло вә јерли мүәлифләрдән Азәрбајчанын мәшһур чоғрафија алими, бакылы Әбдүррәшид ибн Саләһ Бакуви (XV әсрин әввәлләри) дә мә'лумат верирләр. Зәманәмизә гәдәр кәлиб чатмыш о дөврүн парча тикәләри көстәрир ки, онларын тохума үсулу вә бәдни тәртибаты өз дөврүнә көрә чох јүксәк сәвијјәдә олмушдур. Парча үзәриндә тәбтиғ олунан бәзәкләр ичәрисиндә ән чох јайыланы стилизә олунмуш күл-чичәк тәсвирләри, гуш, һејван рәсмләри вә бә'зи фантастик һејван фигурлары олмушдур.

Декоратив-тәбтиғи сәнәтинизин башга өрнәкләриндә олдуғу кими, бу дөврүн парчаларында да узағ Шәрг мәдәнијјәтинә хас олан бир чох бәзәк нүмунәсинин үстүн тутулдуғуну көрүрүк. Мәшһур Америка сәнәтшүнасы Артур Поуп о дөврдәки Азәрбајчан шәһәрләриндә истеһсал олунан парчалары вә онларын бәдни тәртибатыны белә тәсвир едир: «...Әкәр монгол һакимијјәти илләриндә, XIII әсрдән тутмуш XIV әсрин ахырларындакы Узағ Шәрг сәнәти мәдәнијјәтинин тә'сири керамикада, бәдни метал мә'мулатында һәлә нисбәтән аз көрүнүрдүсә дә, бу јерли парчаларын бәдни сымасын, демәк олар ки, бүтүнлүклә дәјишмишди. Бу дөвр парчаларынын ән типик бәзәкләри чин мәдәнијјәтинә хас олан фантастик гуш вә һејван рәсмләри иди».

Һазырда дүнјанын бир нечә мәшһур музејиндә, еләчә дә өлкәмиздә XIV әсрдә Азәрбајчанда тохунмуш белә орижинал парча нүмунәләри сахланмағдадыр.

Бу парчалар ичәрисиндә Брунсвиғ шәһәриндәки һерсоғ Антон Улрих адына музејдә, Италијаны Верона шәһәриндә Гастелло Веккионун шәхси коллексијасында, еләчә дә Бақыда Азәрбајчан Тарихи музејиндә нүмајиш етдирилән парчалар диггәти чәлб едир. Јүксәк техники үсулла тохунан бу парчалар гуш, һејван вә стилизә едилмиш күл-чичәк рәсмләри илә бәзәдилмишдир.

Биринчи парча үзәриндә гызыл, күмүш сапларла тохунмуш бир-биринин ардынча тәқрар олунан товуз гушу рәсмләри тәсвир едилмишдир. Товуз гушу рәсмләри һоризонтал вәзијјәтдә; јә'ни бир чәркә јандан (профил), бир чәркә үздән (анфас) ганадлар ачылмыш бир тәрздә тәсвир олунарағ, парча үзәриндә јекнәсәглији позарағ чох көзәл ритмик һәрәкәт јарадыр.

Гејд етмәк ләзымдыр ки, товуз гушу рәсмләри кечмишдә Азәрбајчанда ән кениш јайылмыш рәсм үнсүрләриндән олмушдур. О дөврдә һәмин гушун тәсвиринә нәинки парча үзәриндә, һәтта даш, метал вә керамикада да тез-тез раст кәлинир. Мә'лум олдуғу кими, товуз гушу һәлә узағ кечмишләрдә күнәш вә од танрысы кими илаһи вә рәмзи бир мә'на дашымышдыр.

Арашдырмалар көстәрир ки, әсрләр кечдикчә товуз гушу рәсмләри өз кечмиш мә'насыны итирмиш вә нәһәјәт, садәләшәрәк Шәрг аләминдә ән кениш јайылмыш «бута» орнаментинә чеврилмишдир. Товуз гушу рәсмләринин түрк дилли халғларда башлыча орнамент мотиви олдуғуну һәлә XII әсрдә бөјүк Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәви дә гејд етмишди. Шаир «Искәндәрнамә» поемасында Нүшабәнин Бәрдәдәки сарајыны тәсвир едәркән бир нечә дөфә ипәк парчалар үзәринә салынмыш товуз гушу рәсмләриндән вә онларын сырф түрк халғларына хас олдуғундан бәһс едир.

Ејни композисија үсулу Гастелло Веккионун шәхси коллексијасында сахланылан ипәк парчада да вардыр. Бурада да бәзәкләр ардычыл тәқрар олунмуш, ләкин јекнәсәг көрүнмәмәси үчүн рәсмләр мүхтәлиф вәзијјәтләрдә вә әјры-әјры рәсмләрдә әвәз едилмишдир.

Азәрбајчан Тарихи музејиндә нүмајиш етдирилән үчүнчү парча бәзәкләри вә композисија гурулушу етибары илә о бириләриндән фәргләнсә дә, бу бәзәкләрин тохунушу, үслуб хүсусијјәтләри ејнидир. Кечмишдә әба тикмәкдә истифадә олунан бу зәриф ипәк парча үзәриндә стилизә едилмиш күл-чичәк рәсмләри тохунмушдур. Күл-чичәк рәсмләри учлары ити дилимли бөјүк гүббәләр ичәрисиндә јерләшдириләрәк әбанын дөш вә әтәк һиссәләриндә истифадә едилмишдир.

Јурдумузын зәнкин тәбиәти, јашыл чәмәнликләрин, булағларын, чајларын боллуғу бурада та гәдимдән гојунчулуғ үчүн шәраит јаратмышдыр. Улу бабаларымызын һәјатында әһәмијјәтли рол ојнајан гојун көзәл јуну илә ел сәнәтинин ән зәнкин нөвләриндән олан халчачылығын јаранмасында мүһүм рол ојнамышдыр.

Әчдадларымызын һәјат вә мәнәшәтиндә әввәлләр даһа чох сырф әмәли маһијјәт дашыјан ишчә сонралар, заман кечдикчә бәзәк нүмунәси кими шәләнмиш вә бир чох өлкәжә јайылаарағ кениш шәһрәт газанмышдыр. Азәрбајчан халчаларынын узағ өлкәләрдә кениш јайылмасына, шүбһәсиз ки, онларын ә'ла кеҗфијјәти сәбәб олмушдур. Арашдырмалар көстәрир ки, Азәрбајчан халчалары истеһсал олундуғу јерин бәдни ән'әнәсиндән, хаммалындан (јун, ипәк, памбығ вә с.) асылы оларағ мүхтәлиф композисијалара, бәзәкләрә малик олмуш, мүхтәлиф үсулларла тохунмушдур.

Азәрбајчан халчасынын тарихини, арашдыранлар бәдни вә техноложу хүсусијјәтләринә көрә халчаларымызы әдәтән дөрд бөјүк нөвә бөлүрләр: Губа-Ширван, Кәнчә-Ғазах, Ғарабағ вә Тәбриз халчалары. Һәр нөвә мүәјјән халчалар дахил олур ки, бунлар да тохундуғлары јерин адыны дашыјыр. Азәрбајчан халғынын халча сәнәтини өјрәнмәк үчүн халчаларымызын орнамент, рәнк вә композисија принципләрини нәзәрә алмағ ләзымдыр. Бир-бири илә сых әлағадә олан бу үч амил, үмумијјәтлә, халчаларын, о чүмләдән Азәрбајчан халчаларынын бәдни хүсусијјәтини мүәјјән едир. Азәрбајчан халчалары композисија чәһәтдән мүхтәлифдир. Адәтән, халчадан һарада вә һансы мәгсәд үчүн истифадә едиләчәјиндән асылы оларағ онун үмуми композисијасы, өлчүсү, бәзәкләри вә һәтта рәнки дә дәјишир. Азәрбајчан халчалары чүрбәчүрдүр. Мәсәлән: а) һәчмчә балача олан намазлығ халча; б) дивар халчалары; в) гонағ отағларыны бәзәмәк үчүн бир нечә халчадан ибарәт дәст халчалар. Дәст халчалар өлчүсүнә, формасына вә композисијасына көрә мүхтәлиф олур; отағын орта һиссәсинә сарилмиш ири халча (халы), јухары тәрәфдә јерә салынан «баш» халча вә ортадакы ири халчанын јанларында салынан «көнәрә» халча.

Азербайжан халчаларынын композициялары, бир гайда оларга бир-бириндэн асылы олан ики үнсүрдөн ибарат-дир: арасаһә, халчанын ортасы вә желән-халчанын кәнар бәзәкләри, арасаһә вә желән, адәтән Азербайжан халчаларынын характерини мүәйҗәнләшдирир, нахышлар исә онларын композициясыны тамамлајыр. Халчанын ортасынын вә кәнар нахышларынын композиция хүсусијјәти ондакы рәнкләрин вә орнаментләрин бир-биринә олан тәнәсүбү илә сәчијјәләнир. Азербайжан халчаларындакы бу чәһәт онларын кејфијјәтини мүәйҗәнләшдирир. Халчаларымыз гәдим заманлардан бу күнә кими һәм әмәли, һәм дә идеја-бәди әһәмијјәтә малик олмушдур. Бәди хүсусијјәт вә мәзmun тохунан халчанын рәсминдә, орнаментиндә вә рәнкиндә өз әксини тапмышдыр. Халчаларымызын бәди хүсусијјәти вә мәзmunу, ән әввәл онлары бәзәјән орнаментләрдән асылыдыр, чүнки орнамент тәтибиг олундуғу сәнәт нүмунәсини бәзәмәклә, бәрабәр онун мәзmunу да үзә чыхарыр. Азербайжан халчалары рәнкләринә көрә дә мүхтәлифдир. Онлар үчүн чохранкли (полихромия) даһа сәчијјәвидир. Бир-биринә зидд мүхтәлиф рәнкләрин аһәнкдарлығла ишләдилмәси Азербайжан халчаларынын типик хүсусијјәтләриндәндир. Азербайжан халчачылығ сәнәтинин рәнк хүсусијјәтләриндән бири дә будур ки, халғ усталары рәнк чаларларынын парлағлы вә сөнүклүјүнү, тәзадлығыны, рәнк гавранышы гануларны мүасир елми нөгтеји-нәзәрдән олмаса да, јахындан һисс етмишләр. Халғ усталарынын мүхтәлиф рәнкләрә мүнәсибәтини ашағыдакы мисалларла көстәрмәк олар. Усталар парлағ рәнкләрдән бири олан ал гырмызыны «алышдым-јандым» адландырмышлар. Бундан башға, халчачыларын ишләтдикләри «ағ илә јашыл, хош јарашыр», «гырмызы-сары, чағырма бары», кими ифадәләр онларын гавранышына вә әләгәләринә мүнәсибәтини ајдын көстәрир. Адәтән, халчачылар әввәлчәдән халчанын нә мәгсәд үчүн истифадә едилчәјини билиб, сонра ону рәнкли ипләрә бәзәмәјә башлајырдылар. Усталар халча үзәриндә рәнкләрин бөлүшдүрүлмәсиндә вә көзәл көрүнмәсиндә бахылан мәсафәнин вә һәбелә халчанын формасынын, өлчүсүнүн вә рәнкләринин бир-биринә нисбәтини әсас көтүрүрдүләр. Чүнки онлар билирдиләр ки, илк нәзәрдә мүчәррәд вә схематик көрүнән рәнкарәнк халча, палас вә ја вәрни, рәнкләрин бир-биринә дүзкүн нисбәти нәтичәсиндә узагдан бахдыгда даһа бәди вә реал тәсир бағышлајыр вә ја әксинә, рәнкләрин бири-биринә нисбәти сәјәсиндә узагдан пис, јахындан исә јахшы көрүнүр. Халғ сәнәткарлары елә халчалар вә халча мәмулаты (мәсәлән чадыр үстү, пәрдә вә с.) тохујурдулар ки, онларын үзәриндакы бәзәкләр һәм узағ, һәм дә јахын мәсафәдән көзәл тәсир бағышлајырды. Ахырынчы үсул үчүн тохучулар белә бир орижинал рәнк композициясына мүрачиәт едирдиләр. Тәсвир олунан һәр бир нахышын рәнкләрини кичик вә бөјүк гуллара бөлүрдүләр. Кичик рәнк гулларындан гурашдырылмыш бәзәкләр узағ мәсафәдән бахдыгда фона гарышарағ көздән итир вә бөјүк рәсмләрин даһа ајдын вә чанлы көрүнмәсинә көмәк едир. Јахына кәлдикдә исә әксинә, кичик рәсмләр чанланыр, дәгигләшир, бөјүк рәсмләр итәрәк үмуи рәнк кими гавранышыр. Азербайжан халчалары өз бәди хүсусијјәтләринә көрә, адәтән ики бөјүк група бөлүнүр: орнаментал вә сүжетли халчалар. Бу гуллар ичәриндә орнаментал халчалар һәмишә чоғлуғ тәшкил етмишдир. Дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмыш ән гәдим Азербайжан халчасы XIII—XV әсрләрә андир. Белә надир халчалар сырасына, ән әввәл Истамбулун Түрк вә Ислам Әсәрләри музейиндә сахланылан «Ширван» (XIII—XIV әсрләр), «Газах» (XV әср) халчаларыны, Берлин Инчәсәнәт музейинин Шәрг бөлмәсиндә нумәјиш етдирилән јенә «Ширван» вә «Газах» (XV әср) халчаларыны вә с. дахил етмәк олар. Түркијәдә сахланылан ән гәдим Азербайжан халчасы XIII әсрә андир. Узуну 254 см, ени 170 см. өлчүдә олан бу надир тохучулуғ сәнәти әсәри түрк сәнәтшүнәсләрынын вердији мәлүматлара көрә әввәлләр Бејшеһрдә Әшрәф оғлу Чамсинин нәзир верилмиш халчаларындан олмушдур. 1932-чи илдә исә Конија шәһәриндәки Мәвләнә музейинә кәтирилмишдир.

Јерлији мави рәнkdә олан бу халчанын үзәриндә ики тәрәфдән гоша чәнкәлләри олан чоғлу бәзәк мотивләри верилмишдир. Бу бәзәкләрин дә ортасында ардычыл оларағ тәқрар олунан сәккизкушәли улдуз рәсмләри јерләшдирилмишдир. Сәккизкушәли улдузлар бир чәркә ортасы ачығ сары, кәнарлары түнд мави бир чәркә ортасы гырмызы, кәнарлары гара рәнкләрдә вериләрәк халчаја хүсуси бир көзәллик бәхш едир.

Ширван халчаларына хас олан ән типик орнамент мотивләри вә композиция үсулу илә бәзәдилмиш бу халча дөврүнә көрә чоғ зәриф тохунушу илә диггәти чәлб едир. Бу халчанын һәр 10 см-дә 627 илмә вардыр.

Һағында бәһс етдијимиз халча XIII әсрдән јекәнә нүмунә галса да, сонралар биз бу тип композиция вә орнаментал бәзәкли халчалара тез-тез тәсадүф едирик. Марағлыдыр ки, гејд едилән халчанын ејнисинә XV әсрдә јашамыш Нидерланд вә Италјан рәссамларынын әсәрләриндә дә раст кәлирик.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Ширван халчаларына хас олан бу рәнкарәнкли, бәзәк вә композиция үнсүрләри индијә гәдәр өз хүсусијјәтләрини итирмәјәрәк давам етмәкдәдир. Бу да халчаларымызын бу гәдәр бөјүк вә узун бир тарихи јолда өз милли симасыны итирмәјәрәк даим инкишаф етдијини көстәрән амилләрдәндир.

Гејд етдијимизи Берлин Инчәсәнәт музейиндә сахланылан XV әсрә анд олан бир Газах халчасы фрагменти әјани шәкилдә тәсдиғ едир. Бу халча һәләлик мәлүм олан ән гәдим сүжетли халчаларымыздан сәјиылыр. Онун бәди тәртибаты ел сәнәтләримизин ән чоғ јајылмыш мөвзусуна — Симуригушу илә әждаһанын мүбаризәсинә сәһнәсинә һәср едилмишдир.

Халчанын гызылы-сары јерлији үзәриндә түнд мави бојалы ипләрлә тохунмуш бу фигурлар о гәдәр схематик вә лаконик бир сәпкидә ичра едилмишдир ки, илк бахышда онлары чоғ чәтинликлә баша дүшмәк олур. Арашдырмалар көстәрир ки, бир-биринә зидд ики гүввәнин — Симуригла (хејр) әждаһанын (шәр) мүбаризәсини тәмсил

едән бу типли халчалар о вахтлар дүнја базарларында хүсуси илә кениш јајылмышдыр. Бу типли Газах халчаларынын XV—XVI әср Европа рәссамларынын әсәрләриндә тез-тез тәсадүф едилмәси онларын өлкәмиздән чоғ узағларда да мәшһур олдуғуну бир даһа тәсдиғ едир.

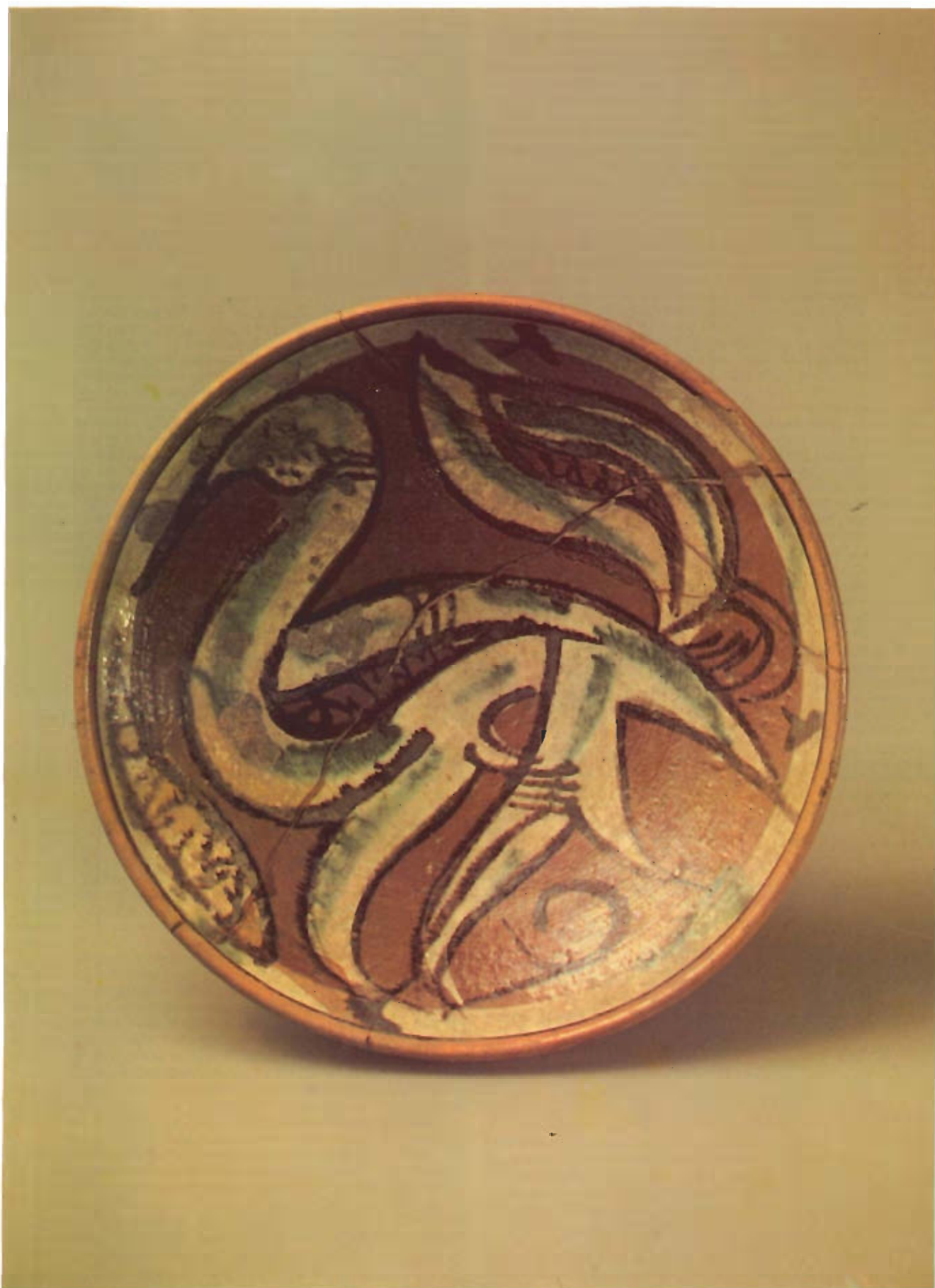
Нәзәрдән кечирдијимиз сәнәт әсәрләри, онларын бәди вә техноложии хүсусијјәтләри көстәрир ки, бу әсрләрдә Азербайжан ел сәнәтләри чоғ мүрәккәб тарихи инкишаф јолу кечмишдир.

XI—XV әсрләрдә јарадылмыш сәнәт нүмунәләримизин бәзәк мотивләри вә формасы бир чоғ һалларда һәлә дә кечмиш јерли әнәнәләрә сәдиғ галса да, онларын композиция гурулушу вә техники ичрасында хәјли дәјишиликләр көзә чарпыр. Бу әсрләрдә Узағ Шәрг мәдәнијјәтинә хас олан орнамент үнсүрләри (стилизә едилмиш булдулар, су биткиләри, әждаһа рәсми вә с.) ел сәнәтләримизин бәди тәртибатында хүсуси илә тез-тез раст кәлинир. Арашдырмалар көстәрир ки, бу әсрләрдә ел сәнәтләримиз өз бәди үслубу етибары илә ики бөјүк тарихи мәрһәлә кечмишдир. XI—XIII, XIV—XV әсрләр. XI—XIII әсрләрдә сәнәт нүмунәләримизин бәди тәртибатында даһа чоғ һәндәси, стилизә едилмиш нәбәти орнамент мотивләриндән, инсан вә фантастик һејван тәсвирләриндән истифадә едилмишдир. Лакин бунлар даһа кечмиш дөврүн сәнәт нүмунәләри үзәриндә раст кәлинен бәзәкләр кими лаконик, монументал бир сәпкидә дејил, хырдаланмыш шәкилдә тәсвир олунурду. Бу дөврдә инсан, һејван рәсмләри сәнәт нүмунәләри үзәриндә о гәдәр орнаментал бир сәпкидә ичра едилди ки, онлары ади көзлә орнаментләрдән ајырмағ мүмкүн олмурду.

XIV әсрин ахыры, XV әсрин әввәлләриндән башлајарағ сәнәт нүмунәләримизин үзәриндә нисбәтән реал сәпкидә ишләнмиш нәбәти бәзәкләрин үстүн кәлдијини көрүрүк. Јерли мүнәти, әһалинин зөвгүнә ујғун кәлән орнамент мотивләри вә композиция пријомлары бундан сонра сәнәт нүмунәләримизин ајрылмаз бир һиссәсинә чеврилир.

22. Мүрәккәб боҗалы бәднн сахсы җычча. XII—XIII әсрләр. Өрән-җала.

22. Расписное керамическое блюдо. XII—XIII вв. Орен-Кала.

23. Мүрәккәб боҗалы бәднә сахсы нимчә. XII—XIII асрләр. Өрән-җала.

23. Расписное керамическое блюдо. XII—XIII вв. Орен-Кала.

24. Мүрәккәб бојалы бәдни сахсы нимчә. XII—XIII әсрләр. Өрән-гала.

25. Мүрәккәб бојалы бәдни сахсы нимчә. XII—XIII әсрләр. Өрән-гала.

24. Расписное керамическое блюдо. XII—XIII вв. Орен-Кала.

25. Расписное керамическое блюдо. XII—XIII вв. Орен-Кала.

26. Кил габ. XII—XIV эрләр. Барда.

26. Глиняный кувшин XII—XIV вв. Барда.

27. Пир Хусейн сардабасинин кашы бәзәкләриндән. XIV эр. Газымаммад району. Пирсаатчау ханаканы.

27. Изразец на усыпальнице Пир-Хусейна. XIV в. Ханега на реке Пирсагат Казимимедского района

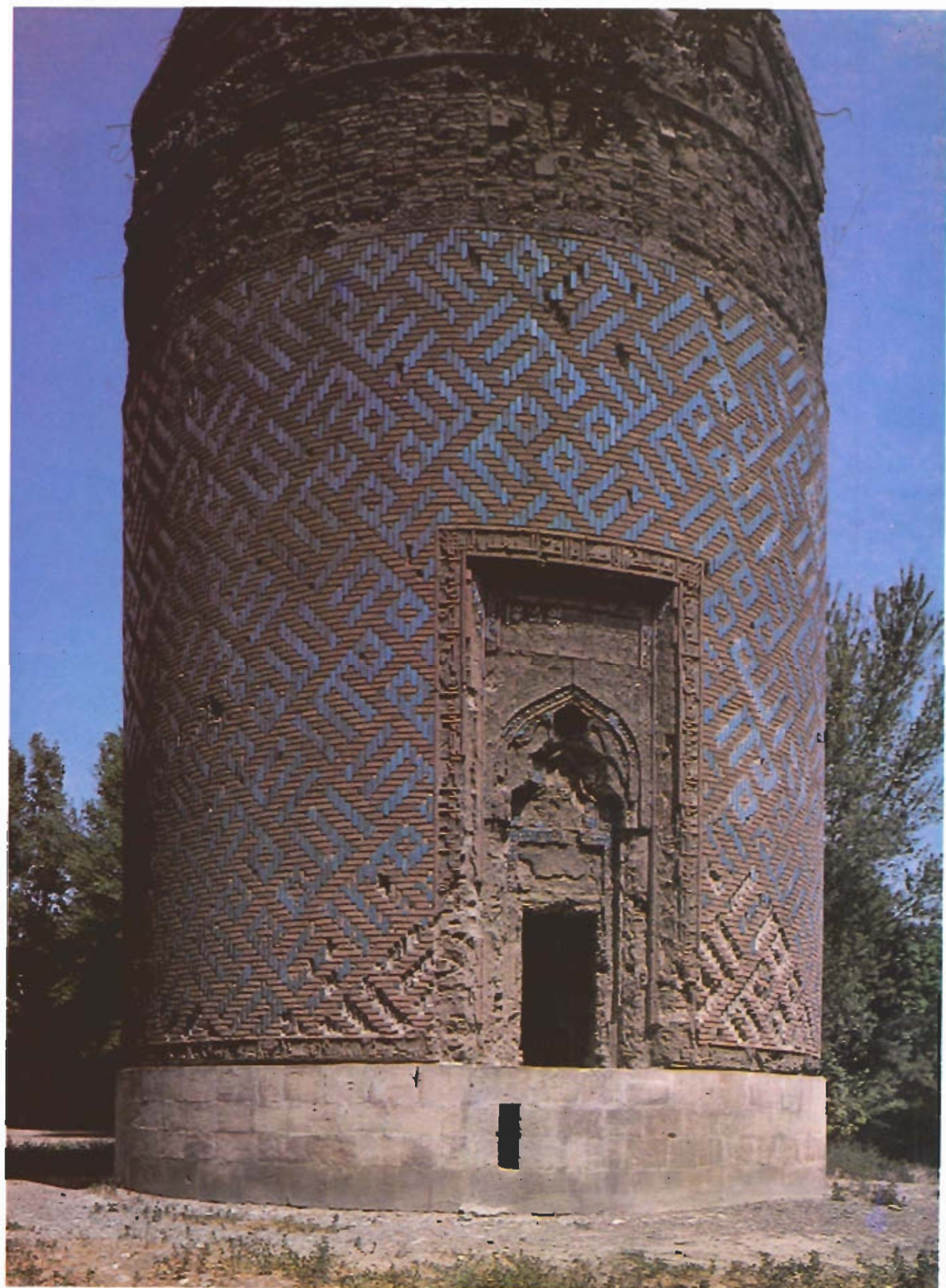

28. Јусиф Кусејир оглу турси. 1162-чи ил. Нахчыван.

29. Барда турси. 1322-чи ил.

28. Аджери Нахичевани. Мавзолей Юсуфа сына Кусейра. 1162 г.

29. Ахмед сын Эйюба ал Хафиза Нахичевани. Мавзолей 1322 г. Барда.

30. Юсиф Әһмәд оғлу Тәбризи. Бүрүмч кәсә. 1319-чү ил.

31. Әбдул Әзиз Шәрәфәддин оғлу. Бүрүмч тиган. 1399-чү ил.

30. Юсуф сын Ахмеда Тебризи. Бронзовая чаша. 1319 г.

31. Абдул-Азиз сын Шарифедина Тебризи. Бронзовый котел. 1399 г.

30

31

32. Мухлис Ширвани. Бүрүч истирлаб. 1486-чы ил.

32. Шукруллах Мухлис Ширвани. Бронзовая астрольбия. 1486 г.

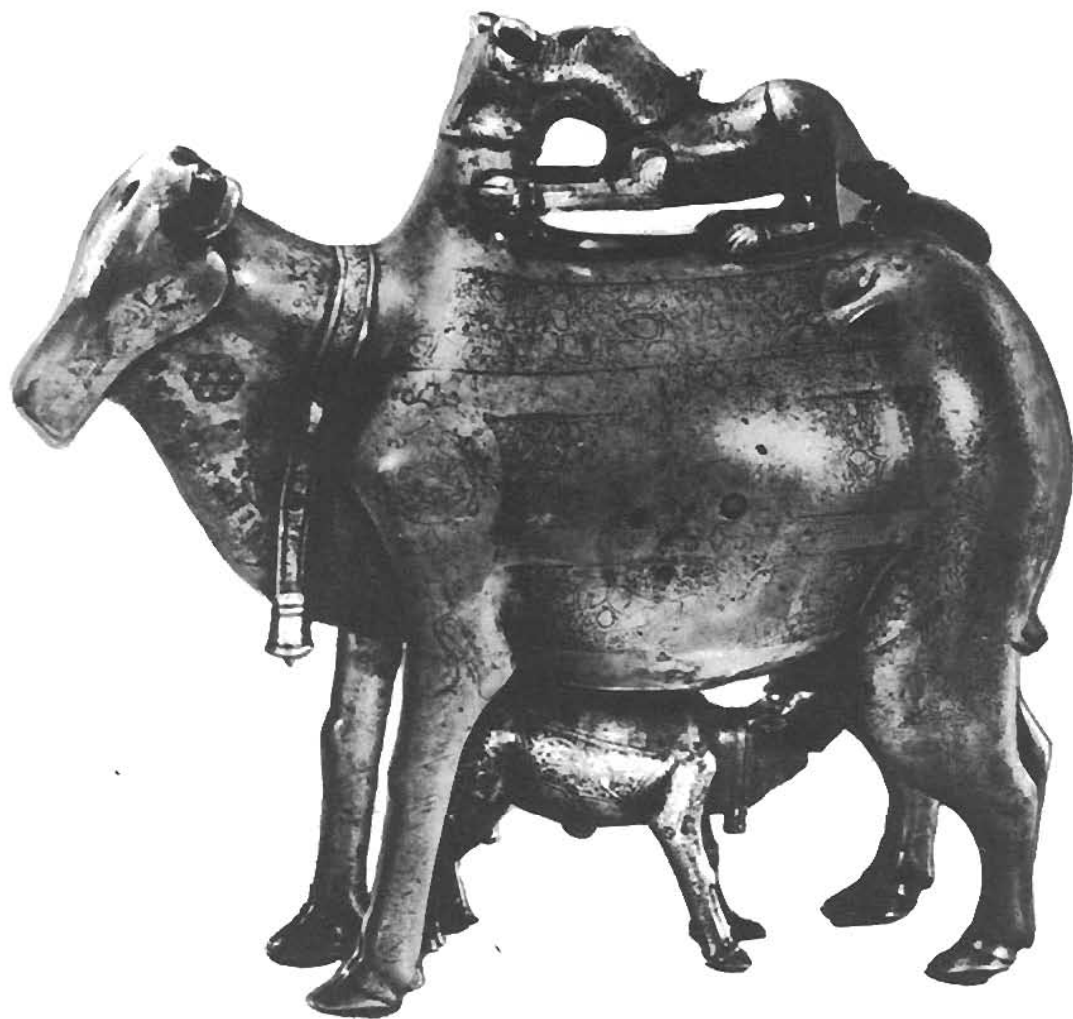

33. Осман Салман оглу Нахчывани. Бурунч долча. 1190-чы ил.

34. Әли Мәһәмәд оглу. Бурунч лүләжин. 1206-чы ил. Ширван.

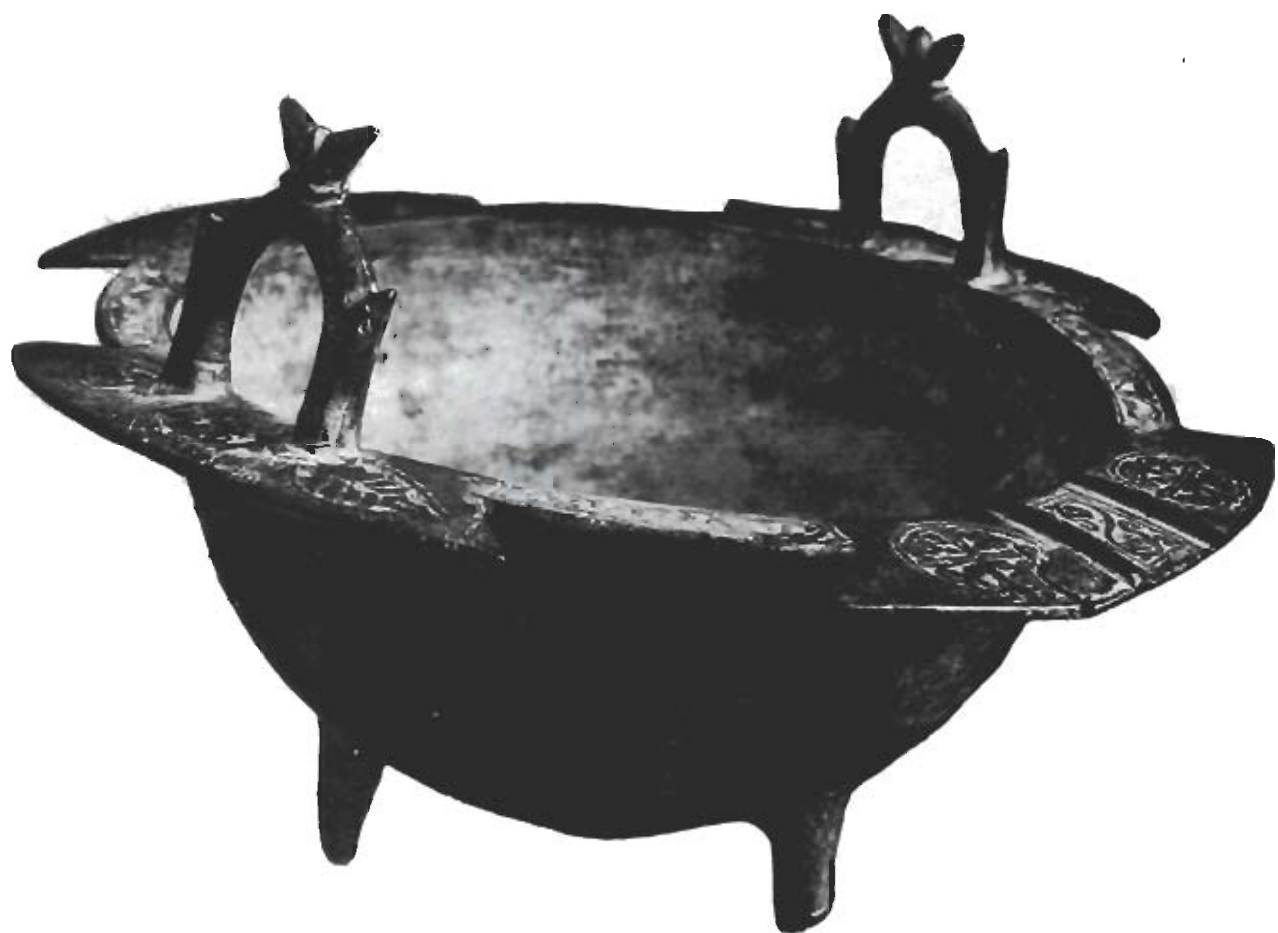
33. Осман сын Салмана Нахичевани. Бронзовый кувшин. 1190 г.

34. Али сын Мухаммеда. Бронзовый водолей. 1206 г. Ширван.

35. Бүрүнч тиган. XIII—XIV эсрлэр. Ширван.

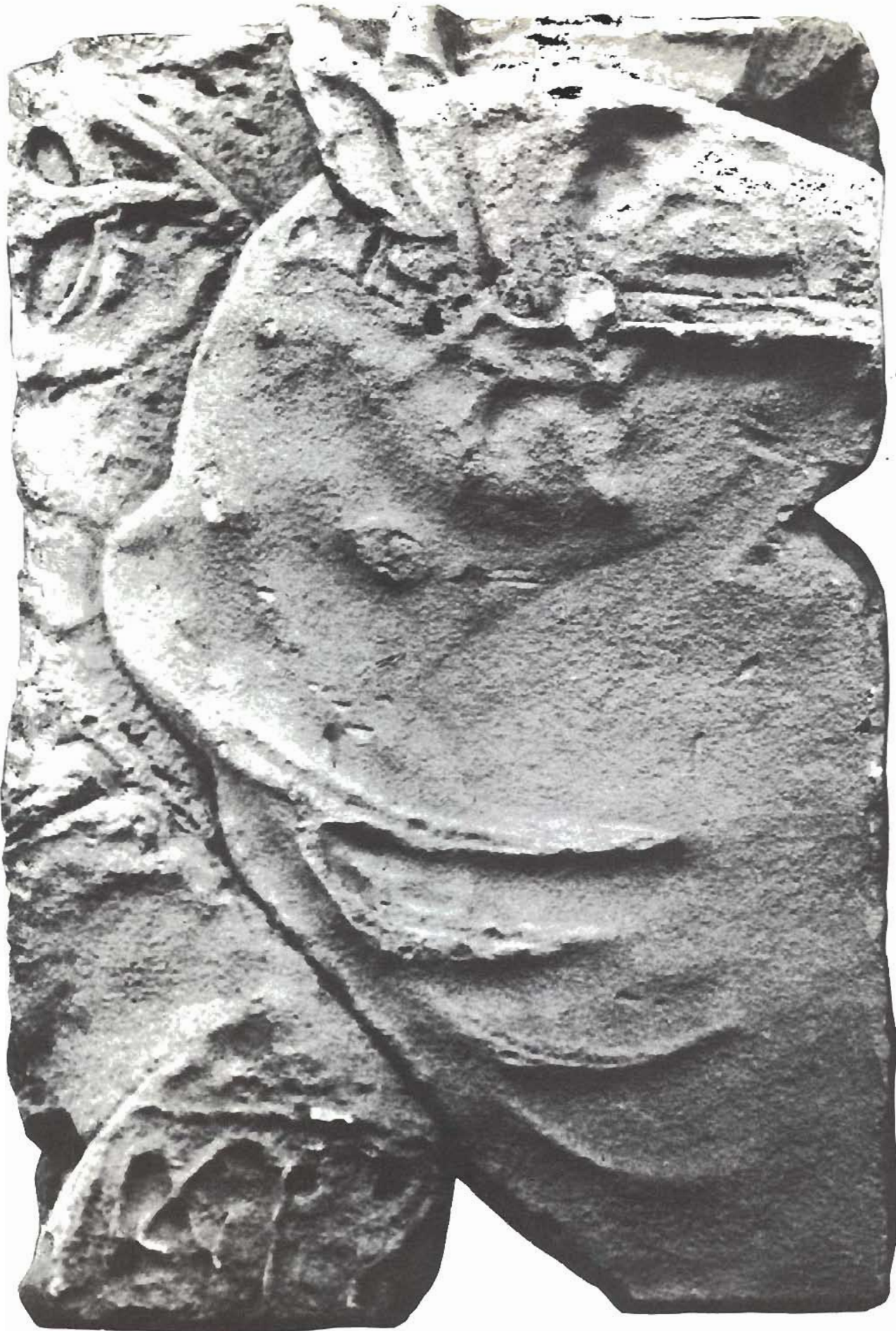
35. Бронзовый котел. XIII—XIV вв. Ширван

36. Бүрүнч тијан. XII—XIII әсрләр. Ширван.

36. Бронзовый котел. XII—XIII вв. Ширван.

37—41. «Байл дашлары» габартмаларындан. XIII эср. Бақы.

37—41. Фрагменты фриза из укрепления в Бакинской бухте. XIII в.

38

39

37
40

41

42 – 44. Бақыда Ширваншаһлар сараы ансамблінда Диванхана ва
оюун ојма базаклери. XV аср.

42– 44. Ансамбль Дворца ширваншахов. «Диван-хане». XV в.

42

43

44

**XVI–XVII
ƏSRLƏRDƏ
AZƏRBAYCAN
XALQ
SƏNƏTİ**

XVI әсрдин әввәлләриндә Азәрбајчанда мәркәзләшмиш гүдрәтли Сәфәвиләр дәвләти јараныр.

Јурдумузда Сәфәвиләр дәвләтинин јаранмасы мәнсулдар гүввәләрин инкишафына, әкинчилиқ, сәнәткарлығ вә тичарәтин артмасына хејли тәкан вурур.

Азәрбајчан торпағларынын мәркәзләшмиш бир дәвләт дахилиндә бирләшмәси өлкәдә мәдәнијјәт вә инчәсәнәтин дә инкишафына мүсбәт тәсир кәстәрир.

XVI әсрдә Сәфәвиләр дәвләтинин ән гүдрәтли дөврүндә она әдәбијјат, елм вә инчәсәнәт хадимләринә һимәјәлик едән мәлүмәтлы һакимләр (1-чи Шаһ Исмајыл, 1-чи Шаһ Тәһмасиб) башчылығ етмишдиләр.

Бу дөврдә Азәрбајчан торпағы шаир Мәһәммәд Фүзули, рәссам Солтан Мәһәммәд вә башға бу кими көркәмли сималар јетишдирмишдир.

Азәрбајчан халғ сәнәткарлығы да бу әсрләрдә өз јүксәк инкишаф дөврүнү кечирир.

Мәнбәләр кәстәрир ки, бу вахт Азәрбајчанын шәһәр вә кәндләриндә чохлу тохучу, зәркәр, мискәр, дулусчу вә башға сәнәткарлар чалышырды. Онларын һазырладығы мәмулат өлкәдән чох-чох узағларда шәһрәт газанмышды. Шәһәр сәнәткарлары һәм сәрбәст оларағ, һәм дә феодалларын емәлатханаларында ишләјирдиләр. Мүстәгил сәнәткарларын ролу хејли артмышды. Онлар Гәрбин сех тәшкиләтларына охшајан пешәкар сәнәткарлар шәклиндә бирләшмишдиләр.

* * *

Бу әсрдә хүсусилә тохучулуг сәнәти јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатыр. Сәфәвиләр ады илә бағлы олан бу дөврдә Азәрбајчанда әсл мәнада бәдии парча истеһсалы сәнәјеси тәшкил олунмушдур.

Һазырда Москва, Ленинград, Бақы музееләриндә, һәмчинин дүнјанын бир чох мәшһур музееләриндә о заман Тәбриздә, Әрдәбилдә, Шамахыда, Кәнчәдә вә Азәрбајчанын башға шәһәрләриндә һазырланмыш парчаларын чохлу нүмунәси сахланылыр. Бу дөврдә Азәрбајчанда олмуш мәшһур франсыз сәјјаһы Шарден Азәрбајчан шәһәрләриндә јүз нөвдән артығ мүхтәлиф парчалар тохундуғуну өз күндәлијиндә гејд етмишдир. Вахты илә јүксәк гијмәтләндирилән бу көзәл сәнәт нүмунәләринә Венетсија, Кенуја, һолландија, Франса, Инкилтәрә вә Русијада бөјүк тәләбат олмушдур.

О заман Азәрбајчан парчалары Русијада хүсусилә мәшһур иди. Мәшһур рус алими Б. Денике «Шәрг сәнәти» адлы китабында јазыр ки, гызылбаш мәхмәри вә зәрбаф маллары бу дөврдә Русија шәһәрләриндә алычылар арасында чох кениш јайылмышды.

Русларын Азәрбајчан парчалары илә илк танышылығына биз һәлә IX—XII әсрләрин јазылы мәхәзләриндә раст кәлирик. Шамахыја, Тәбризә мал алмаға кәлмиш рус тачирләри һәлә о вахт бу парчаларын көзәллијинә һејран галмышдылар. Әввәлләр Азәрбајчан парчалары Русија тәсадүфән кәтирилдији һалда, сонралар бу күтләви шәкил алыр. Москвада Кремлин Силаһ палатасынын архивиндә Азәрбајчандан алынған парчалар һағгында чох марағлы јазылы мәнбәләр вардыр. һәмин мәнбәләрдә 1663-чү илдә Русијада Демидов башда олмағла илк дәфә кениш мигјасда Шамахыја вә Тәбризә 176-769 манатлығ парча алмаға көндәрилән експедијадан, һабелә 1667-чи илдә Шамахы ипәјиндән рус чары Алексеј Алексеевич Романов үчүн палтар тикилмәсиндән вә с. бәһс едилир.

Рус алими А. Свирин о заманкы Азәрбајчан парчаларынын рус орнаментинә, дивар рәсминә, иконасы вә хүсусән парчаларына бөјүк тәсир кәстәрдијини өз әсәриндә ајрыча гејд едир.

Азәрбајчан ипәји о заман Русијада о гәдәр мәшһур иди ки, бу һәтта гәдим рус халғ маһныларындакы «Сәнә Шамахы ипәјиндән көјнәк тикдирәрәм» сөзләриндә өз ифадәсини тапмышдыр.

Гәрби Авропа өлкәләри арасында Азәрбајчан ипәји ән чох Италијада мәшһур иди. Италија тачирләри Азәрбајчандан парча илә јанашы, чохлу хаммал да алырдылар. Сонралар хаммалдан өз өлкәләриндә мүхтәлиф парчалар тохујаарағ, башға өлкәләрә сатырдылар. Италијан мәхәзләринин бириндә бу өлкәдә ән чох севилән Азәрбајчан ипәјинин истеһсал олундуғу Шамахы, Кәнчә, Шәки, Тәб-

риз вә с. шәһәрләрин адлары чәкилмишдир. Әслиндә исә жүксәк бәди парча истеһсалы жалныз Шамаһы вә Тәбриз шәһәрләриндә мәркәзләшмишди. Бу шәһәрләрдә парча истеһсалы дөврүнә көрә чоһ жүксәк сәвијјәдә иди вә өлкәјә чоһлу кәлир верирди.

Бу дөврләрдә Азәрбајҗан парчаларынын белә кениш шөһрәт газанмасына сәбәб тәкчә онларын көзәл тохунушунда вә ја давамлы олмасында дејилди. Бу парчаларын гијмәт-ли чәһәти бир дә ондан ибарәт иди ки, бәди һусусијјәт дашыјан наһышларла бәзәнир вә чоһ вахт даһа көзәл көрүнмәк үчүн һәмин наһышларын арасында классик шаирләрин (хүсусән Низами Кәнчәвинин) әсәрләриндән алынмыш образлар тәсвир едилди. Парчаја хас олан хүсуси шәрти декоратив гајдаларла верилән һәмин тәсвирләрин әксәријјәти Азәрбајҗанын бу дөврдәки мини-атүр сәнәтини хатырладыр. Мәшһур франсыз сәнәтшүнасы Г. Мижон «Мүсәлман инчәсанәти» китабында бу парчаларын көзәллијнә мәфтун олдуғуну е’тираф едәрәк орадакы бәзәкләри белә гијмәтләндирмишдир: «Онлар елә бил, «Мин бир кечә» нағылларына чәкилмиш иллү-трасијадыр.

Белә сәнәткарлыгла ишләнмиш тохунма малларын мејдана кәлмәсиндә эманәсинин көркәмли рәссамларындан Солтан Мәһәмәдин, Рза Аббасинин вә башгаларынын зәһмәти аз олмамышдыр.

XVI—XVII әсрләрдә Азәрбајҗан парчалары ичәрисиндә ән көркәмли јери сарај е’малатханаларында тохунан «Али» вә «Зәрили» адлы парчалар тутурду.

Бу типли парчалар гызыл вә күмүш сапларла тохундуғу үчүн дүнја базарларында даһа баһа гијмәтә сатылыр, чоһ вахт исә гызыла бәрабәр тутулурду (бу чүр парчаларын тәркибинин 15 фаизи халыс гызыл олурду). Белә тохунма парчаларын сапларыны адәтән ади тохучулар дејил, зәркәрләр һазырлајырдылар.

Гызыл вә күмүш саплар белә һазырланырды: ади гызыл вә ја күмүш парчасыны зиндан үстүнә гојуб назик вәрәгә чевриләнәдәк дөјүр вә бу вәрәгәләри гыјыгвары метал аләтин дешијиндән кечәчәк өлчүдә сим һалына салырдылар. Гызыл вә күмүш сим адәтән башга сапларла гарышыг тохунурду.

Бу дөврдә истеһсал олунмуш Азәрбајҗан парчаларынын бәди кејфијјәтләринә нәзәр салсаг, онларын бир чоһ хүсусијјәтинә Иран, һинд, түрк парчаларында да раст кәлирик. Бу һәм Азәрбајҗан усталарынын тохучулуг сәнәти сәһәсиндә Шәргдә тутдуғу мөвгедән, һәм дә онларын башга бир чоһ өлкәдә чалышдығларындан ирәли кәлирди.

Јазылы мәнбәләрдән мә’лум олдуғу кими һәлә 1514-чү илдә түркләр Тәбризи тутдуғлары вахт шәхсән түрк султаны I-чи Султан Сәлимин көстәриши илә Тәбриз тохучуларынын бәјүк бир дәстәсини тохучулуг сәнәјеси јаратмаг мәгсәди илә һәмишәлик Истамбула көчүрмүшдүләр.

Бу дөврдә Азәрбајҗан тохучуларына һәһәтә Түркиядә, һәттә һиндистан, Орта Асија вә башга јерләрдә дә раст кәлирик.

XVI—XVII әсрләрдә Азәрбајҗанда олмуш әчнәби сәј-јаһлар (Корнели де Брјуин, Әвлија Чәләби вә с.) бу дөврүн тохучу дзәкаһлары: чәһрә, иј вә с. һаггында өз күндәликләриндә марағлы гејдләр етмишләр.

Һәмин гејдләрдән мә’лум олур ки, јерли сәнәткарларын ајагла һәрәкәтә кәтирилән һүндүр тохучу дзәкаһлары, јун, кәтан, ипәк саплар үчүн хүсуси ијләри, гајчы, бычаг вә с. әләтләри олмушдур.

Сәјјаһларын гејдинә көрә бу тохучу әләтләри нисбәтән бәсит олса да «... јерли сәнәткарлар онларла чоһ чевик вә чәлд ишләјир вә көзәл наһијјәтләр әлдә елә билди-ләр...»

Азәрбајҗан парчаларыны бәзәјән орнамент вә рәсмләр онларын ән гијмәтли чәһәтидир. Азәрбајҗан парчалары өз бәди тәртибатына көрә үч бөјүк група бөлүнүр: мүх-тәлиф дини сөзләр вә јахүд Шәрг классикләринин рүба-иләри илә бәзәдлиммиш парчалар, орнаментал парчалар вә сүжетли парчалар.

Јазылы парчаларын мејдана кәлмәсиндә, ән әввәл ислам дининин бөјүк ролу олмушдур.

Кечмишдә башга сәнәт нүмунәләри кими, парча да һәјәт вә мәшәтдә сырф әмәли әһәмијјәтә малик олмағла бәра-

бәр, һәм дә үзәриндәки сөз вә рәсмләри илә дини тәблиғ едәрәк, идеоложи рол ојнамышдыр. Јазылар, адәтән пар-чадан һазырланмыш кејимләрин, мәшәт әшјаларынын елә јерләриндә верилди ки, о тез көзә чарпын.

XV әсрдән е’тибарән парча үзәриндә верилән јазыларда гур’андан көтүрүлмүш сөзләр кет-кедә өз әһәмијјәтини итирәрәк, даһа чоһ Шәрг шаирләринин шә’рләри илә әвәз олунмаға башлајырды. Шә’рләр ичәрисиндә ән көр-кәмли јери һафизин, Сә’динин вә Низаминин әсәрләри тутурду. Азәрбајҗан әразисиндә тапылмыш ән гәдим јазы-лы парча нүмунәси XVI әсрин әввәлләринә айдир. 1936-чы илдә Бақыда Ширваншаһлар сарајында апарыл-мыш газынты заманы көһнә гәбирләрин бириндә кәфән јеринә истифадә олунмуш јазылы ипәк парча тапылмыш-дыр. Бу парчанын јазыларыны охујан тарих елмләри һәмизәди Ә. Әләскәрзадә онун фарс дилиндә јазылмыш шә’р олдуғуну мүәјјән етмишдир.

Күл-чичәк рәсмләри илә бәзәдлиммиш парчалар Азәрбај-җан тохучулуг сәнәтиндә ән көркәмли јер тутараг чоһлуг тәшкил едир.

Бу парчаларын бөјүк бир гисми һазырда Азәрбајҗан Тари-хи музејиндә вә Азәрбајҗан Дөвләт Инчәсанәт музејиндә нүмаји етдирилди.

Набати орнаментлә бәзәдлиммиш парчаларын бизә кәлиб чатмыш ән орижиналы XV—XVI әсрә аид едилән парча тикәсидир. Бақыда Ширваншаһлар сарајында апарылмыш газынты ишләри заманы тапылмыш бу ипәк парча зәриф наһышлары илә диггәти чәлб едир. XV—XVI әср декоратив тәтбиги сәнәтимизин бир чоһ нөвүндә, хүсусән даш ојмаларында (Бақы, Ширваншаһлар сарајынын ојма бә-зәкләри вә с.) раст кәлинан набати орнаментләр, онларын ичрасы, композисија хүсусијјәтләри бу парчада да реал бир сәпкидә өз әксини тапымышдыр. XV—XVI әсрләрдән галмыш һәмин парчанын рәнки зәнкин вә вәләһедичидир. Көзәл бир чәмәлији андыран јашыл рәнкли бу ипәк парчанын үзәриндә елә бил ки, күл-чичәк ачыш гызылы рәнкли бир будаг узанмыш, будағын саға вә сола ајрыл-мыш шахәләри әтрафы бүрүјәрәк, парчанын үмуми фону илә көзәл вәһдәт јаратмышдыр.

Јенә Бақыда Ширваншаһлар сарајында апарылмыш газын-ты заманы ашқара чыхарылмыш, һазырда исә Азәрбајҗан Тарихи музејиндә нүмаји етдирилән башга бир ипәк парча нүмунәсинә нәзәр салаг.

Учсуз-бучагсыз сәһраны андыран бу парчанын гызылы јерлијиндә симметрик бир шәкилдә рәнкарәнк гәрәфил күлү колларынын тәсвири верилмишдир. Бурадакы күл-ләр о гәдәр чанлы вә һәјәти тәсвир едилмишдир ки, ошлар елә бил ки, доғрудан да, торпагда әкилмиш вә әтир сачыр.

Азәрбајҗан парчаларынын ән гијмәтли мәзијјәти сүжетли парчаларда әкс етдирилмишдир.

Парчаны инсан, һејван, гуш тәсвирләри илә бәзәмәк Азәр-бајҗанда та гәдимдән мә’лум иди. Лакин XVI—XVII әср-ләрдә белә сәпкили тәсвирләр ән жүксәк инқишаф сәвијјә-синә чатыр. Әввәлләр парчаларын үзәриндәки рәсмләр нисбәтән јекнәсәг вә сәрт ичра олундуғу һалда XVI—XVII әсрләрдә аид парчаларда биз бунун әксини көрүрүк. Бу дөврүн парчаларындакы рәсмләр, адәтән лирик әһвал-ру-һијјә ифадә едир. һәттә мүһарибә вә ов сәһнәләрини тәсвир едән парчалар да лирик сәпкидә олурду. XVI—XVII әсрләрдә Азәрбајҗанда тохунмуш сүжетли парча-ларын бир нечәсинә нәзәр салаг.

Һазырда Москвада Шәрг халғлары музејиндә XVI әсрдә Тәбриздә тохунмуш бир ипәк парча сахланылыр.

Бу ипәк парчанын ал гырмызы јерлији үзәриндә «гызыл-башлара» мәхсус палтар кејмиш бир кәнч атлы тәсвир олунмушдур. О, өз кәмәнди илә бир нәфәри тутуб дарт-дартә һара исә апарыр. Әсир дүшмүш шәхсин кејими, башындакы арахчыны, мил-мил халаты вә етник типин онун Орта Асија халғларына мәнсуб олдуғуну билдирир. Арашдырмалар көстәрир ки, бу парча ән әввәлләр Истам-булда әнтиг маллар алверчиси М. Кәләкјанда олмушдур. Сонралар мә’лум олмушдур ки, сатычы бу һәдир парчаны бир нечә һиссәләрә бөләрәк мүхтәлиф шәхсләрә сатмыш-дыр. һазырда бу парчанын бир һиссәси Кијевдә Гәрб вә Шәрг инчәсанәти музејиндә, о бири тикәси Москва-дакы Шәрг халғлары музејиндәдир.

М. Кәләкян XX эсрин әвәлләриндә Истамбулдан Парисә көчдүү заман бу парчанын јеканә галмыш һиссәсини өзү илә бу шәһәрә кәтирмиш, бир гәдәр кечдикдән сонра исә Декоратив Сәнәтләр музејинә сатмышдыр. Демәли, XVI эсрин јадикары сајылан бу көзәл тохучулуг сәнәти нүмунәмизин ејни илә үч тикәси һазырда дүнјанын үч мүхтәлиф музејләриндә нүмајиш етдирилди.

Парчалара рәсм олунаш һәр һансы фәниәли бир һадисә көзәл рәнкләрлә о гәдәр инчә зөвглә тәсвир едилди ки, тамашачыда хош әһвали-руһијә ојадыр. АБШ-ын Бостон шәһәриндәки көзәл сәнәтләр музејиндә сахланылан бәдии мәхмәр парчасындакы тәсвирләр дә бу гәбилдәндир.

XVI эсрдә Тәбриздә тохунмуш бу бәдии мәхмәр парча вахты илә дәбдәбәли бир чәтирин јухары өртүүнү тәшкил едирмиш.

Дәирә шәклиндә олан бу мәхмәр үзәриндә реалист сәпкидә марағлы бир ов сәһнәси тәсвир олунашдыр. Тамашачынын көзү гаршысында бир-биринин ардынча дәирә боју ажры-ажры сәһнәләр: чейраны гован атлы, бәбирләр бир кәнчин әлбәјаха дөјүшү, чейраны парчалајан шир вә башга сәһнәләр чанланыр. Бүтүн бу сурәтләр ити һәрәкәтдә вә чох һәјати тәсвир олунашдыр. Мәхмәрин рәнки дә тәсвирләр гәдәр зәнкин вә әлвандыр.

Мәхмәрин үмуми композисијасы, ажры-ажры рәсмләрнә вә рәнки бүтүнләккә дөврүн миниатүр сәнәтини хатырладыр. Мәхмәрин рәсмләрнә мөшүр Азәрбајчан рәссамы Солтан Мәһәмәдин «Шаһ Тәһмасиб овда» ады миниатүрүнә чох бәнзәјир. Бу үғундуг мәхмәрдә вә миниатүрдә тәсвир едилән ажры-ажры фигурларын бир-бири илә мүгајисәсиндә даһа ајдын ашкар олур. (Мәсәлән, атын тәркиндә отуруб ов бәбири илә биркә шикара чыхмыш кәнч атлы рәсминә нәзәр јетирсәк, бунун һәм мәхмәрдә, һәм дә миниатүрдә олдуғуну көрәрик). О бири рәсмләрдә дә сәһнәләр беләчә тәсвир олунашдыр.

XVI—XVII эсрләрдә тохунмуш бәдии парчаларын дөврүн миниатүр сәнәтинин тәсири алтында јаранмасыны Лондонун Викторија вә Алберт музејиндә нүмајиш етдирилән ики парча нүмунәси дә тәсдиг едир.

Ипәк вә гызыл-күмүш сапларла тохунмуш бу парчаларын бириндә ат үстүндә отуруб ова чыхмыш бир кәнч тәсвир едилмишдир. Ағач, күл-чичәк вә даш-гаја арасы илә чапарак кедән атлынын тәсвири парча үзәриндә елә сәнәткарлыгга тохунмушдыр ки, о, декоратив-тәтбиги сәнәт әсәриндән даһа чох јағлы боја илә чәкилмиш таблону хатырладыр.

Икинчи бәдии парчада тәсвирләр даһа чохдыр. Сәнәткар бурада тәбиәтин ән көзәл фәсли олан баһары тәсвир етмишдир. Күл-чичәк ачмыш ағачлар арасында бир әлиндә пијалә, о бириндә исә күзә тутмуш бир кәнч санки бу фүсункар мәнзәрәдән биһуш олмушдыр.

Азәрбајчанын бәдии парчалары ичәрисиндә Москвада Кремлин Силаһ палатасында сахланылан сүжетли парчаларымыз да көркәмли јер тутур. Бунлардан рус чары Борис Годуновун тахтынын өртүүнү, Михајыл Фјодорович Романовун баш кејиминин ичәрисиндәки Шамаһы ипәјини вә шаһзада Иван Ивановичин хәзинәсиндән көтүрүлүшү вә инди сәркидә нүмајиш етдирилән үст кејиминин парчасыны көстәрмәк олар. Ахырынчы парча хүсусилә диггәти чәлб едир. Бу парча һағгында дүнјанын бир чох мөшүр сәнәтшүнаслары мүхтәлиф елми арашдырмалар апармыш вә мәғаләләр јазмышдыр. Парча 1910-чу илдә Мүнхендә ачылмыш «Мүсәлман инчәсәнәти» сәркисиндә нүмајиш етдирилмиш вә јүксәк гижмәт алмышдыр. Маши вә гызылы рәнкли саплардан тохунмуш бу гижмәтли парча өз рәсмләрнә илә даһа чох мөшүрдүр. Парча үзәриндә ичра олунаш бу рәсмләр ардычыл оларак бир нечә дәфә тәқрар олунаш орижинал бир сүјети тәсвир едир. Композисијада бөјүк бир дашы ики әллә јухары галдырараг ағача тәрәф јахынлашан әждаһа үзәринә атмаг истәјән бир кәнчин тәсвири верилмишдир.

Кәнч оғлан XVI эсрдә Азәрбајчанда кениш јајылмыш «Гызылбаш» либасы кејмишдир. Онун әјниндә кип отуран әтәкләри кәмәрә санчылмыш әба, башында тәпәси назик вә һүндүр гырмызы рәнкли папаг, әтрафына сарыг доланмыш башлыг вардыр.

Бундан әлавә композисијада ағачда отуруб бу һадисәјә һәјәчанла тамаша едән бир гуш рәсми дә верилмишдир. Парча үзәриндә тәсвир олунаш бу композисијанын

мәзмунуну гәти демәјә һәләлик имканымыз олмаса да, ону биз Низами Кәнчәвинин «Једди көзәл» поемасында Бәһрам Курун әждаһаны өлдүрмәси вә ја «Мәлик Мәһәмәд» нағлында Мәлик Мәһәмәдин әждаһаны өлдүрүб Симуург гушунун балаларыны хилас етмәси эпизодлары илә бағлаја биләрик. Парча үзәриндәки фигурларын сәнәткарлыг чәһәтдән чох дүзкүн вә һәјати верилмәси бир даһа сүбүт едир ки, бунлары јарадан тохучу һәм дә маһир рәссам олмушдыр.

Кремлин Силаһ палатасында сахланылан бу бәдии парчанын тарихи һағда һеч бир мәлүмат олмамасына бахмајараг, онун XVI эсрдә Азәрбајчанда јаранмасыны тәсдиг едән чохлу дәлилләр вардыр.

Белә дәлилләрдән бири парчада тәсвир олунаш гәһрәманнын баш кејимидир.

Тарихдән мәлүмдүр ки, XVI эсрдә азәрбајчанлылары «гызылбашлар» адландырырдылар, чүнки онлар башларына тәпәси назик вә һүндүр, гырмызы папаг гојуб, онун да әтрафына сарыг долајырдылар. Задәканлар әммәмин үстүндән 12 имама ишарә оларак 12 зәрли хәтт чәкдирәдиләр.

Сәфәвиләр дөврүнүн баш кејимләрини өјрәнән бир чох көркәмли совет вә харичи өлкә алимләри әјани васитәләрлә исбат етмишләр ки, бу баш кејимләри XVI эсрин әвәлләриндән башлајараг эсрин ахырларынадәк бир нечә дәфә өз формасыны дәјишмиш, 1570-чи илләрдә исә дәбдән дүшүшүдүр. Онларын гәјдинә көрә XVI эсрин башлангычындан 1585-чи илә гәдәр баш кејимләри узаныр, XVI эсрин икинчи јарысында исә гысалараг әсас етибары илә енләнир. Беләликкә, парчада тәсвир олунаш гәһрәманнын баш кејиминин формасына көрә ону XVI эсрин биринчи јарысына анд етмәк олар.

Адаларыны чәкдијимиз бәзәк вә тәсвирләр XVI—XVII эсрләрдә парча үзәриндә әсасән үч үсулда ичра олунашдыр. Биринчи үсулла истәнилән бәзәк вә рәсмләр парча илә бирликдә тохунараг, онун ажрылмаз һиссәсини тәшкил едирди. Икинчи үсулла бәзәкләр һазыр парча үзәринә тикилирди. Үчүнчүдә исә басма васитәсилә һәкк олунашды.

XVI—XVII эсрләрдә кејим, һабелә мәишәт әшјаларындан пәрда, өртүк, сүфрә, мүтәккә, ат јәһәри вә с. үзәринә салынмыш бәзәкләр ел сәнәтинин ән чох јајылмыш нөвү сајылан тикмә үсулу илә ичра олунашды.

Парча вә зәриф мешиндән һазырланмыш мүхтәлиф әшјалар үзәринә салынан бу тикмәләр о гәдәр зәриф вә рәнкарәкдир ки, бу күн белә өз естетик маһијәтини итирмәмишдир.

Ажры-ажры вахтларда Тәбриз, Әрдәбил, Шамаһы, Кәнчә, Нахчыван шәһәрләриндә вә башга шәһәрләрдә олмуш әчнәби сәјјаһлар Азәрбајчан тикмәләринин јүксәк техники вә бәдии хүсусијәтләринә вәлһә олдуғларыны өз күндәликләриндә дәфәләрлә гәјд етмишләр.

XVI эсрдә Азәрбајчанда олмуш инкилис сәјјаһлары А. Ченкинсон, Т. Олкок, Ч. Рен, Р. Чини ипәк, гызыл-күмүш сапларла бәзәдилмиш нәһәнк чадырлар һағгында, XVII эсрин франсыз сәјјаһы Ш. Шарден Сәфәви һөкмдарларынын Парисин Лувр галерејасыны андыран тикмә карханалары олдуғу вә с. һағгында марағлы мәлүмат верилләр.

Мәнбәләр көстәрир ки, XVI—XVII эсрләрдә Азәрбајчанда әһали арасында ән чох инкишаф етмиш тикмә үсулу, тәкәлдуз, күләбәтин, мунчуғлу вә гурама олмушдыр. XVI—XVII эсрләрдә парча үзәринә салынан тикмә үсулларындан ән бәдии вә көркәмлиси күләбәтин иди.

Бу тикмә әсас етибары илә ағыр вә баһалы парчалар үзәриндә олурду. Күләбәтин үчүн јерлик, адәтән тирмә, маһуд вә мәхмәр иди. Күләбәтин тикмәләрин сапы гызыл, күмүш вә бүрүнчдән һазырланырды. Бу эсрләрдә тикилмиш милли кејимләрин, дүзәлдилмиш ев әшјаларынын (өртүк, гуран габы, дараг габы, һейбә вә с.) үзәриндә бу тикмә өрнәјинин көзәл нөвүнә раст кәлирик. Һәддиндән артыг стилизә едилмиш күл-чичәк, јарпаг вә гуш рәсмләри бу шәјләрдәки бәзәкләрин әсасыны тәшкил едирди. Адәтән, бу тәсвирләр ичли олурду. Үфүги, шагули истигамәтләрдә дүзүлән гызыл вә күмүш саплар стилизә олунаш тәсвирләрин ичини долдуруду.

XVI—XVII эсрләрдә күләбәтин тикмәләр, хүсусилә Тәб-

риз, Бақы, Шамахи вә Нахчыванда кениш јајылмышдыр. Тәсәдүфи дејилдир ки, XVI әсрин ахырларында Тәбриз сәнәткарлары тәрәфиндән күләбәтин тикмәләрә бәзәдиләрәк түрк Султаны III. Мурада һәдијә көндәрилмиш хәләт индијәдәк Истамбулдакы Топгапы сарајы музейинин гијмәтли инчиләриндәндир. Јүксәк бәдиини хүсусијәтләрә малик күләбәтин тикмәләрини ады Фүзулинин дә шәһәрләриндә чәкилир.

Халчаларымызда олдуғу кими, бу әсәрләрдә тикмәләримизин бәзәк композисијасы бир-бириндән асылы олан ики үнсүрдән: ара саһәдән (тикмәнин ортасы) вә јеләнән (тикмәнин кәнар бәзәкләри) ибарәт иди.

Ара саһәдә, адәтән күл-чичәк рәсмләри, саға вә сола шахәләнмиш ағачбәнди, бир кузә вә ја сәрв ағачы әтрафында симметрик бир шәкилдә үз-үзә дајанмыш гуш, һејван рәсмләри вә с. верилри. Јеләнләр бир нечә далғавары вә ја дүз хәдән, әксәр һалларда исә пахлава дилимини андыран рәсмләрдән дүзәдилдирди.

Тикмәләримиздә бәзәк композисијаларынын әсасыны нәбәти вә һәндәси орнаментләр тәшкил етсә дә, бурада ајры-ајры һалларда сүжәтә малик чох марағлы композисијалара да раст кәлирик. Белә композисијаларда адәтән, ов сәһнәләри, Низаминин «Лејли вә Мәчнун» поема-сыннан көтүрүлмүш мүхтәлиф епизодлар вә с. тәсвир олунурду. Сүжәтли тикмәләримизин бу күнәдәк галмыш көзәл бир нүмунәсини нәзәрлән кечирәк.

XVI әсрдә Тәбриздә һазырланмыш чох бәдиини вә надир бу тикмә һазырда Будапештин Декоратив Сәнәт музейиндә сахланмагдадыр. Бу сәнәт әсәри узун илләрдир ки, бир чох Европа вә Америка алиминин диггәтини өзүнә чәлб етмишдир. Тикмә үзәриндә тәдгигат иши апармыш Америка алими Филлис Акерман ону Азәрбајҗан сәнәткарлығынын ән көзәл нүмунәләриндән сәјур. Даһа чох миниатүр сәнәт әсәрини хатырладан бу тикмәдә сәфәви задәкәнларын биринин күллү-чичәкли бағчасында кечирилән дәбдәбәли зијәфәт тәсвир олунмушдур.

Композисијанын әсас һиссәсиндә һүндүр вә көзәл бир тахт үстүндә отурмуш кәнч сурәти тәсвир едилри. Кәнч әјнинә һыса голлу халат кәјмиш, башына исә «һызылбашлар» мәнхус узун гүлләли башлыг гәјмушдур. Башлыгын сағ јан һиссәсинә онун јүксәк рүтбәјә мәнсуб олдуғуну билдирән нишанә — ләләк санчылымышдыр. Кәнчин гаршысында диз чөкәрәк она нимчәдә нар вә шәраб тәклиф едән ики гыз тәсвир олунмушдур. Бәдиини тикмәнин ашағы һиссәсиндә бир-бири илә бағлы олан бир нечә сүжәтли епизодлар әкс етдирилмишдир. Һәмнин епизодлардакы мусигчиләрин, сүфрәчиләрин вә шәраб ичәнләрин тәсвирләри хүсусилә чанлы верилмишдир.

Тикмәнин јухарысында сағ вә сол күнчүндә симметрик шәкилдә әждаһа илә симург гушунун мүбаризәси сәһнәси тәсвир олунмушдур. Хејирлә (симург) шәрин (әждаһа) мүбаризә символуна чеврилмиш бу тәсвирләрә биз мүхтәлиф сәнәт нүмунәләриндә һәр дөврүн үслуб хүсусијәти, сәнәткарын зөвгү вә бачарығындан асылы олараг мүхтәлиф сәпкиләрдә тез-тез раст кәлирик. Тикмә үзәриндә бу тәсвирләр XVI әсрин бәдиини үслуб хүсусијәтләринә мүвафиг олараг рәнкарәнк вә динамик бир һәрәкәт шәклиндә тәсвир едилмишдир.

Бәдиини тикмә үч һиссәдән ибарәт олан јеләнлә тамамланыр. Јеләнлин ортадакы енли һашијәсиндә ардычыл јерләширилмиш 52 мәлаикә рәсми верилмишдир. Јанларда верилән назик һашијәләрдә исә ағач алтында отурмуш бир кәнч вә бу рәсмләрин арасында от јејән һејванларын јыртычы һејванларла мүбаризәси сәһнәси тәсвир едилмишдир. Назик һашијәдаки тәсвирләр енли һашијәдаки тәсвирләр кими јелән боју ардычыл олараг тәқрар олунур.

Тикмәдә тәсвир олунан фигурла рәсми диггәт јетирсәк, бурада 180 инсан, һејван, гуш рәсмнин олдуғуну көрә биләрик ки, бу да нәинки тикмә үчүн, һәтта миниатүр сәнәтимиз саһәсиндә дә чох әләмәтдар бир һадисәдир. Бу бәдиини тикмәнин јаранмасына, шүбһәсиз һәмнин дөврүн рәссамлыг сәнәти, јәни миниатүрләри бәјүк тәҗрибә кәстәрмишдир. Буну биз XVI әсрин миниатүрләри илә мүгајисәдә хүсусилә ајдын көрә билirik.

Әкәр биз XVI әсрин ән көркәмли Азәрбајҗан рәссамы Солтан Мәһәмәдин «Шаһ Тәһмасиб мәншәдә», «Шаһзәдә

сарај мәчлисиндә» миниатүрләринә нәзәр салсаг, бурада да ејни тәрздә кәјиниб отурмуш шаһзәдәни вә гаршысында диз чөкәрәк она нимчәдә нар тәклиф едән кәнчин рәсминин вә с. көрәрик.

Тикмәнин јеләниндә верилән мәлаикә рәсмләринә исә Солтан Мәһәмәдин «Мәһәмәдин меҗрачы» адлы миниатүрүндә тәсәдүф едилри.

Будапештдә Декоратив Сәнәтләр музейиндә нүмајиш етдирилән бу бәдиини сүжәтли тикмә халг сәнәтимизин һәлә узаг кечмишләрдә профессионал рәссамлыг сәнәтимиз илә сых әләгәдә инкишаф етдијини билдирән гијмәтли дәлилдир.

* * *

XVI—XVII әсрләрдә Азәрбајҗанда олмуш сәјјаһлар халг арасында ән кениш јајылмыш сәнәтләрдән биринин халчачылыг олдуғуну гәјд едилрәр.

Онларын вердији мәҗлуматлара көрә бу әсрләрдә халчачылыг сәнәти о гәдәр инкишаф етмишдир ки, шәһәрләрдә харичи базарлар үчүн халча тохунан хүсуси карханалар тәшкил олунмушдур.

Инкилис дипломат вә таңирләри бу әсрләрдә Азәрбајҗанда ән нәфис халчаларын Тәбриз вә Шамахида тохундуғуну гәјд едилрәр. Онларын вердији мәҗлуматлара көрә, Азәрбајҗан халчалары бу вахт нәинки ән-әнәви олараг Гәрби Европа өлкәләринә (Италија, Франса, Инкилтәрә вә с.), һәтта Русијаја да күлли мигдарда ихрач олунурду. Һеч тәсәдүфи дејил ки, бу әсрин рус архив сәнәдләри арасында 1684—1688-чи илләрдә Шамахида Русијаја сатыша көндәрилмиш бир чох халчаларын адларына раст кәлирик Инкилис сәјјаһы вә дипломаты А. Ченкинсонун 1562-чи илдә Шамахида олдуғу вахт бурада гызыл-күмүш сапларла тохунан надир халчалар һағғында инкилис краличасы Јелизаветаја вердији мәҗлумат да марағлыдыр.

Мәнбәләр көстәрик ки, бу дөврдә тохунан бәзи нүмунәви халчаларын јарадылмасында јалныз тохучу дејил, онунла бирликдә дөврүн ән көркәмли рәссамлары да иштирак едилдиләр.

Пешәкар рәссамын габағчадан һазырланан ескизләри әсасында јарадылан бу халчалар зәриф вә дәгиг рәсмләри, композисијасынын тамлығы илә фәргләнсә дә, һәмнин иш гәјдәсынән бәзи гүсурлары да вар иди. Мәҗлум олдуғу кими, халча әсл мәнада бир тохучунун әмәјинин мәнсулудур. XVI—XVII әсрләрдә хүсуси сифаришләрә тохунмуш бир чох Азәрбајҗан халчалары исә сурф халг јарадычылығындан даһа чох пешәкар сарај инчәсәнәти нүмунәсини хатырладыр.

Бу дөвр Азәрбајҗан халчалары мәзмун етибары илә дә чох рәнкарәнк вә мүрәккәб олмушдур. Онларын үзәриндә инсан, һејван рәсмләри, күл-чичәк нахышлары илә јанашы, әсл мәнада реал сәпкидә тохунмуш сүжәтли композисијалара да раст кәлирик.

XVI—XVII әср Азәрбајҗан халчаларында дөврүн ән чох јајылмыш бәзәк үнсүрләриндән олан нәбәти орнаментләрә даһа чох раст кәлирик. Күл-чичәк, будаг, ағач үнсүрләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән орнаментләр халча үзәриндә нисбәтән сәтһи үслубда верилсә дә, бурада дөврүн ән-әнәви нәбәти бәзәкләриндән олан сәрв, нар, әрик ағачларынын, лалә, гызылкүл, гәрәнфил, нәркиз вә с. күлләрин тәсвирләрини асанлыгла сәчә билirik. Халча үзәриндә, адәтән аһәнклә гурулмуш нәбәти орнаментләрдә будаглар әсас ана хәтти, онларын үзәриндә јерләшән күл-чичәк вә јарпаглар исә әләвә үнсүрләри тәшкил едилди. Бу дөврүн орнаментал халчалары арасында 1530-чу илдә Әрдәбилдә Шейх Сәфи мәсчиди үчүн тохунмуш, һазырда Нју-Йоркда Метрополитен музейиндә сахланан халыны, 1539-чу илдә Тәбриздә јенә һәмнин мәсчид үчүн тохунмуш вә инди Лондондакы Викторија вә Алберт музейиндә олан халыны вә с. көстәрмәк олар. Бу дөврдә јарадылмыш халчалар ичәрисиндә 1539-чу илдә Тәбриздә Шаһ Тәһмасибин сифариши илә Әрдәбил мәсчиди үчүн тохунмуш халыны (елм әләминдә бу халы «Шейх Сәфи» ады илә мәшһурдур) хүсусилә гәјд етмәк ләзимдыр. Бу халыны 1893-чу илдә инкилисләр алыб Лондона көндәрмишләр. Ени 5,34 метр, узуну 10,51 метр (үмуми өлчүсү 56,12 кв. м.) олан бу халы дүнја музейләриндә сахланан надир халг сәнәти нүмунәләриндәндир.

Бээккләри мүхтәлиф күл-чичәк рәсмләриндән ибарәт олан бу халы өз рәнкарәнклији вә бурадакы рәнкләрин бир-биринә олан вәһдәти илә инсаны вәләһ едир. Халынын ән көзәл һиссәсини онун мәркәзиндә јерләшән чохкушәли мозаика бәзәнәр гөнчә (медалјон) тәшкил едир. Гөнчәјә һәр тәрәфдән јашыл, гырмызы, сары рәнкли 16 кичик дайрәви гүббә бәнд едилмишдир.

Халыда рәнкләр ардычыл оларат, рәнکشүнаслыг елминин тәләбләри әсасында елә дүзкүн јерләшдирилмишдир ки, бөјүк гөнчә күнәши, әтрафдакы кичик гүббәләр исә шүалары хатырладыр. Бундан әләвә, халынын ара саһәсинин јухары вә ашағы һиссәләриндә бөјүк зәнкин бээкли, гырмызы вә шәкәри рәнкли гәндил тәсвири дә вардыр. «Шејх Сәфи» типли орнаментал халылар әсасән Тәбриз вә Әрдәбил шәһәрләриндә тохунурду. Азәрбајчанын Ширван, Гарабағ, Кәнчә, Газах вә с. јерләриндә тохунан халчалар орнаментләринин мәзмуну е'тибары илә һәмин халчалара охшаса да, үслуб хүсусијјәтләринә көрә онлардан фәргләнирләр. Бу әсрләрдә Ширванда тохунуш вә һазырда Американын Пенсилванија музејиндә вә јенә XVII әсрдә Гарабағда тохунмуш вә инди Гәрби Алманијанын Дүсселдорф шәһәр музејиндә сахланылан халчалары нәзәрән кечирәк.

Стилизә олунмуш нәбати орнаментләрлә бәзәдилмиш Ширван халчасынын ара саһәсиндә халча бөју үч чәркә ити дилимләри олан узун схематик рәсмләр верилмишдир. Бээккләрин һәр биринин јухары һиссәсиндә гаршы-гаршыја дуран ики үчбучаға бәнзәр хәтт вардыр. Диггәтлә бахдыгда бу орнаментләрин декоратив-тәтбиги сәнәтимиздә кениш јайылмыш ән'әнәви бээк элементләри олдуғуну көрүрүк. Бурада тәсвир олунмуш узунсов ити дилимли рәсм сәрв ағачыны, гаршы-гаршыја дуран симметрик нахышлар исә гушу тәсвир едир. Бурадакы орнамент мотивләри, һәтта композисија пријомлары Тәбриз, Әрдәбил халчалары үчүн дә сәчијјәвидир. Бунулла белә, Ширван халчасы Тәбриз, Әрдәбил халчаларындан фәргләнир.

Тәдгигатчылар Тәбриз вә Әрдәбилдә тохунмуш халчаларын рәсм вә нахышларында башга јерләрдә тохунан халчалара нисбәтән даһа чох реал үнсүр олдуғуну гејд едирләр.

Әкәр Кәнчә, Газах, Ширван вә с. јерләрдә тохунмуш халчалардакы бээккләрә нәзәр јетирсәк, рәсмләрин хәјли стилизә олундуғуну, беләликлә дә, схематик шәклә салындығыны ајдын көрәрик.

Азәрбајчан халчаларынын аראшдырычылары халчаларымыздакы бээк мүхтәлифлијини илмә сыхлығынын чох вә ја аз олмасы илә изаһ едирләр. Һәгигәтән, илмә сыхлығы чох олан халчаларда даһа реал вә зәриф рәсмләрә, илмә сыхлығы аз олан халчаларда исә схематик вә нисбәтән примитив бээккләрә раст кәлинир.

XVI—XVII әсрләрдә Азәрбајчанда јүксәк сәвијјәли орнаментал халчаларла јанашы, бәдни характер дашыјан сүжетли халчалар да тохунурду. Бунлардан «Овчулуг» ады илә мәшһур олан мүхтәлиф композисијалы халчалары, мәишәт сәһнәләрини, классик Шәрг поемаларындан көтүрүлмүш эпизодлары вә с. кәстәрмәк олар.

«Овчулуг» халчалары ичәрисиндә XVI әсрдә Тәбриздә гызыл вә күмүш ипләрлә тохунмуш, һазырда Лондонун Викторија вә Алберт музејиндә нүмајиш етдирилән халча хүсусилә мәшһурдур. Узуну 132 см, ени 104 см. олан бу кичик халчада күл-чичәк нахышларынын фонунда шир, пәләнк, чанавар, чејран вә с. һејван тәсвирләрини әкс етдирмишдир. Бу тәсвирләр ади, сакият вәзијјәтдә дејил, чох чанлы вә һәрәкәтлә верилмишдир. Бурадакы чејраны парчалајан пәләнк тәсвири хүсусилә бөјүк мәһәрәт вә усталыгла ишләнмишдир. Халча һәр тәрәфдән ичәрисиндә мәланкә тәсвири олан үчкүнч формалы, һашијәли гүббәләрлә битир.

Будапешт Декоратив Сәнәтләр музејиндә сахланылан XVI әср халча фрагментинин сүжетли рәсмләри даһа мүрәккәбдир.

Башга халчаларымызда олдуғу кими, бу халча да енли арасаһә вә үч һашијәли јеләндән ибарәтдир. Халынын ән марағлы һиссәсини арасаһәнин мәркәзиндә јерләшән кәтәбә тәшкил едир. Кәтәбәнин ичәрисиндә миниәтүр сәнәтинә хас олан сәпкидә сарај һәјатындан көтүрүлмүш

зијафәт тәсвир едилмишдир. Композисијанын мәркәз һиссәсини дәбдәбәли бәзәнмиш тахтада отурмуш кәнч тәшкил едир. Гызылбашлар мәнсуб зәнкин либас кејмиш кәнч сағ элини галдырыб елә бил ки, нитг едир. Кәнчи әһәтә едән ә'јан вә сарај хидмәтчиләринин диггәти бүтүн-лүклә онда чәм олунмушдур.

Тәсвир етдијимиз һадисә, әтрафына һүндүр һасар чәкилмиш вә силаһлы көзәтчиләрлә горунан көзәл бир бағда вәгә олур. Бу сүжетли композисијанын рәнк вәһдәти дә, мәзмуну да рәнкарәнклир. Түнд көј рәнкли сәманын фонунда верилмиш гызылы-сары чичәк ачмыш ағач вә инсан фигурлары бу композисијаја хүсуси бир һәрәрәт верир.

Кәтәбәнин дахилиндә верилән тәсвирләр һәм рәнк, һәм дә мәзмун е'тибары илә халчанын ара саһәсиндә верилән тәсвирләрдән фәргләнир. Халчаны тохујан сәнәткар елә бил ки, гәсдән сарајдан кәнардакы һәјаты сөнүк фақиәләрлә долу олан бир мәнзәрәдә тәсвир етмишдир.

Боз-гызылы рәнкли сәһраны андыран халчанын бу һиссәсиндә јыртычы һејванларла от јејән һејванларын мүбаризә сәһнәси тәсвир едилмишдир.

Тәсвирләр ичәрисиндә кәтәбәнин үст тәрәфиндә солда ити бир һәрәкәтдә кәлин үстүнә сычрајыб ону парчалајан бәбир рәсми, хүсуси илә чанлы вә һәјати верилмишдир. Халчанын јеләни онун ара саһәсиндә раст кәлинен рәнкләр вәһдәтиндә јарпағ, чичәк, гырвм будағ рәсмләриндән тәшкил едилмишдир. Шәрг аләминдә кениш јайылмыш «Ислими» композисијасы әсасында гурулмуш бу нәбати бээккләр халчаја хүсуси бир көзәллик верир.

Азәрбајчанда бу дөврдә јүксәк кејфијјәти ховлу халчаларла јанашы, күлли мигдарда ховсуз халча мә'мулаты — палас, чечим, килим, шәддә, вәрни дә истеһсал олунурду. Ховсуз халча мә'мулаты истеһсалы, хүсусилә Гарабағ, Кәнчә, Газах вә Шамахыда чох шөһрәт тапмышдыр. Ховсуз халчалар нисбәтән садә вә аз бээкли тохунса да, рәнкләри вә бээккләринин схематик бир тәрздә ифадәси илә диггәти чәлб едир. Ховсуз халча мә'мулаты үзәриндә, бир гајда оларат, рәнкли золағлар, дөрдбучағ, пахлава, чарпаз гырвм хәтләрә вә с. һәндәси фигурларла раст кәлирик. Мәншәји е'тибары илә гәдим дөврләрә аид олан схематик бээккләр әслиндә реал варлыгда раст кәлдијимиз әшјалары тәсвир едир. Ховсуз халчаларымызын бээкк хүсусијјәтләриндән бири дә ондан ибарәтдир ки, онлар ховлу халчаларын үзәриндәки нәбати орнаментләр кими, башга бээкк үнсүрләри илә бағлы олмур һәр бир орнамент үнсүрү нисбәтән сәрбәст тәсвир олунур.

Ховсуз халчаларда арабир нисбәтән реал сәпкидә чәкилмиш инсан вә һејван фигурларына да раст кәлирик. Белә ховсуз халчаларымыз сырасына XVII әсрдә Гарабағда тохунмуш вә һазырда Тбилисидә Күрчүстан Дөвләт Инчәсәнәт музејиндә сахланылан шәддәни вә с. дахил едә биләрәк.

* * *

XVI—XVII әсрләрдә металдан ев аваданлығы, силаһ вә бээкк нүмунәләри дүзәлтмәк Тәбриз, Әрдәбил, Мараға, Хој, Нахчыван, Кәнчә, Шамахи вә Бақы шәһәрләриндә хүсусилә кениш инкишаф етмишди.

Бу әсрләрдә әмәјин ихтисаслашмасы тәкчә дүзәлдилән әшја нөвләри саһәсиндә дејил, шәһәрләр арасында да өзүнү бұрузә вермәјә башламышдыр. Мәсәлән, бахмәјарағ ки, Әрдәбил шәһәри бәдни метал мә'мулатлары дүзәлтмәкдә инкишаф етмиш мәркәзләрдән сајылдырды, Шејх Сәфи түрбәсинин күмүш бармағлығларыны дүзәлтмәк Кәнчә сәнәткарларына, Ичәришәһәрин дәмир гапыларына Нахчыван усталарына сифариш етмишләр.

XVI—XVII әсрләрдә харичдә Азәрбајчан сәнәткарлары тәрәфиндән һазырланмыш силаһ (хәнчәр, гылынч, топ-пуз, галхан) вә зирәһли кејимләр (башлыг, дирсәклик, дизлик вә с.) хүсусилә кениш шөһрәт тапмышдыр.

Харичи өлкә сәјјаһлары бу әсрләрдә Азәрбајчан силаһларынын башга өлкәләрлә јанашы Москвада даһа чох јайылдығыны хүсусилә гејд едир.

Рус мәнбәләриндә биз бу әсрләрдә Шамахыда дүзәлдилмиш силаһларын адларына тез-тез тәсадүғ едирик. Белә мәнбәләрин бириндә рус чары Борис Годуновун сәк-

киз эдэд Шамаха сәнәткарлары тәрәфиндән дүзәлдилмиш бәзәкли зирәһли башлыгларындан бәһс олунур. Бу дөврдә Азәрбајҗан силаһларынын белә кениш шәһрәт тапмасы әбәс јерә дејилди. Јерли сәнәткарлар ән'әнәви силаһларын дүзәлдилмәсиндә инди бир чох јениликләр ичад етмишдиләр.

XV әсрдә кениш јајылмыш дүз вә енли гылынчлар әвәзинә инди әјри ајпараја бәнзәр гызыл, күмүш вә гижмәтли сүмүк дәстәкли гылынчлар даһа чох јајылмаға башлајыр.

Галхан вә зирәһли кејимләрин дә тәрғибаты әввәкли дөврлә әһсәтән хејли зәнқинләшмиш вә дөбдөбәли олмушдур.

Рус архив сәнәдләриндә 1594-чү илдә рус чары Фјодор Ивановичә бир азәрбајҗанлы тачир тәрәфиндән тәғдим едилмиш галхан барәдә белә гејдләр вардыр: «...Галханын үзәри ојулмуш вә гызылла бәзәдилмишдир...»

Арашдырмалар көстәрир ки, бу дөврдә јаранмыш метал мә'мулатларынын һазырланмасында сәнәткарларла јанашы дөврүн мәшһур рәссамлары да иштирак едирләр. Бу рәссамлар дүзәлдилән габ-ғачаг вә силаһларын үзәрини бәзәмәк үчүн онларын формасы вә өлчүзү әсасында мүхтәлиф композијалар һазырлајыр, бәзиләри исә һәтта уста илә бирликдә ону метал үзәриндә дә давам етдирдиләр.

Тарихдән мә'лумдур ки, Азәрбајҗанын XVI әсрдә јашамыш ән исте'дады рәссамларындан бири олан Солтан Мәһәммәд мүхтәлиф халча, парча, метал нүмунәләри үчүн бир груп оријинал композијалар вә рәсмләр јаратмағла бәрәбәр, һәм дә дөврүнүн маһир бир зәркәри олмушдур.

Һазырда Кремлин Силаһ палатасында сахланылан XVI әсрә аид бир галхан хүсусилә дигәти чәлб едир.

Мисли көрүнмәјән көзәликдә олан бу галхан дејилдинә көрә рус чары Михаил Фјодорович Романовун мұһарибә вахты өзүнү горудуғу силаһлардан олмушдур. Сонралар галхан мәшһур рус сәркәрдәси Ф. И. Мстиславскидә олмуш, 1622-чи илин апрел ајында исә о, өлдүкдән сонра, даими олараг рус чарларынын хәзинәсинә кеҗмишдир. Диаметри 50,8 см. олан бу галхан бүтөв гырмызы поладдан дөјүләрәк үзәри хатәмкарлыг үсулунда гызылла бәзәдилмишдир. Галханын үзәриндә 42 әдәд галхан боју даирәви чығырлар вардыр ки, бунларын да ичәрисинә мүхтәлиф ов, мұһарибә сәһнәләри вә һејванат аләминдән көтүрүлмүш рәсмләр һәкк олунмушдур. Бу даирәви чығырларын 9-да ајры-ајры 25 нөвлү 71 һејван тәсвири, 3-дә мүхтәлиф композијаларда 18 инсан фигуру вә с. рәсмләр вардыр. Бурадакы рәсмләр ичәрисиндә Низамини «Лејли вә Мәчнун» поемасындан көтүрүлмүш композијалар хүсусилә марағлыдыр. Лејлинин сәһраја Мәчнунун көрүшүнә кәлмәсини тәсвир едән сәһнә хүсусилә чанлы вә һәјәти тәсвир едилмишдир. Марағлы бурасыдыр ки, һәкк олунмуш бу рәсмләрин арасында биз мәшһур рәссамымыз Солтан Мәһәммәдин һазырда Ленинградда С. Шедрин адына Дөвләт китабханасында сахланылан «Ов сәһнәси» адлы миниатүрүндән көтүрүлмүш ејни тәсвирләри көрүрүк. Бу да шүбһәсиз Солтан Мәһәммәдин XVI әсрдә Тәбриздә мәшһур зәркәр Мәһәммәд мө'мин тәрәфиндән јарадылмыш бу әсрдә иштирак етдијини көстәрир. һағлы олараг Москва алимләри бу галханы өз көзәлијинә көрә дүнја музейләриндә сахланылан Шәрг силаһлары ичәрисиндә мисилсиз олдугуну гејд едирләр.

Бунула әлағәдар олараг, Азәрбајҗанда дүзәлдилмиш бу дөврә аид ки марағлы әсәри дә гејд етмәлијик. Бунларын икиси дә мұһарибә заманы задәканлар тәрәфиндән истифадә едилән баш кејимләрдир. Бунлардан бириси һазырда Москвада Силаһ палатасында, о бириси исә Истамбулда сахланылыр. Икинчи башлыгын үзәриндә онун 1528-чи илдә Шаһ Тәһмасиб үчүн дүзәлдилдији гејд олунмушдур.

Биринчи зирәһли башлыға илк дөфә Шамахыдан рус чары Борис Годунова кәтирилән силаһларын сијаһысы арасында раст кәлирик. Сонралар бу дөбилгә дә бәди галхан кими кнјаз Ф. И. Мстиславскидә олмушдур. Бәһс етдијимиз сәнәт әсәри о гәдәр бәзәклидир ки, о башы гылынч, топтуз вә с. зәрбәсиндән горуаг үчүн

кејилән мұдафиә кејиминдән даһа чох күләбәтин тикмәли араһчыны хатырладыр.

Башлыгын үзәри күл-чичәк вә зәриф гыврәм хәтли бу дағлардан тәшкил едилмиш наһышларла бәзәдилмишдир. Наһышлар арасында ардычыл олараг кичик јувачыгларда јерләшдирилмиш јағут вә фирузә гашлары бу сәнәт әсәринә хүсуси бир көзәликк верир.

Башлыгын бәзәкләри ичәрсиндә хәттатлыг сәнәти нүмунәләри дә вардыр. Онлар башлыгын алын һиссәсиндә енли гуршағда јерләшдирилмишдир. Бурада «Гадир вә мәрһәмәтли аллаһ наминә» сөзләри јазылмышдыр.

Башлыг һамарланмыш поладдан дүзәлдилмиш, онун бәзәдилмәсиндә бәди метал е'малынын үч техника үсулундан: шәбәкә, хатәмкарлыг вә гәләм ишиндән мәнәртлә истифадә олунмушдур.

Истамбулда Топғапы сараы музейндә сахланылан зирәһли баш кејим, форма вә бәзәкләри илә јухарыда бәһс етдијимиз башлыгдан фәргләнир. Оун тәпәси һүндүр вә дикдир, јан тәрәфдән башлыға ләләк кејдирмәк үчүн узун гәләм бәнзәр ики бору бәнд едилмишдир.

Башлыгын ән көзәл һиссәси онун јухары һиссәсиндә јерләшән бәзәкләрдир.

Бурада алты узунсов медалјон вә онларын да ичәрисиндә јыртычы һејванларын от јејән һејванларла мұбаризәси сәһнәси тәсвир олунмушдур.

Һалә гәдим Алтај инчәсәнәтиндә изләнмәкдә олан бу мөвзу көрдүјүмүз кими XVI—XVII әсрдә дә Азәрбајҗанда кениш јајылмыш мөвзулардан олмушдур.

Бу дөврдә гејд олунан метал мә'мулатларынын әксәријәти Тәбриздә һазырланмасына баһмајараг XVI әсрдә Азәрбајҗанын башга јерләриндә дә бу сәнәтин инқишаф етдијини билдирән бир чох сүбутлар вардыр. 1580-чы илдә Бақыда олмуш бир инқилис сәјјаһы јерли әскәрләрин әјинләриндәки бәзәкли полад вә күмүш зирәһли палтарлары вәлһ олдуғуну гејд едир. Башга бир мә'хәздә исә Мејнерт Мејнертс адлы һолландијалы бир шәхсин Бақыда әсир олдуғу вахт силаһ дүзәлдән маһир бир сәнәткарын јанында гул кими ишләдијиндән данышылыр. Јазылы мә'хәзләрдә Шамахыда, Кәнчәдә вә Нахчыванда да метал мә'мулатлары дүзәлдән е'малатханаларын олдуғу гејд олунур.

Бу дөврдә Азәрбајҗанда јарадылмыш метал мә'мулатлары, көрдүјүмүз кими доғрудан да чох бәди вә зәнқин олмушдур. Онлар нәнки өз көзәл формалары вә вәһдәти, ејни заманда бәди тәрғибатлары илә дә инсаны вәлһ едирләр. Бу бәди тәрғибатлар арасында тәк нәбәти, һәнәдәси наһышлар, һејванат аләминдән көтүрүлмүш рәсмләрә јох, һәм дә дәрин мәзмунлу бөјүк композијалара да раст кәлирик. XVI әсрдә Азәрбајҗан шаири Низами Кәнчәвинин әсәрләриндән алынмыш сурәтләрә метал мә'мулатлары үзәриндә хүсусилә тез-тез раст кәлинир. Метал мә'мулатлары үзәриндә бәзән рәсм вә наһышлар арасында олан әрәб әлифбасы илә јазылмыш сөзләр вә кәлмәләрә раст кәлинир. Бунлардан мә'мулатын һансы уста тәрәфиндән, ким үчүн, кимин сифариши илә, нә вахт дүзәлдијини билдирән сөзләрә, бәзән гурандан көтүрүлмүш кәлмәләрә вә јахуд классик Шәрг шаирләринин шәрәринә дә раст кәлирик.

Бу јазылар маһир сәнәткар әли илә әшјада олан наһыш вә рәсмләр арасында о гәдәр бачарығла јерләшдирилди ки, о өзү көзәл бир бәзәји андырагаг, үмуми композијанын гырылмаз бир һиссәсини тәшкил едирди.

Чох күман ки, христиан чарлары вә задәканлары әшја үзәриндәки бу јазылары бәзәк зәнн едәрәк онлары фикир вермәдән алыб истифадә едирмишләр.

Чүр'әтлә демәк олар ки, XVII әсрдә јашамыш мәшһур рус сәркәрдәси кнјаз Фјодор Иванович Мстиславски әкәр билсәјди ки, башына кејиб христиан дини үғрунда мұһарибәҗә кетдији башлығда «Гадир вә мәрһәмәтли аллаһ наминә» сөзләри јазылмышдыр, ону кејмәзди.

Орнамент, мүхтәлиф рәсм вә бәди јазыларла бәрәбәр бу дөврдә метал мә'мулатларынын бәзәјиндә гижмәтли даш-гашлардан чох кениш истифадә едилрди. Гашлар ичәрисиндә фирузә, јағут хүсусилә кениш јајылмышды. Фирузә гашы адәт-ән'әнәҗә көрә ону истифадә едән шәхси һәмишә хәстәликләрдән, көздәјмәдән горујур вә евинә хошбәхтлик кәтирди. һағлы олараг даһи шаиримиз

Низами өз поемаларынын бириндә: Фирүзенин мавилији өзү илә евимизә саадәт кәтирәр,—дејир. Јагут гашы исә әксинә олараг өзүндә еһтирас, гәләбә һиссијатларыны тәмсил едирди.

XVI—XVII әсрләрдә металдан дүзәлдилмиш бәдин сәнәт нүмунәләринин ајрылмаз бир голуну да зинәт ишләри тәшкил едир. Бунлар әсас етибары илә гызыл вә күмүшдән дүзәләрәк һәјатда гадын вә киши бәзәји кими истифада едиллирди.

Үмумијјәтлә, гијмәтли металллардан дүзәлдилмиш гызыл-күмүш бәзәкләри кәздирилмәси вә кејилмәсинә көрә 4 һиссәјә бөлүнүр: 1) бојун бәзәкләри; 2) гол вә бармаг бәзәкләри; 3) баш бәзәкләри; 4) либаслара бәнд олуна бәзәкләр.

1553-чү илин апрел ајында Шамаһыда Абдулла ханын гонағы олмуш инкилис сәјјаһы вә дипломаты Антони Ченкинсон, ханын либасыны тәсвир едәркән, орада көрдүјү зәркәрлик ишләринә вәләһ олдуғуну гејд етмишдир. Бу дөвр Азәрбајчан зәркәрлији һагда јүксәк рәјә биз Дон Жуан вә башгаларынын да гејдләриндә раст кәлирик.

XVI—XVII әср Азәрбајчан зәркәрлији барәдә јазылы мәнбәләрдә чоһлу мүсбәт рәјләрин олмасына баһмајараг, фактик материалларын сајы олдуғча азыр.

Бу әсрләрдә дүзәлдилмиш вә дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмыш зәркәрлик нүмунәләри ичәрисиндә биз ики әсәр һағгында данышачағыг. Бунлардан бири Кәдәбәј рајонунда газынты ишләри заманы Сәфәви сиккәләри илә бирликдә ашқара чыхмыш бадам вә нар дәнәләри формалы үстү наһышлы күмүш бојунбағы, о бириси исә I-чи Шаһ Исмајылын 1507-чи ил тарихли гызыл кәмәридри.

Шаһ Исмајылын гызыл кәмәри хүсусилә марағлыдыр. Һазырда Истамбулда Топһаны сарајы музейиндә сахланылан бу кәмәр узун илләрдир ки, бир чоһ дүнја алимләринин диггәтини өзүнә чәлб етмишдир.

Һағгында бәһс етдијимиз кәмәр киши кәмәрләринин ән зәнкин вә бәзәкли нүмунәләриндәндир.

Кәмәр о гәдәр дә бөјүк дејилдир—тәхминән 5×8 см, бири дикәринә мешин вә гармагла бәнд едилмиш гызыл һиссәчикләриндән ибарәтдир. Бу һиссәчикләр шәбәкә үсулунда зәриф нәбәти орнаментләрлә бәзәдилмишдир. Күл-чичәк вә будаг рәсмләриндән тәшкил олунмуш бу нәбәти орнаментләр дөврүн халча, парча вә гејри сәнәт нүмунәләриндә раст кәлинән бәзәкләри хатырладыр.

Кәмәрин ән көзәл һиссәсини онун тоғгасы тәшкил едир. Дәирә формасында олан бу тоғгада реал бир сәпкидә ат белиндә ова чыхмыш бир кәнч вә ону мүшәјиәт едән бәләдчи тәсвир олунмушдур.

Ова чыхмыш кәнч көдәк голлу дәбдәбәли хәләт кејмиш, башына исә гызылбашлара мәхсус башлыг гејмушдур. Башлыгын јан һиссәсинә онун јүксәк рүтбәјә мәнсуб олдуғуну билдирән нишанә—ләләк санчылымышдыр.

Бүтүн бу сәһнә тәбиәтин гејнунда, күл-чичәк ачыш ағачлар фонунда тәсвир едилмишдир.

Тоғга үзәриндәки тәсвирләр һәм үмуми композисија, һәм дә ајры-ајры мотивләри илә дөврүн минијатур сәнәтиндәки бәзи сүжетләри хатырладыр.

* * *

Әввәлки дөвләрә нисбәтән XVI—XVII әсрләрдә даш үзәриндә ојулмуш бәзәк нүмунәләринә биз даһа чоһ мәзарүстү дашларда раст кәлирик.

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан әразисиндә бир нечә груп мәзар дашларына тәсадүф едилди. Бунлардан мүхтәлиф формаларда јонулмуш вертикал башдашларыны (стеллалары), горизонтал сәндуғәләри (саркофаг), ат, гоч фигурлу һејкәлләри вә с. көстәрмәк олар.

Гејд етдијимиз мәзар дашлары дәфин олуна шәхсин һәјатда, чәмијјәтдә тутдуғу мөвгејиндән асылы олараг мүхтәлиф сәпкидә, формада вә мәзмунда бәзәдиләрди. Ајдындыр ки, дөвләтли шәхсләрин мәзар дашы даһа бәзәкли вә зәриф ишләнилирди.

Јерин иглиминдән, истифада едилән материалындан вә әнәнәсиндән асылы олараг Азәрбајчанын мүхтәлиф јерләриндә мәзар дашлары мүхтәлиф формаларда вә бәзәкләрдә олурду. Һазырда Азәрбајчанда XVI—XVII әсрләрә

аид ән зәриф вә орижинал ојулмуш мәзар дашларына Абшеронда, Шамаһыда, Бәрдәдә, Лачында, Лерикдә, Нахчыванда, Кәнчәдә, Гутгашендә вә с. јерләрдә раст кәлмәк олур. Бу мәзар дашлары үзәриндә бөјүк маһарәтлә ојулмуш һәндәси, нәбәти орнаментләрлә јанашы, рәтлән, һејван, гуш фигурларына вә һәтта әсл мәнәда сүжет характери дашыјан композисијалара да раст кәлирик. Бунлардан јалныз бәзәк кими дејил, һәм дә дәфин олунмуш шәхсин чинсини, һәјатыны, пешәсини әкс етдирән тәсвир кими дә истифада едилрәр. Мәсәлән, кәнчлији, шүчәәти әкс етдирән мәзар дашлары үзәриндә гылынч, галхан, ат, гоч, гартал гушу, һөрмәтли гоча бир шәхсин вә ја руһанинин мәзар дашында тәсбей, рәһил, гадынның мәзар дашы үзәриндә ијнә, сап, күзкү вә с. рәсмләрә раст кәлирик.

Мәзардашлары үзәриндә бундан әләвә бир чоһ символик маһијјәт дашыјан рәсмләрә дә раст кәлирик. Бунлардан: исламы тәмсил едән ај-улдуз, күнәши билдирән свастика вә ја золаглы дәирә вә с. наһышлары көстәрмәк олар. Бундан әләвә дашларда мәрһумун фәлсәфи кәламлары, көркәмли шаир вә ашығларын шеһрләриндән сәтирләр, дуа, шифаһи әдәбијјәтдан кәлмә шеһрләр јазылырды. Епитафија (мәзар китабәси) шәкилдә кениш јайылмыш белә јазылар көркәмли шәхсләрин баш дашларында тәкәр олунур.

XVI—XVII әсрләрдә јарадылмыш мәзар дашларының бәзәтинин әкәсәријјәтини нәбәти орнаментләр тәшкил едир. Адәтән, симметрија әсасында гурулмуш нәбәти орнаментләрдә будағлар әсас ана хәтти, онларын үзәриндә јерләшән күл-чичәк вә јарпағлар исә әләвә үнсүрләри тәшкил едирди. Спиралабәнзәр будағларын тәсвирләри бүтүнләклә бәзәдилән сәһәнин формасындан вә өлчүсүндән асылы олурду.

Халғ сәнәткарлары материалын чәтин вә бәрк олмасына баһмајараг бу орнамент үнсүрләрини елә зәриф, јүксәк зөвг вә баһарыгла ојурдулар ки, онлар өз бәдилији илә һеч дә о дөвр башга нөв сәнәт нүмунәләриндән (халча, парча, зәркәрлик вә с.) кери галмырды.

Гејд едәк ки, мүхтәлиф сәнәткарлыг сәһәләриндә ишләдилән бәзәкләрлә ојма мәзар дашы бәзәкләри арасында чоһ јахын охшарлыг вардыр. Демәк олар ки, бунлар бир-бири илә вәһдәт тәшкил едир.

Даш ојмалары сәһәсиндә апарылмыш елми арашдырмалар көстәрир ки, нәбәти орнамент мотивләри вә чүрбәчүр көзәл хәтләрлә јазылмыш китабәләрлә бәзәдилмиш ән нәфис мәзар дашлары бу әсрләрдә Ширван әразисиндә олмушдур.

Асан ојулан вә әсас етибары илә әһәнк дашындан кәсилиб дүзәлдилмиш Ширван мәзар дашлары чоһ бөјүк олмајыб сәндуғә формасында тәсадүф едилди.

Бу сәндуғәләрин әсас бәзәк элементләрини симметрик шәкилдә гурулмуш битки мотивләри, нәсх хәтли китабә, «сәлчуг зәнчири» адланан һәндәси орнамент нөвү вә бәзи мәшһәт әшјаларының тәсвири (күлабдан, рәһил вә с.) тәшкил едир.

Композисија етибарилә битки мотивләри адәтән, сәндугәнин јан тәрәфиндә кениш сәһәдә, јазылар сәндугәнин јан һашијәсиндә назик гуршаг арасында, «сәлчуг зәнчири» вә с. һәндәси наһышлар исә отурачаг һиссәдә тәсвир олунурду.

Ширван сәндуғәләриндә аз-чоһ тәсадүф едилән рәһил, күлабдан, ох, јәј вә с. рәсмләр мәзар дашларының баш вә ајаг тәрәфләриндә һәкк олунурду.

Бу әразидә XVI—XVII әсрләрдә дүзәлдилмиш бәди даш нүмунәләринә биз һазырда Гутгашен рајонунун һәзрә вә Бакының Бузовна кәндләриндә раст кәлирик.

Гејд етдијимиз абидәләр өз зәнкин бәдин тәртибаты илә јанашы, һәм дә ојма үсулунун мүхтәлифлији илә диггәти чәлб едир.

Бурада үздән зәриф, тәкәлдуз ишләрини андыран ојмаларла јанашы, елә бил ки, бурғу илә дөлинмиш бәзәкли чухурлар вә һәтта икиүзлү ојма ишләри вардыр.

Бузовнадақы Хәлиф Әли вә Мәһәммәд Мөһмин түрбәси әтрафында јерләшән XVII әсрә аид мәзар дашлары арасында тәсадүф олунан икиүзлү ојма ишләри хүсусилә диггәти чәлб едир. Дејилдијинә көрә, кечмишдә белә мәзар дашларының ичәрисиндә шам јандырыб гејарлар-

мыш. Кечә вахты бу орнаментал ојулгардан бајыра сүзүлән шам ишығы орижинал бир мәнзәрә жарадармыш. XVI—XVII әср мазар дашлары үзәриндә орнаментал бәзәкләрә жанашы, сүжет характерли композицияларла да тәсадүф олунур. Бу типли дашлары әсас етибарилә гәрб рајонларынын даг әтәкләри кәндләриндә раст кәлмәк олур.

Дашлар үзәриндәки сүжет характерли композицияларын әксәријјәтини дәфн олунан шәхсин шүчаәтини көстәрән мөвзулар тәшкил едир. Бу мөвзулар ичәрисиндә дә киши мазар дашларында ов сәһнәләри, гадын мазарында исә халчачылыг сәнәти илә әлагәдар сәһнәчикләр әсас јер тутур.

Сүжетли ојма композициялары ичәрисиндә Сисјан (кечмиш Зәнкәзур) рајонунун Уруд кәндиндә јерләшән сәндүгәләр хүсусилә мараглыдыр.

Бурада биз гәдим түрк дилли тајфаларын етигады илә әлагәдар тәсвири сәнәтә кәлмиш бир чох орижинал мотивләрә раст кәлирик.

Бунлардан шаманларын дини мәрәсми, гәдим түрк дилли халгларда зооморф анлајышларла әлагәдар мејдана кәлмиш онгон гуш тотеминин тәсвири вә с. көстәрмәк олар. Уруд кәндиндәки сүжет характерли ојма бәзәкли сәндүгәләрден бирини нәзәрдән кечирәк.

Тәсвир етдијимиз сәндүгә чох бөјүк дејилдир: онун узунлуғу 90 см, ени 27 см, һүндүрлүјү 35 см-дир. Сүжетли тәсвирләр сәндүгәнин јан һисәләриндә јерләшдирилмиш, үстү исә әрәб дилиндә сүлә-нәсх хәтли китабәләрә бәзәдилмишдир.

Сәндүгәнин сағ тәрәфиндә орнаментал тағларла бири дикәриндән ајрылмыш дөрд сүжет һәкк олунмушдур. Биринчи тағын арасында узун һөрүклү бир кәнч гадын гучағында ушаг, икинчидә бир әлиндә балта, о бириндә кәмәнд тутмуш учабөјлү кишинин јанында дурмуш кәнч оғлан, үчүнчүдә исә оғланла гызын тәсвири верилмишдир. Дөрдүнчү тағын арасында јерләшдирилмиш тәсвирләр о бири сүжетләрә аз бағлыдыр. Бурада намәлум бир һејванын үзәриндә отуруб ганадларыны кәрмиш ири гуш фигуру һәкк олунмушдур.

Тағлар арасындакы тәсвирләри ајрылыгта дејил, ардычыл олараг инкишафта изләсәк, онлар белә охунар:

Биринчидә ушағын һәјата кәлмәси, икинчидә онун тәрбијәси, үчүнчүдә аилә, дөрдүнчүдә исә түрк дилли халгларын кечмишдә тотеми сајылан мүгәддәс «уну гушу» тәсвир олунмушдур.

Уруд абидәләринин алтысында биз бу гушун тәсвирина раст кәлирик. Мәнбәләр көстәрир ки, халгымызын әчдадларындан сајылан оғуларда бу гуш мүгәддәс сајылмышдыр. Ушаг кечмишләрдә бу гуш—онгон түрк дилли тајфаларын һәјатында о гәдәр бөјүк рол ојнамышдыр ки, онун тахтадан јонулмуш вә ја кечәдән дүзәлдилмиш фигуру һәр евин јарашығына чеврилмишдир. һәтта наһар вахты һәр бир шәхс бир гајда олараг илк тикәсини онун ағына гојмалымыш. Тотем характери дашыян бу гушун тәсвирина биз XII—XIII әсрләрә аид Конија, Реј сахсы вә кашылары үзәриндә, сәлчуг сиккәләри вә с. сәнәт нүмунәләриндә дә раст кәлирик. Онун ән гәдим тәсвирина исә VIII әсрдә јашамыш түрк хаганы Күнтәкинин һазырда Монголустанын Улан-Батор шәһәри музејиндә нүмајиш етдирилән портретиндәки башлыгта көрүрүк.

Сәндүгәнин сол тәрәфиндә тәсвирләр нисбәтән аздыр. Бурада ики бөјүк орнаментал хонча арасында үч кичик сүжет тәсвир олунмушдур. Онларын бириндә сол әлиндә гурд башына охшар узун чомаг тутмуш шәхс, икинчисиндә елә бил ки, меһраб гаршысында дајаныб ики әлини јухары галдырмыш дикпапағлы бир киши, үчүнчүдә исә әтәкләрини гуршағына кечирмиш узун хәләтли фигур верилмишдир. Үчүнчү фигурун јан-јәрәсиндә халчачылыгта истифадә едилән иш әләтләри (гајчы, һәвә вә с.) тәсвир олунмушдур.

Меһраб гаршысында дајаныб ики әлини јухары галдыраг дини бир мәрәсми ифа едән сүжет хүсусилә дигәти чәлб едир. Бу сүжет Уруд абидәләринин әксәријјәтиндә өз әксини тапмышдыр.

Әкәр тәсвир етдијимиз мазар дашы бизи даһа чох өз орижинал мөвзусу илә марағландырырса, Ағдам шәһәринин әтрафында Гара һачы адланан јердән тапылмыш

сәндүгә бәзәк композициясынын тамлығы, ојулмуш инсан вә һејван фигурларынын даһа реал әкси илә диггәтимизи чәлб едир.

Бу абидәнин габартма тәсвирләри XVI—XVII әсрләрдә ән кениш јајылмыш мөвзуја—ов сәһнәсинә һәср едилсә дә, бурада сәнәткарлыг чәһәтдән бир чох јениликләрә растлашырыг.

Сәнәткар композицияны чанландырмаг үчүн нәнки ән-әнәви статизм, јекнәсәглик, һәтта бирпланлыгы, сәһилији белә позмаға чәһд етмишдир.

Мәсәлән, сәнәткар даш габартмасында верилән овчуларын бирини атын белиндә, о бирсини атсыз, үчүнчүсүнү атын јүјәниндән тутараг ити бир һәрәкәтдә она минмәк истәркән тәсвир етмәклә композицияны хейли чанландырмыш, она динамик бир һәрәкәт вермишдир.

Бурадакы овчу фигурлары о бири даш абидәләриндәки ејни сүжетләр кими солдан саға дејил, саат әгрәби истигамәтиндә сағдан сола тәсвир едилмишдир.

Бу әсрләрдәки даш абидәләримизин үзәриндәки сүжетләрә диггәтлә нәзәр јетирдикдә онларын әсасән ов сәһнәләринә һәср едилдијини көрүрүк. Бу да тәсадүфи дејилдир. Орта әсрләрдә Азәрбајјандә олмуш әчнәби сәјјаһлар инсанларын һәјатында овун бөјүк ролу олдуғуну көстәрмишләр. Онларын гејд етдикләринә көрә јерли әһали ова тәкчә гида әлдә етмәк мәгсәди кими јох, даһа чох һәрби мәшғәл, шүчаәт көстәрмәк вәситәси кими бахардылар.

Доғрудан да орта әсрләрдә ов јурдумузда лап гәдим дөврләрдә олдуғу кими бөјүк тәнтәнә илә кечирилирди. Мәнбәләр көстәрир ки, ова бир нечә күн габагчадан һазырылыг көрүлүрдү. Бүтүн ел-оба алагаранлыгта овчулары жола салырды. Онлары хүсуси тәбил вуран, зурна, шејпур чалан чалгычылар мұшајәт едирди. Бундан әләвә овчуларын јанында хүсуси ов итләри, сағ әлләринин үстүндә ов гушлары олурду. Бәзи һалларда ова атын тәркиндә әһлилашдирилмиш ов бабирләри дә апарардылар. Овада һәр кәнч өз бачарығыны сынамалы иди. Бир сөзлә, ов мәрддијин сынағы, әрлијин рәмзи иди.

Тәбиндир ки, орта әсрләрдә мәрдилик, шүчаәт ат чапмаг, гылынч ојнагмагла сынандағы үчүн кишинин мазары үстүндә онун һәјатынын ән парлаг сәһифәләрини әкс етдирән ов сәһнәси тәсвир олунурду.

Даш абидәләр сәнәти тарихиндән данышаркән Гарабаг, Нахчыван, Кәнчә, Газах, Кәлбәчәр, Лерик, Лачын, Кәдәбәј вә башга јерләрдә тәсадүф олунан гоч вә ат фигурларыны хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Чүнки онлар һәм сај, һәм дә әслуб хүсусијјәтләринин мүхтәлифлији илә дашдан дүзәлдилмиш пластик сәнәт тарихимизин инкишаф јоллары һағында әтрафлы мәлумат верир.

Азәрбајјандә даш гоч фигурлары хүсусилә кениш јајылмышдыр. Онлара Азәрбајјанчанын ән учгар чәнуб сәрһәдләриндән тутмуш шимал-гәрбинәдәк бир чох јерләрдә раст кәлирик. Бу фигурлары Ермәнстан вә Күрчүстан әразисиндә јерләшән азәрбајјанчыларын јашадығы кәндләрдә дә тәсадүф едилди. Дашдан јонулмуш гоч фигурларынын азәрбајјанчыларын јашадығы әразиләрдә белә кениш јајылмасы сөз јох ки, тәсадүфи дејилдир.

Дадлы әтинә, мәшәтдә мүхтәлиф ләвазимат вә кәјим мәгсәдилә истифадә едилән әвәсиз дәрисинә, көзәл јунуна көрә гоч чох гәдимләрдән улу бабаларымыз үчүн боллуғ вә гәләбә символуна чеврилмишдир.

Бу күнәдәк кәндләримиздә чәпәр дирәкләринә, ејван сүтунларына бәрәкәт вә гүввәт әләмәти олараг гоч башынын бәркидилмәси, бәзи рајон вә кәндләримиздә исә (хүсусилә, Ләнкәрән, Губа, Гусар вә с.) һәтта сүтунун јухары һисәсинә (капителә) гоч башы дејилмәси, онун ел арасында нә гәдәр кениш јајылдығыны көстәрир. Тәсадүфи дејил ки, халг өз гәһрәманына гоч Короғлу ады вериб.

Лакин гочу бир тотем кими тәмсил едән тәсвирләр ичәрисиндә бизим үчүн ән гијмәтлиси дашдан јонулмуш гоч фигурларыдыр.

Даш гоч фигурларымыз һагда илк мәлуматлара биз һәлә XIX әсрин әввәлләриндә раст кәлирик. 1834-чү илдә Азәрбајјандә олмуш франсыз сәјјаһы Дјубуа-де Монпере Гарабагда чохлу даш һејван фигурлары көрдүјүнү вә јерли әһалинин онлара хүсуси һөрмәт бәсләдијини гејд етмишдир.

Даш гоч фигурларымыз һагда марағлы гејдләре рус алими В. М. Сысојевин јазыларында да раст кәлирик. 1926—27-чи илләрдә Азәрбајчанын Нахчыван, Ордубад, Лачын вә с. районларында олмуш В. М. Сысојев јазыр ки, јерли эһали бурада тез-тез тәсадүф олуна даш гоч фигурларыны мүғәддәс сајарағ она ситајиш едир, һәтта бу фигурлары бәзән гәдим гәбристанлығ харабаларындан, дағлардан вә с. јерләрдән тапарағ һөрмәт әләмәти оларағ өз гоһумларынын мазары үстә гојурлар.» ...Нахчыванын шәргиндә көһнә гәбристанлығ јахынлығында гырмызы дашдан јонулмуш, узунлуғу 1 м. 50 см, һүндүрлүјү 62 см, ени 40 см, олан гыврым бујнузлу бир гоч фигуру көрдүм, бурада ушағы олмајан гадынлар арасында белә бир шајиә јајылмышдыр ки, ким бу гочун ајағлары арасындан сүрүнәрәк о бири тәрәфә кечәрсә, онун мүтләг ушағы олачағдыр».

Әсрин әввәлләриндә јашамыш көркәмли Азәрбајчан јазычысы Јусиф Вәзир Чәмәнзәмнли «Гызлар булағы» әсәриндә гочун мүғәддәс һејван сајылдығыны вә она азәрбајчанлылар тәрәфиндән итаәт едилдијини хүсуси гејд едир:

Кәлдик чешмәјә
Судан ичмәјә
Ағча гочлары
Тәзим етмәјә.

Даш гоч фигурларымызын кечмишдә ел арасында тотем характери дашмасы һаггында мәлүматлар чоқдур.

Лакин бу күн о бизи кечмиш мәнасына көрә дејил, даһа чоқ бәдни хүсусијәтинә көрә марағландырыр. Бу, доғрудан да беләдир. Чүнки кечмишин јадиқары сајылан һәр бир абидә һеч дә тәкчә ону јарадан халғын дини әгидәсини вә ја фәлсәфи көрүшүнү әкс етдирир.

Јурдумузун мүхтәлиф јерләриндә ајры-ајры вахтларда јарадылмыш даш гоч фигурлары васитәсилә биз илк бахымда пластик сәнәтимизин тарихи, бәдни үслуб хүсусијәти вә сәнәт үсуллары илә јахындан таныш олуруғ. Кечмиш дөврүн пластик сәнәти һаггында үмуми мәлүмат алмагла бәрәбәр даш гоч абидәләри биздә ону дүзәлдән устанын бәдни јарадычылығы, композисија, расм, дашы кәсмә, ојма бачарығы вә с. бәрәсиндә дә лазыми тәсәввүр јарадыр.

Бундан әләвә, даш гоч фигурларымыз јарандығы мүһитин тәбиәтиндән, дашындан вә әнәнәсиндән асылы оларағ о јерин бәдни сәнәт үслубу һаггында да марағлы мәлүматлар верир.

Дашдан јонулмуш гоч фигурлары мүхтәлиф вә орижинал бәдни үслуба мәнсубдур. Республикамызын чәнубунда, хүсусилә Лерик рајонунда тәсадүф едилән гоч фигурлары һәчминин бөјүклүјү, гуру вә шәрти декоративлији илә фәрғләнир. Лерикдән 3-4 км аралы һүндүр тәпә үзәриндә јерләшән бу фигурлары диггәтлә нәзәр јетирдикдә асанлығла кәсилмиш, лакин һамарланмамыш һиссәләр нәзәри чәлб едир. Адама елә кәлир ки, уста билә-билә әсәрини тамамламамыш, јарымчығ гојмушдур. Фигурлар үзәриндә арабир тәсадүф едилән орнамент мотивләри дә (ох-јај, гылынч вә с.) шәрти декоратив бир сәпкидә ичра олунамушдур. Лерик рајонунда тәсадүф олуна даш гоч фигурларынын белә шәрти декоратив үсулда ишләнмәси чоқ күман ки, тәк ону дүзәлдән сәнәт карын фәрди јарадычылығ хүсусијәтләриндән ирәли кәлмәмиш, даһа чоқ онларын олдуғлары јерлә, јәни узағ мәсафәдән көрүнмәси илә әлағәдар олмушдур.

Кәнчә, Газах, Ағдам, Лачын рајонларында олан даш гоч фигурларынын да бир чоқ өзүнәмәхсус хүсусијәти вардыр. Бу әразинин даш гоч фигурлары даһа чоқ узағ кечмишләрин архаик сәнәт нүмунәләрини хатырладыр. Узунлуғу 80-90, һүндүрлүјү 50-60 см-дән бөјүк олмајан бу абидәләр өз монументаллығы, формаларынын үмумиләшдирилмиш бир сәпкидә ичрасы илә диггәти чәлб едир. Нахчыван, Ордубад, Шаһбуз, Кәдәбәј вә гоншу Ермәнистан ССР әразисиндәки Азәрбајчан кәндләриндә тәсадүф едилән даш гоч фигурлары башга јерләрдәки бу типли абидәләрдән һәм реал тәсвири, һәм дә зәнкын бәдни тәртибаты илә фәрғләнир.

Һәмни әразидә олан даш гоч фигурлары өлчү етибары илә дә чоқ мүхтәлифдир. Олардан ән бөјүјүнүн узунлуғу

150 см, һүндүрлүјү 110 см, ән кичијинин узунлуғу 45 см, һүндүрлүјү 30 см-дир.

Гејд етдијимиз даш гоч фигурларынын декоратив бәзәкләрини нәбәти, һәндәси орнамент мотивләри, јазылар, бәзи һалларда исә әсл мәнада сүжәт характерли композисијалар тәшкил едир. Бу фигурларын декоратив бәзәкләри орта әср Шәргинин ән көзәл монументал әсәрләри кими дәбдәбәли јох, јығчам вә лаконик бир сәпкидә ичра едилмишдир. Бу бәзәкләрә јахындан бахдыгда онлар санки чанланыр, диггәти даһа чоқ чәлб едир вә дәгигләшир. Бу даш гоч фигурларынын Азәрбајчанын башга јерләриндә тәсадүф едилән бу типли абидәләрә нисбәтән хәјли реал тәсвир олунамасына бахмајарағ онларда да узағ кечмишин сәнәтинә хас олан әнәнәви пријомлар нәзәр чарпыр. Бунлар инсан тәсвирләрини һәјәтда вә чәмијјәтдә тутдуғлары мөғәдән асылы оларағ мүхтәлиф өлчүләрдә инсан, һејван, гуш фигурларынын бәдәнләринин ајры-ајры вәзијјәтдә көстәрилмәсиндә бұрузә верирләр. Бу бахымдан Сисјан рајонунун Уруд кәнд гәбристанлығында јерләшән 1577-чи ил тарихли гоч фигуру хүсусилә диггәти чәлб едир.

Даш гоч фигурунун декоратив бәзәкләри гочун белиндә стилдә едилмиш нәбәти нахышлардан вә сағ јан һиссәсиндә һәкк олунамуш сүжәтли композисијадан ибарәтдир.

Үфүги бир сәпкидә гочун гујруг һиссәсиндән тутмуш бојнунадәк узанан бу композисијада мазар дашларында тез-тез тәсадүф едилән ов сәһнәси тәсвир олунамушдур. Даш гоч фигурунун үзәриндәки сүжәтли композисијанын ән марағлы һиссәси гочун сағ габағ ајағы тәрәфдә дөшдә ојулмуш тәсвирләрдир. Бурада елә бил ки, мөһраб гаршысында дајаныб ики әлини јухары галдырмыш дик папағлы бир киши тәсвир едилмишдир. Алимләр бу типли дини ајинләри шаманизмлә әлағәләндирирләр.

Марағлы бурасыдыр ки, бу сүжәт Уруд кәндиндә тәсадүф едилән даш сәндүгәләрин әксәријјәтиндә әкс олунамушдур. Гејд олунан мотив бир тәрәфдән азәрбајчанлыларын узағ кечмишдә мәркәзи Асијада јашајан тајфаларла сых әлағәсини көстәрир, дикәр тәрәфдән исә ислам дининин фәлсәфәсинә ујғун кәлмәјән мөвзуларын да олдуғуну нәзәрә чарпдырыр. Азәрбајчан мөдәнијјәтинин узағ кечмишләрдә Мәркәзи Асија илә сых әлағәсини, тәкчә сүжәтли композисијалардакы ајры-ајры мотивләр јох, даш гоч фигурларынын өзү дә тәсдиғ едир. Чүнки бу күнә гәдәр дүнја мөдәнијјәтинә мәлүм олан даш гоч фигурларынын ән гәдими һаләлик Мәркәзи Асијада (Хақасија, Газахыстан вә с.) тапылмышдыр. Совет алимләри бурада тапылан даш гоч фигурларынын ән гәдиминин ерамьздан әввәл II миниллијә аид едирләр.

Даш гоч фигурларына бундан әләвә Иранын шимал-гәрбиндә (Көјтәпә вә с., Түркијәнин шәрғ әјаләтләриндә дә (Дијарбәкир вә с.) раст кәлинир.

Улан- Батор шәһәринин 400 км гәрбиндә VIII әср түрк хағаны Күнәкинин мазары үстә газынты ишләри апаран рус (В. Радлов), инкилис (Н. һејкел), франсыз (Де Лјакон алимләри бурада ики мәрмәр гоч фигурунун олдуғуну да гејд етмишләр.

Ахыр вахтлар дашдан јонулмуш гоч фигурларына Европанын ән учғар јерләриндә, Испанијанын шимал әјаләтләриндә дә раст кәлинишдир.

Азәрбајчанда даш гоч фигурлу мазар дашларындан сонра ән чоқ јајылмыш фигур ат олмушдур. Улу бабаларымыз гәчла бирликдә аты да мүғәддәс һејван сајмышдыр.

Тарихи мәнбаләр көстәрир ки, халғымыз арасында ат һәмишә инсанын шәрәфи, гәһрәманылығы вә гәлбәсинин рәмзи олдуғу һалда, атсызлығ зәифлијин, мәғлубијјәтин ифадәси олмушдур. Кечмишдә Азәрбајчанда дәфн едилән һәр һансы гәһрәманын мазары үстүнә дашдан јонулмуш ат фигурунун гојулмасы бунун чанлы тимсалыдыр. Кечмишдә ата бәсләнилән бу мәнәббәт вә етирам Китаби-Дәдә Горғуд» дастанында чоқ көзәл тәсвир едилмишдир:

Ачығ-ачығ мејдана бәнзәр сәнин алынчығын
Ики шәбчыраға бәнзәр сәнин көзчијәзин
Ипәјә бәнзәр сәнин јәлиничјин
Ики гоша гардаша бәнзәр сәнин гулағчығын
Әри мурадына јетрир сәнин архачығын

Ат демээм сана, гардаш дерәм,
Гардашымдан јеј!
Башыма иш кәлди, јолдаш дерәм
Јолдашымдан јеј!

Һазырда, һусусилә Наһчыванда, Кәлбәчәрдә, Лачында, Газахда, Кәнчәдә, Товуз вә с. районларында раст кәлинән дашдан јонулмуш ат фигурлары атын кечмишдә ел арасында нә гәдәр мүгәддәс бир һејван сајылдығыны көстәрир.

XVI—XVII әсрләрдә дүзәлдилмиш ат фигурларынын ән бәди и вә орижинал нүмунәләринә Лачын районунун Забух, Сејидләр, Солтанлар кәнди јахынлығында вә Кәнчәнин Көј Имам Гәбристанлығында раст кәлирик.

Лачын районунун Забух кәнди јахынлығында јерләшән ат фигурлары өз үзәриндәки ојма бәзәкләри илә даһа чох диггәти чәлб едир. Јерли бәрк, боз дашдан јонулмуш бу ат фигурларынын узунлуғу 1,5 метр, һүндүрлүғү 85 см, ени исә 35 см-дир.

Фигурлар ојма үсулу илә инсан, гуш тәсвири, нәбати, һәндәси наһышлар вә сүл-нәсх јазыларла бәзәдилмиш-дир. Һәр ат фигурунун үстүндә габарыг сәпкидә јәһәр јонулмушдур. Бундан әлавә атын үзәриндә сачағлы чүл вә атчылығда истифадә олунан гошумларда (јүјән, чилов, үзәнки вә с.) тәсвир едилмишдир. Онлар јәһәрә нисбәтән хејли сәтһи ојулдуғу үчүн елә бил ки, икинчи планда верилмишдир.

Чанлы тәсвирләр ат фигурларынын габаг ајағлары тәрәфдә, дөшә јахын һиссәсиндә һәкк олунмушдур.

Онларда әсас етибары илә лаконик сәпкидә ов сәһнәләри илә әлағәдәр мөвзулар тәсвир олунмушдур. Бир әлиндә ов гушу, ох-јајла силаһланмыш кәнч оғлан фигуру бу тәсвирли ојмаларын әсас мазмунуну тәшкил едир.

Дашдан јонулмуш ат фигурларынын Азәрбајҗанын мүхтәлиф јерләриндә ајры-ајры вахтларда мүхтәлиф сәнәткарлар тәрәфиндән һазырланмасына баһмајараг онлары бир-биринә бәнзәдән чохлу әламәтләр дә вардыр. Бунлар онларын үмуми өлчүсүндә, статик ифасында вә һусусилә декоратив бәзәкләриндә өзүнү көстәрир.

Даш ат фигурларынын декоратив бәзәкләрини, әсас етибары илә ат гошумлары тәшкил едир. Онлар габарыг бир сәпкидә ојулуб үзәри бәзәдилмиш кәм, јүјән, гушгунлуғ (атын гуруғунун алтдан кечән гајыш), тапгыр (гарныннын алтындан кечән гајышлар), үзәнки, јәһәр вә јәһәр-алты чүлдән ибарәтдир.

Бәзи һалларда бу ат гошумларынын үзәри ардычыл олараг габарыг сәпкидә пахлававары, үчкүнч, дәрджүнч наһышларла да бәзәдилдири. Бунлар, үмумијјәтлә, ат гошумларындагы гајыша тахылан күмүш, бүрүнч бәзәкләри хатырладырды. Бу ат гошумлары тәкчә бир сәнәт әсәри кими дејил, һәм дә тарихи бир факт кими дә марағлыдыр, чүнки онлар ејни илә скифләрдә вә Мәркәзи Асиянын гејри-гәдим тајфаларында раст кәлинән ат гошумларыны јада салырлар.

* * *

Азәрбајҗан мүхтәлиф ағачларла зәнкин олан өлкәдир. Бурада гоз, армуд, әрик, палыд, тут, шимшад, зотал вә с. гижмәтли ағачлар јетишир ки, бунлардан да мусиги вә мәишәт әшјалары, бәди и сәнәт нүмунәләри вә бир чох башга шејләр дүзәлдириләр.

XVI—XVII әсрләрдән бу күнә гәдәр кәлиб чатмыш тахта мәмулатлары көстәрир ки, тахтадан дүзәлдилмиш һәм мәишәт әшјаларынын, һәм дә гејри сәнәт нүмунәләринин үзәри ајры-ајры наһыш вә рәсмләрлә бәзәдиләрди. Бәзәкләр тахта мәмулатлары үзәриндә әсасән үч техноложии үсулда ичра едилдири: ојма, шәбәкә вә хатәмкарлыг. XVI—XVII әсрләрдә бәди и тахта тәртибаты сәнәтинин ән чох јајылмыш үсулларындан бири шәбәкә иди.

Шәбәкәчилик декоратив-тәтбиги сәнәтин бөјүк мәнәрәт тәләб едән кезәл сәһләриндән биридир.

Шәбәкәнин сәчијјәви һусусијјәтләриндән ән башлычасы одур ки, һазырланмыш кичик тахта парчаларынын бир-биринә бәнд олунмасында нә мисмардан, нә дә јапышгандан истифадә едилмириди. Шәбәкә бәзәјинин әсасыны һәндәси наһышлар тәшкил едир, бу бәзәкләр ичәрисиндә дә даирәви чохбучағлы, улдузшәкилли хончалар әсас

јер тутурду. Шәбәкәләрин чохунда 8, 10, 12, 16 вә һәтта 32 кушәдән ибарәт һәндәси формаларда ишләниш хончалара раст кәлмәк мүмкүндүр.

XVI—XVII әсрдән дөврүмүзә гәдәр шәбәкәчилик сәнәтинин ики кезәл нүмунәси кәлиб чатмышдыр. Бунлардан бири Гусар районунун һәзрә кәндиңдәки Шејх Чүнејдин түрбәсиндәки сәндүгә, о бириси исә Кәнчәдә Чүмә мәсчидиндәки минбәрдири.

Шејх Чүнејдин гәбри үстә гојулмуш сәндүгә чох бөјүк дејилдири. Онун узунлуғу 2,12 м., ени 1,20 м., һүндүрлүғү 1,25 м-дир.

Бөјүк дәрҗивәләрдә ардычыл олараг тахылмыш 52 әдәд кичик дәрджүнч шәбәкә композисијалары бу сәндүгәнин әсас бәзәјини тәшкил едир.

Шәбәкәләрин орнамент мотивләри дәрҗивәчәли улдуз вә чохбучағлы һәндәси хончалардан ибарәтдир.

Әкәр Шејх Чүнејд сәндүгәсинин шәбәкә бәзәкләринин әсас һусусијјәтләриндән бири онун бирүзлү олмасындадырса, Чүмә мәсчидиндәки мәнбәрин шәбәкәләри икиүзлүдүр.

Бу сәнәт әсәриндә биз илк дәфә олараг бу гәдәр зәнкин вә мүхтәлиф нөвлү шәбәкә композисијаларына раст кәлирик.

8—12 бучағлы улдуз, чохбучағлы һәндәси хончалар, пахлавари наһышлар вә с. композисијалар бу сәнәт әсәринин бәзәјидири.

Азәрбајҗанда керамика сәнәти XVI—XVII әсрләрдә дә өз инкишафындан гәлмамышдыр. Бир чох шәһәрләрдә истеһсал едилән керамика тичарәт васитәсилә бир сыра Шәрг вә Гәрб өлкәләринә јајылдырды.

Јазылы мәнбәләрә кәрә, бу дөврдә Азәрбајҗанда сахсы габларын вә һәм дә ме'марлыг абидәләриндә тәтбиг едилән кашы мәмулатларын истеһсалынын әсас мәркәзләри Тәбриз, Әрдәбил, Шамаһы, Бақы, Наһчыван вә Кәнчә шәһәрләри олмушдур.

Арашдырмалар көстәрир ки, бу әсрләрдә Азәрбајҗанда дүзәлдилмиш сахсы вә кашы мәмулатлары һәм техники ичрасы, һәм бәди и тәртибаты нөгтеји нәзәрдән чох мүрәккәб олмушдур.

Лакин техники пријомларын артмасына рәсмләрин, орнамент-мотивләринин мүрәккәб композисијаларда верилмәсинә баһмајараг, онлар јенә дә әввәлки дөврләрдә олдуғу кими, сырф јерли һусусијјәт дашыјырды. Бу һусусијјәт, әсас етибары илә әшја үзәриндә тәтбиг олунан бәзәкләрин форма вә мазмунунда бүрүзә верирди.

Бу әсрләрдә дүзәлдилмиш керамика сәнәти нүмунәләри үзәриндә биз дөврүн бәди и үслуб һусусијјәти илә әлағәдәр олараг, әсрин ән севимли орнамент мотиви вә сүжетләринә раст кәлирик.

Әввәлки әсрләрә нисбәтән үслуб етибары илә хејли реал тәсвир едилмиш бу бәзәкләр арасында биз мәһир сәнәткар әли илә јарадылмыш чохлу күл, чичәк, гуш, һејван вә бәзи мәишәт әшјаларынын да тәсвирини көрүрүк.

Бундан әлавә сахсы мәмулатлары үзәриндә XVI—XVII әср бәди и парча вә халчаларында раст кәлинән сәфәви задәканларынын һәјат вә мәишәтиндән көтүрүлмүш сәһнәчи вә гејри сүжетләрә дә раст кәлинири.

Һазырда дүнјанын бир чох музей вә шәхси коллексијаларында Азәрбајҗанда бу әсрләрдә һазырланмыш чохлу керамика сәнәти нүмунәләри сахланмагдадыр.

Һәләлик бу сәнәт әсәрләринин әксәријјәти музей каталогларында сәһв олараг дүзәлдилән јерин дејил, алындығы јерин ады илә верилдири. Кечмишдә белә сатычы мөнтәғәләриндән бири Дағыстанын Губачы кәнди олдуғундан бу сәнәт әсәрләринин бөјүк бир гисми сәһвән елм әләминдә «губачы керамикасы» адыны алмышдыр.

Көркәмли совет алими Ј. К. Кверфелт 1947-чи илдә Ленинградда чап етдириди «Јахын Шәрг керамикасы» ады китабында илк дәфә олараг дүнјанын бир чох музейләринә јајылмыш «губачы керамикасы»нын вәтәнинин Губачы кәндиңдә дејил, Азәрбајҗан әразисиндә олдуғуну көстәришидири.

Догрудан да бу типли керамика нүмунәләринә диггәтлә нәзәр јетирсәк, онларын орнамент мотиви вә һусусилә сүжетли рәсмләринин Азәрбајҗанла бағлы олдуғуну көрәрик.

Һазырда бу типли бәдии керамикаларын бир чох көзәл нүмунәләри Бақыда Азербайжан Дөвләт Инчәсәнәт музе-индә, Ленинград Дөвләт Ермитажында, Кијевдә Гәрб вә Шәрг Инчәсәнәти музейндә, бундан эләвә Берлин, Парис, Лондон вә Нью-Йоркун музей вә шәхси коллекси-яларында да сахланмагдалыр.

Һәмнин сәнәт нүмунәләри XVI—XVII әсрләрдә журдумузда кениш јайылмыш мәишәт керамикасы һаггында әтрафлы тәсәввур верән гијмәтли мәнбәләрдир.

Бу типли керамика нүмунәләриндән бирини нәзәрдән кечирәк. һаггында бәһс едәчәјимиз мүрәккәб бојалы фајанс нимчә һазырда мәшһур Америка коллексијачысы Дебенһамын шәхси коллексијасында сахланылыр.

Дөврә формалы бу нимчәнин бәзәкләри нәбәтат әләмин-дән көтүрүлмүш орнамент мотиви вә сүжетли рәсмләрдән тәшкил едилмишдир.

Нимчәнин ичәри отурачаг һиссәсиндә верилмиш сүжетли рәсмләр хусусилә диггәти чәлб едир, чүнки биз бурада XVI әсрин биринчи јарысында Тәбриз миниатүрләриндә көрүнән характерки композисија мотивләри вә гызылбаш-ларын һәјәт тәрзини, кејимләрини әкс едән тәсвирләрлә гаршылашырыр.

Композисијадә зәнкин кејимли, јарашыглы, ритмик бир һәрәкәтдә рәгс едән рәггәсә вә ону сазла мүшәјиәт едән бир кәнч оғлан тәсвир едилмишдир.

Фигурларын икиси дә XVI әсрин биринчи јарысында Тәбриздә дәбдә олмуш гызылбаш либаслары кејмишдир. Бу тип кејимли образлары биз Солтан Мәһәмәдин мини-атүрләриндә хусусилә тез-тез раст кәлирик.

Фигурларын әтрафында фон тәк верилмиш, орнамент мотивләри дә сүжетләр кими зәриф вә орижинал ишлән-мишдир.

Сулу боја үсулуну андырап бу бәзәк элементләри сарма-шыг зоғлары, кол шахәләри вә күл ләчәкләриндән тәшкил едилмишдир.

Бу әсрдә Азербайжанда дүзәлдилиш керамика сәнәти нүмунәләриндәки бәзәкләрин јерли әнәнәләрлә сых бағлы олдуғуну һазырда Түркиядә сахланылан фајанс бир ваз әјани шәкилдә тәсдиг едир.

Бу вазын үзәриндә халг декоратив-тәтбиги сәнәтимизин башга нөвләриндә тез-тез раст кәлинән сүжет, јәни Бәһрам Курун әждаһаны өлдүрүб Симург гушунун бала-ларыны хиләс етмәси сәһнәси тәсвир едилмишдир.

Ваз үзәриндәки сүжет һазырда Москвада Силаһ палата-сында сахланылан XVI әср Тәбриз парчасындакы сүжетә јахындыр. Бурада бизә композисија, һәтта әјры-әјры деталлар ејни илә тәкрат олунмушдур.

Вазы онун тәсвирләриндәки этнографик хусусијәтләри-нә көрә дегиг олараг XVI әсрин ахыры, XVII әсрин әввәл-ләринә аид етмәк олур.

XVI—XVII әсрләрдә Азербайжанда халг декоратив-тәт-биги сәнәтинин бу нөвләри јох, бәдии дәри, сүмүк е'малы вә башгалары да өз инкишафыны тапмышдыр. Лакин әлдә олан материалын азлыгы сәнәтин бу нөвләри һагдә әтрафлы мә'лумат вермәјә бизә һәләлик имкан вермир. Лакин буна бахмајараг нәзәрдән кечирдијимиз сәнәт нүмунәләри бу дөврүн үмуми сәнәткарлыгы, бәдии үслу-бу һагдә бизә лазымы гәдәр мә'лумат верә билир.

XVI—XVII әсрләрдә феодализм хас олан сәнәтлә инчә-сәнәтин сых әлагәси парлаг бир шәкилдә өзүнү бүрузә вермәјә башламышдыр. Инди артыг дүзәлдилән әшјада ади пешәкар сәнәткарын әли јох, јүксәк зөвгә малик олан рәсм чәкән, композисија пријомларына јијәләнмиш исте'дадлы бир рәссам-сәнәткарын әли һисс олунурду. Азербайжан декоратив-тәтбиги сәнәти тарихиндә бу дөвр-дә илк дәфә олараг инсан тәсвири габарыг бир шәкилдә өн плана чыхыр. Халг арасында кениш јайылмыш классик Шәрг шаирләринин өлмәз образлары вә ја һәјәт, мәишәт-дән көтүрүлмүш мүхтәлиф сәһнәчикләр јарадылан сәнәт әсәрләринин әјрылмәз бир бәзәјинә чеврилик. Бир сөзлә, дүзәлдилән габ-гачаг, тохунан халча вә ја парча инди даһа ади мәишәт әшјасы дејил, көзәл бир сәнәт әсәри кими дә диггәти чәлб едирди.

Тәсвир олунан гуш, һејван фигурлары, күл-чичәк, ағач рәсмләри дә даһа әввәлки дөврләрдә олдуғу кими, гуру, схематик јох, нисбәтән реал, чанлы вә һәјәти ичра олунур-ду. Тамашачы инди асанлыгга сәнәт әсәри үзәриндә тәс-

вир олунмуш гуш вә һејванларын чинсини, чичәк вә ағач-ларын нөвләрини баша дүшүр, ондан зөвг ала билирди. Тәһлил етдијимиз сәнәт нүмунәләри кәстәрир ки, әсәрин формасы материалы вә ичрасындан асылы олмајараг ејни сүжет, композисија гурулушу, орнамент мотивләри вә с. бу дөврләрдә әшјаларда өз әксини тапа билмишдир. Бу да XVI—XVII әсрләрдә дөврүн өзүнәмәхсус үмуми үслуб хусусијәти олдуғуну тәсдиг едир.

Лакин бу бәдии үслуб да башга дөврләрин бәдии үслубу-кими узун мүддәт давам едә билмир. XVII әсрин ахырла-рындан башлајараг бир чох тарихи сәбәбләрлә әлагәдар олараг инкишаф етмәкдә олан јени үслуб гаршысында ачиз галараг өз маһијәтини итирир.

* * *

XVI—XVII әсрләрдә Азербайжан кејимләри дә зәнкин инкишаф јолу кечмишдир.

Бу әсрләрдә Азербайжанда әсл мә'нада милли кејим мәк-тәби јарадылмышдыр. Кејимлә ону кәздирән шәхсин јашыны, пешәсини, һәтта һансы тәбәгәјә мәнсуб олмасы-ны билмәк олурду.

XVI әсрин Азербайжан кејимләри ичәрисиндә ән марағ-лысы баш кејимләри иди.

Тарихдән мә'лумдур ки, XVI әсрдә азербайжанлылары «гызылбашлар» адландырырдылар, чүнки онлар башла-рына тәпәси назик вә һүндүр, гырмызы папаг гојуб, онун да әтрафына сарыг долајырдылар. Задәкәнлар вә рүтбәли һәрби хидмәтчиләр исә әммамәнин үстүндән 12 даш тахар вә ја зәрли хәтләр чәкдирәрдиләр.

Јүксәк рүтбәли ә'јанларын гојдуглары белә баш кејимлә-ринин үстүндә бәзән бөјүк вә гијмәтли бир гаш, онун да әтрафында нисбәтән кичик һәчмли даш-гаш олурду (бурада бөјүк гаш Мәһәмәд пејғәмбәрә вә ја Әлијә, кичик гашлар исә 12 имама ишарәдир).

Сәфәвиләр дөврүнүн баш кејимләрини өјрәнән мәшһур совет алими Г. А. Пугаченкова вә алман алими Н. Нотс исбат етмишләр ки, баш кејимләри XVI әсрин әввәлләрин-дән башлајараг әсрин ахырларынадәк бир нечә дәфә өз формасыны дәјишмиш, 1570-чи илләрдә исә дәбдән дүш-мүшдүр. Онларын гејдинә көрә XVI әсрин башланчығын-дан 1535-чи илә гәдәр баш кејимләри узаныр, XVI әсрин икинчи јарысындан исә гысалыр, әсас е'тибары илә енләшир. XVI әсрин ахырларынадәк дәбдә олмуш бу тип кејимләр Тәбриз, Нахчыван вә Шамаһы шәһәрләриндә хусусилә кениш јайылмышды.

1553-чү илин апрел әјында Шамаһыда Абдулла ханын гонагы олмуш инкилис сәјјаһы вә дипломаты Антони Ченкинсон ханын либасыны тәсвир едәрәк јазыр: «Шир-ван ханы ипәк парчадан узун палтар кејмиши. Дона охшајан бу кејимин үстү мирвари вә баһалы даш-гашла бәзәнмиши. Башына баһалы тафтадан тәпәси јарым метр һүндүрлүкдә, учу ити, әтрафына 20 метр узунлуғунда гызыл илә ишләнмиш һинд иләји доланмыш чалмалы папаг гојур. Чалманын сол тәрәфиндән, ширмајыдан гайрылымыш гызыл вә гијмәтли дашларла мүзәјјән борудан ләләк дәстгәси чыхыр, онун үстүнә исә овуч ичи боја гызыл лөвһәдә ики гијмәтли јагут јапышдырылмышдыр». 1566-чы илин август әјында Шамаһыда олмуш инкилис сәјјаһы М. Артур кралица Јелизаветаја јаздығы мәктубда бурада дәбдә олан тәпәси назик вә һүндүр гырмызы папаг-лар һаггында әтрафлы мә'луматлар верир.

Азербайжанда XVI әсрдә учу шиш, гырмызы башлы әмма-мәләрлә јанашы, ади—бәзәксиз әммәмәләр дә олмушдур. Бу тип әммәмәләр XVII әсрдә хусусилә кениш јайылмыш-ды. Бунлар мүхтәлиф парчалардан олуб, кичик арагын вә ја күләһ адлы папаг кејидкән сонра баша доланырды. Әммәмәнин парчасынын рәнки, өлчүсү, һәтта баша долан-масы да хусуси гәјдада, јәни о вахтгы дөврүн кејим тәрзләри әсасында олмалы иди. О заман ән чох јайылмыш әммәмәләр, әсасән ағ рәнкли иди. Шаһ, вәзир вә ја рүтбәли руһаниләр исә јашыл рәнкли әммәмә гојардылар. Ислам дининә итаәт етмәјән шәхсләр башга рәнкли әммәмә кејмәли идиләр. Мәсәлән: ермәниләр гара вә ја көј, јәһу-диләр сары вә с.

Шәриәтә көрә әммәмәнин өлчүсү ону кејән шәхсин боју-на мүвафиг кәлмәли иди. Чүнки әммәмәдән јалныз баша

доламаг үчүн дежил, һәм дә лазым кәләндә сүфрә, гуршаг, һәтта кәфән кими дә истифадә едилрди.

Һөрмәтли шәхсләр, јә'ни алимләр, шаирләр, рәссамлар даһа бөјүк вә ағ әммамә гојардылар. Әммамәләри баша доламағын да хүсуси гајдасы вар иди. Үмумијәтлә, алимләр, шаирләр, рәссамлар баша доланан әммамәнин учуну сол тәрәфдән чијинләри үстә салар вә јалныз намаз гылдығлары заман учуну чәнә алтдан кәтириб сағ тәрәфдә бағлајырдылар. Белә әммамәләрин јандан салланан учу чох вахт нахышларла бәзәнәр вә ашағысы сачағлы оларды.

XVI—XVII әсрләрдә Азәрбајчандә чалма илә јанашы, орижинал, кичик шлјапајабәнзәр папағлар да мөвчуд иди: бу папағлар ағ кечәдән тикиләрди, үчбучағ формасында иди.

Папағын ашағысында шлјапанын әтрафына бәнзәр габагылығы варды ки, бу да истәнилен вахтда ону (күн вә ја тоз олан вахт) ачыб-өртмәк үчүн ишләдилрди. Дөвләтли шәхсләр белә папағларын јухарысына көзәллик үчүн гуш ләләји тахардылар.

XVI—XVII әср миниатүрләриндә вә башга сәнәт абидәләриндә биз ајры бир арағлы папаға да раст кәлири. Бу галын парчадан тикилмиш вә үстү нахышларла бәзәнмиш һүндүр, үчбучағшәкилли күлаһдыр. Белә папағларын үстүндә тәкдәнбир көзәл хәтлә тикилмиш Әлинин (дөрдүнчү хәлиф) адына раст кәлири. Белә јазылы күлаһлары, әсас е'тибары илә дәрвишләр кејәрди.

Бунлардан әлава, XVI—XVII әсрләрдә Азәрбајчандә бир сыра башга формалы папағлар да олмушдур. Бу папағлардан гојун дәрисиндән тикиләнләри нисбәтән кениш јайылмышдыр. Буну әсас е'тибары илә малдарлыг вә гојунчулугла мәшғул олуна әразиләрдә кејәрдиләр.

XVI—XVII әсрләрдә Азәрбајчандә гадын баш кејимләри дә чох мүрәккәб олмушдур. Әлдә едилмиш материалла әсасән демәк олар ки, Азәрбајчандә о вахт 7 нөвә јахын гадын баш кејими олмушдур. Бунлардан көзәл, әлван нахышлы өрпәкләри, кичик, нарын нахышлы арагчынлары, чәнә алтындан бағланан инчә, күллү вә мунчуғлу ләчәкләри, тач, чалма, кәнарлары хәз вә ја мәхмәрдән тикилмиш шлјапалары кестәрмәк олар.

XVI—XVII әсрләрдә ән чох јайылмыш гадын баш кејимләриндән бири арагчын иди. Бунлар әсас е'тибары илә ики чүр олурду: гадын вә гыз арагчынлары. Гадынларын арагчынлары даһа мүрәккәб олуб, арха тәрәфдән гәшәнк узун торба илә бирләшдириләрди. Гадынлар бу торбадан һөрүкләрини гојмаг үчүн истифадә едәрдиләр. Дөвләтли гадынлар белә баш кејимләрини гызыл вә ја башга гижмәтли металллардан назик һөрмә шәкилдә дүзәлтдириб кејәрдиләр. Бә'зи арагчынларда торба олмазды. Буну әвәзиндә папағын архасы һөрүк кими узадылыб јухары галдырыларды.

Арагчынлары гадынлар евдә, һәјәтдә вә гонағлыға кетдикдә кејәр, күчәјә чыхдығлары вахт исә үстән әсас е'тибары илә ағ чаршаб өртәрдиләр. Күчәдә чаршабсыз кәзмәјә, адәтә көрә кичик гызларә вә гарыларә ичәзә верилрди. XVI—XVII әсрләрдә Азәрбајчандә үст кејимләри дә чох мүхтәлиф вә рәнкарәнк олмушдур. Бу дөврдәки үст кејим формалары әсас е'тибары илә гәдим кејим ән'әнәләринин давамы кими инкишаф едир. Лакин бу ән'әнә, кетдикчә даһа да зәнкинләшмиш, көзәлләшмиш вә декоративләшмә истигамәтиндә инкишаф етмишдир. Дәјишклик әсас е'тибары илә ајры-ајры деталларда, нахыш вә бәзәкләрдә әмәлә кәлмишдир.

XVI—XVII әсрләрдә Азәрбајчандә нисбәтән варлы тәбәгәјә мәнсуб олан кишиләр лап үстдән, әтәкләри, чијин вә бојун һиссәләри тикмәли хәләт кејәрдиләр. Бу хәләтләр өзү дә ики нөв оларды. Биринчи нөв хәләтләр мәһз чијинә атмагдан өтрү иди. Белә хәләтләрин чијиндән чох енли, ашағы кетдикчә даралан голлары вар иди ки, бунлар да һеч вахт кејимләзди. Биринчи нөв хәләтләр бир элемент кими јандан салланарды.

Икинчи нөв хәләт, әксинә енсиз јарым гол олуб, әјиндә нисбәтән кип дајанарды. Сојуг һаваларда, белә хәләтләрин үстүндән гуршаг, јахуд үстү күмүш нахышларла бәзәнмиш кәмәр бағланарды. Хәләтин астары рәнкарәнк көрүнмәк үчүн ачыг рәнкли парчадан оларды. Чох вахт белә хәләтләрә ачыг-сары инпәкдән астар чәкәрдиләр. Бу хәләтләрин алтындан көдәк голлу, чијинләри, дөшләри

вә голлары милли нахышларла бәзәнмиш узун дон кејиләрди. Донларын ашағы бөјүрләриндә 20 см узунлуғунда чашығы оларды ки, бу да тез јеријәндә вә ја ири аддым атаида манечилик төрәтмәккәк үчүн иди. Тәбриз миниатүрләриндә биз белә көјнәкләрин назик дәри кәмәрлә бағландығыны тез-тез көрүрүк. (Ону да гејд едәк ки, үмумијәтлә, кәмәрин сол тәрәфиндә һәмишә назик бычаг вә ја нахышлы хәнчәр бағланарды). Миниатүрләрдә гырмызы, нарынчы вә јашыл рәнкли көјнәкләрә чох тәсадүф етмәк олур, һәмчинин бу рәнкли кејимләр Азәрбајчандә узаг кечмишләрдән та XIX әсрә гәдәр ән севимли рәнкләрдән олмушдур.

XVI—XVII әсрләрдә Азәрбајчандә ән'әнәви либас сајылан үст кејими әба да чох јайылмышды. Әввәлки дөвр әбаларындан фәрғли олараг, бунлар бәдәнә кип отурур, голлары нисбәтән дар олурду. Бу әсрин миниатүрләриндә биз белә әбаларын әтәкләринин кәмәрә санчылараг кәздирилдијини дә көрүрүк.

Әбанын белә кәздирилмәси чох күман ки, әввәлләр әмәли әһәмијәтә малик имиш (тәләсик јеријәндә вә ја иш көрәндә әтәкләри она манечилик төрәтмәсин). Сонралар исә бу декоратив бир элемент олараг галмышдыр. Бу әбалар да ики чүр олурду: бириси солдан саға кәтирилиб сағ голун алтында гајтанла бағланыр, икинчиси исә габагдан дүјүнләнирди.

XVI—XVII әсрләрдә Азәрбајчандә гыса голлу көдәк үст кејимләри дә дәбдә олмушдур. Бунлар кәнчләр арасында хүсусилә кениш јайылмышдыр. Ова кедәндә вә ја узаг сәфәрә чыхдыгда бу кејимләр әвәзсиз идиләр.

Кишиләр ајағлары дар, јухары кетдикчә чох енләнән шалвар кејәрдиләр. Шалварлар да үст көјнәјин малындан тикиләрди, лакин рәнки чох вахт көј вә ја түнд-сары олурду.

Бу әсрләрин киши ајаггабылары да мүхтәлиф формалы олмушдур. Ән чох јайылмыш киши ајаггабысы јумшаг дәридән тикилен дабансыз (бә'зән дә алчаг дабанлы) вә узунбоғаз (јүнкүл) чәкмәләр иди.

XVI—XVII әсрләрдә Азәрбајчандә гадын үст кејимләри дә мүхтәлиф олмушдур. Лакин бу кејимләр бичиминә көрә, үздән дә олса һәмин дөврүн киши кејимләрини хатырладаыр.

Кишиләр кими, гадынлар да (хүсусән варлы тәбәгәләр) чијинләринә бәзәк үчүн узунголлу хәләт салармышлар. Лакин гадын хәләтләри даһа садә олуб, аз нахышларла бәзәнәрди.

Гадынлар бу хәләтин алтындан лап дабанларына гәдәр салланан узун көјнәкләр кејәрдиләр. Көјнәкләр јахадан бир нечә јердән ири дүјмә илә дүјмәләнәрди. Киши донларындан фәрғли олараг, гадын донларынын јахалығы бә'зән башга парчадан да ола билрди.

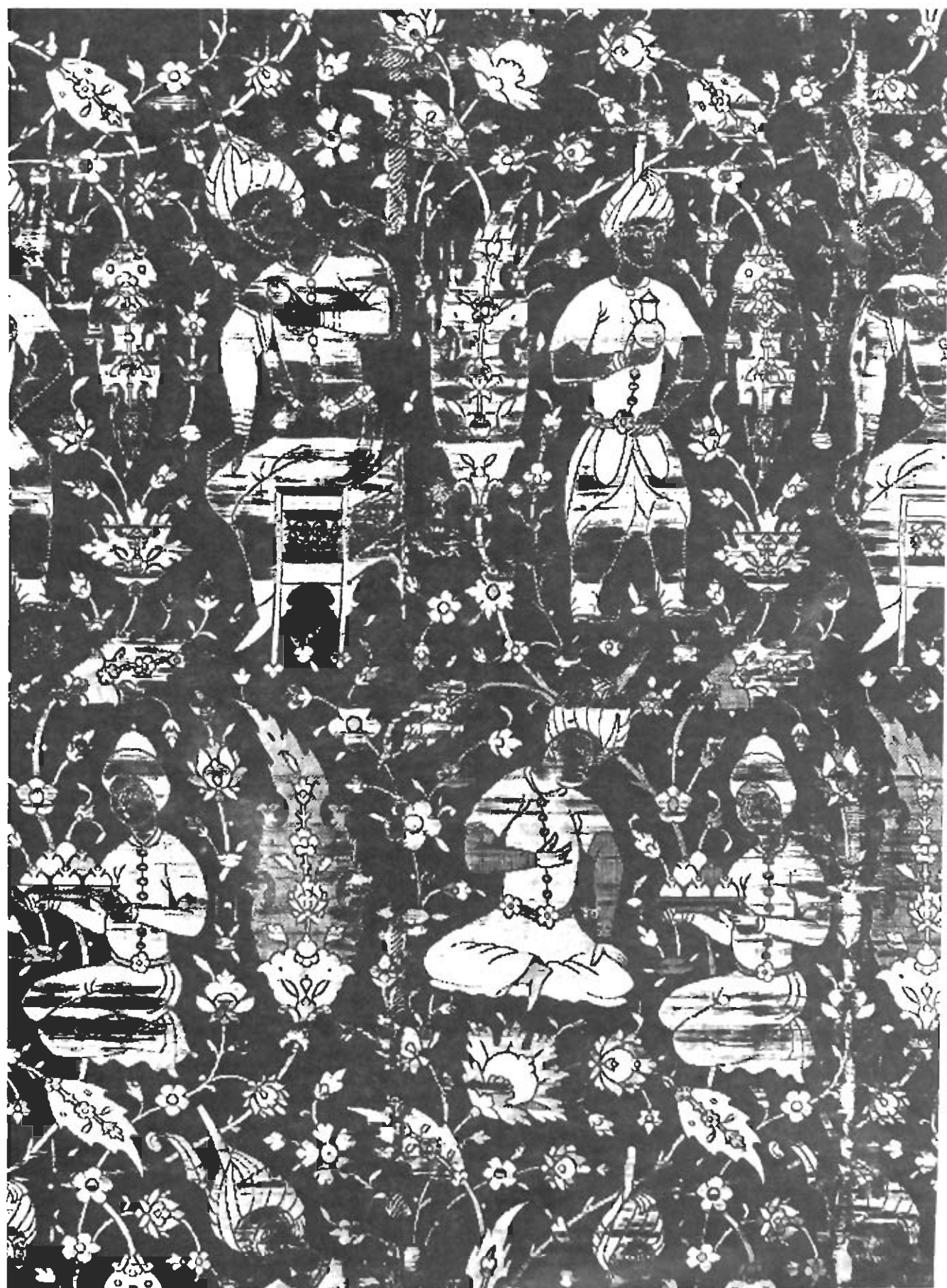
Гадынларын о дөврдә узун дон кејимләрини, јеријәндә әтәкләрини әлләри илә тутуб кетмәләрини даһи Азәрбајчан шаири Фүзули белә тәсвир едир:

Әлә алыр кәзичәк ол күли-рә'на әтәкин,
Вәһм едәр ким, тута ашиги-шејдә әтәкин,
Билди ким, хаки-рәһ олдум әтәкин тутмаг үчүн,
Көтүрәр, дүшмәјә гојмаз јерә әлдан әтәкин.

XVI—XVII әсрдә күтләви сурәтдә кејилән гадын әлбәсәләриндән бири дә дабана гәдәр узанан шалварлар иди. Кишиләрдә олдуғу кими, гадынларын да шалварлары ајаг тәрәфдән чох дар, јухарысы енли олурду. Лакин киши шалварларындан фәрғли олараг гадын шалварларынын ајағлары ики-үч бармаг ениндә башга бир галын парча илә тикиләрди. Гадын шалварынын, һәмчинин белдән бүзмәси оларды ки, онун да ичиндән гәшәнк һөрмә гајтан кечириб бағлардылар. Гадыннын өз зөвғүнә мувафиг олараг бу гајтанын учундан салланан готазлар мүхтәлиф рәнкләдә оларды.

Бу дөвр үчүн характерик чәһәт — кејимләрә (хәләт, әба, дон) белдән бағланан гуршаглар иди. Гуршағлары һәм кишиләр, һәм дә гадынлар бағлајарды. Тәбриз миниатүрләриндә биз бу гуршағларын мүхтәлиф нөвүнә раст кәлирик. Гуршағлар ипәк парчадан, јахуд гызылы вә күмүшү сапларла тохунмуш хара парчалардан һәзырланарды. Даһа чох бәјәнилән гуршағлар гызылы, сары, јашыл, нарынчы рәнклә оларды. Бу гуршағларын узунлуғу чох вахт 4—5 м, ени исә 40—50 см-ә чатырды. Гуршағларын учу гәшәнк енли готазларла бәзәнәрди.

47. Бади тикча. XVI эср. Габриз.

48. Багин парча. XVI эср. Габриз.

47. Художественная вышивка. XVI в. Тебриз.

48. Художественная ткань. XVI в. Тебриз.

48

4

50

51. Сүжетли халча. XVI аср. Тэбриз.

52. «Шейх Сафи» халисы. 1539-чү н. Тэбриз.

51. Сюжетный ковер. XVI в. Тэбриз.

52. Ворсовый ковер «Шейх Сафи». 1539 г. (Фрагмент).

53. Махаммад Мамун. Бадин галхан. XVI аср.

54. Махаммад Мамун. Бадин галхан. XVI аср.

53. Мухаммед Мумин. Шит булатный. XVI в. (Фрагмент).

54. Мухаммед Мумин. Шит булатный. XVI в.

55. Мис газан. XVI—XVII әсрлар. Бақы.

55. Медный котел. XVI—XVII вв. Баку.

56. «Шейх Сафи» комплексинин қалпы базаклариндэн. XVI әср Ордабил.

56. Изразцовое панно из культового комплекса Шейха Сафи. XVI в. Ардебиль.

57. Мис газан. XVI—XVII әсрлар. Шамахы.

57. Медник котел. XVI—XVII вв. Шемаха.

56

55

57

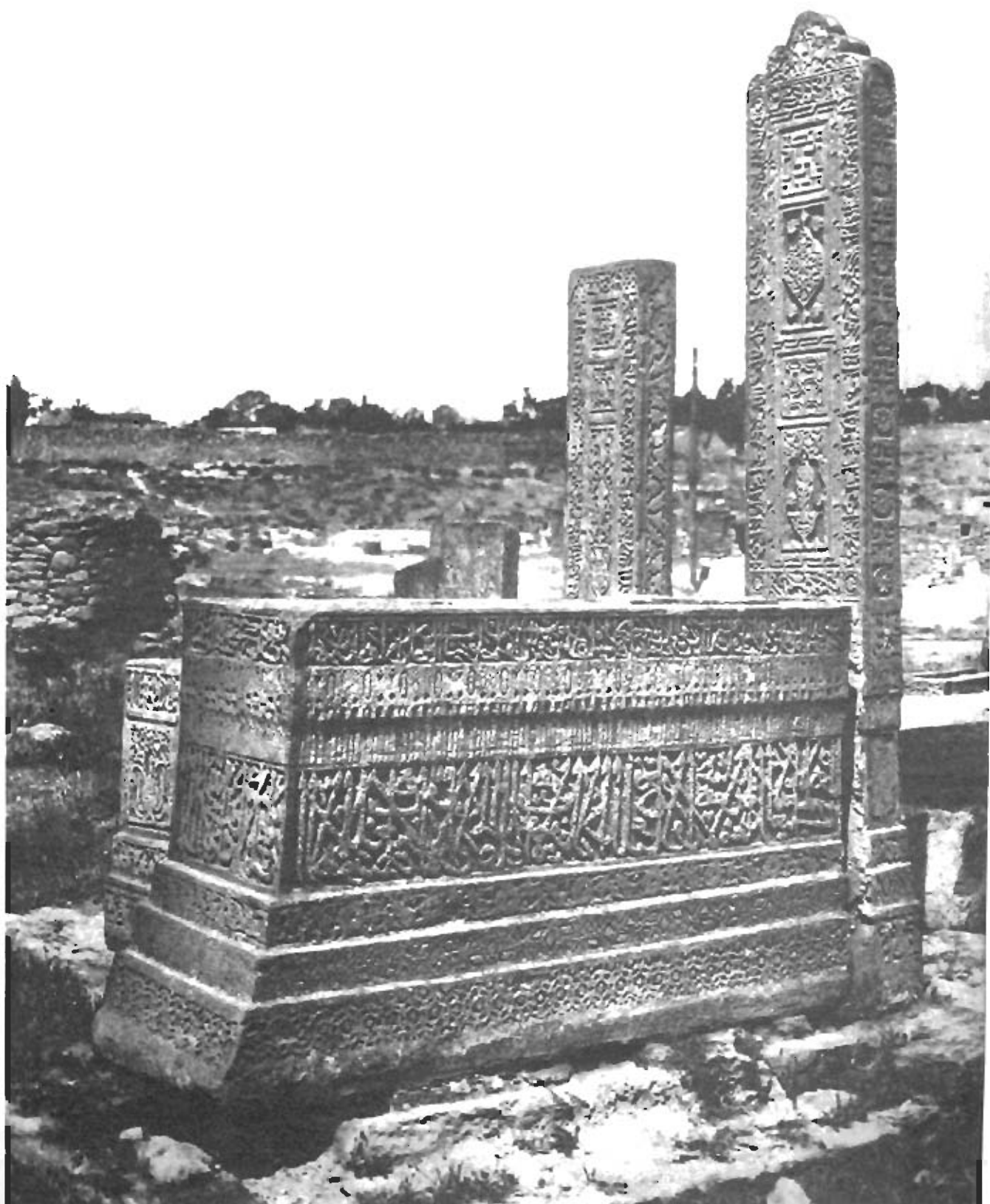

58. Мазар дашы. XVII ғср. Абшерон. Бузовна кәнді.

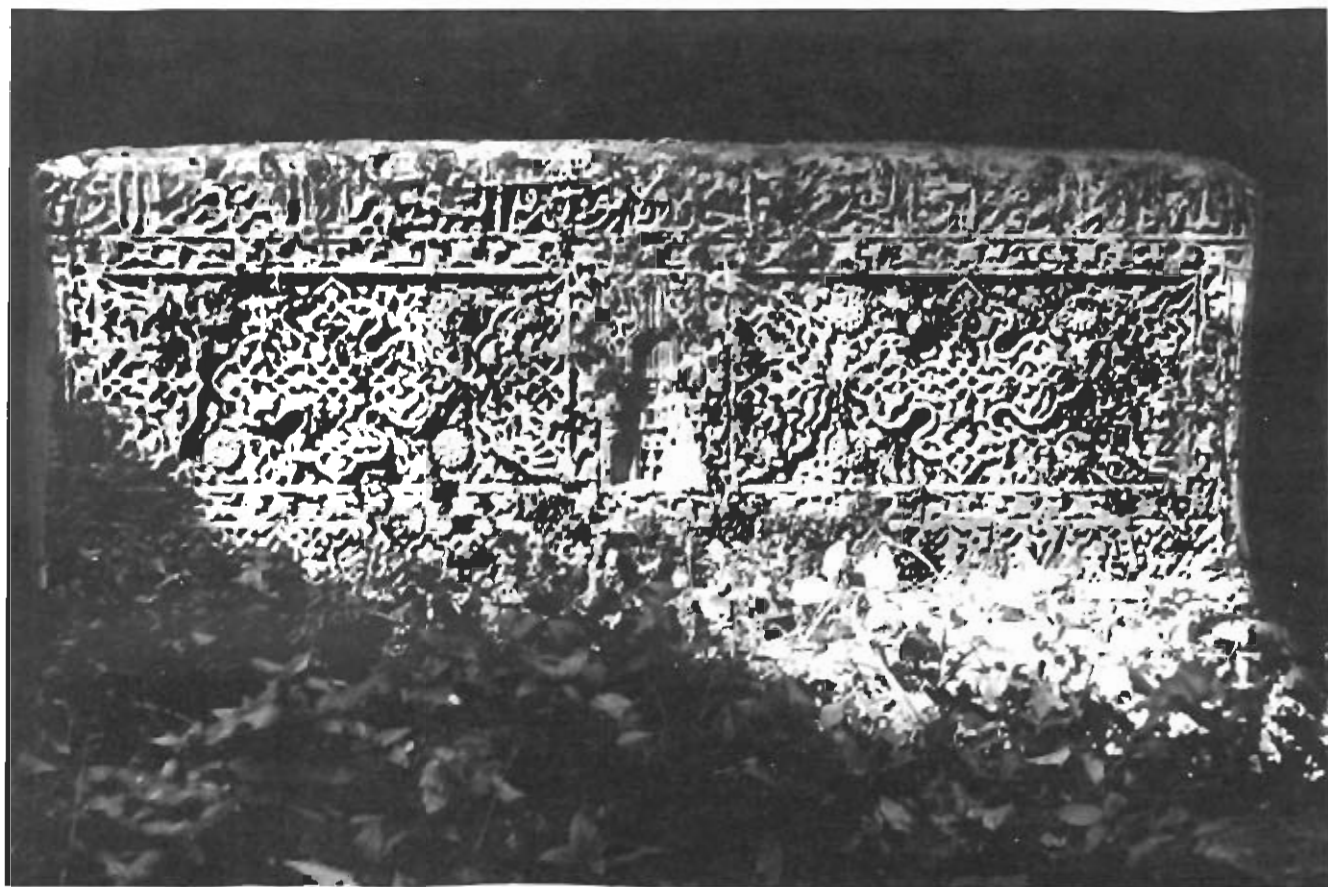
59. Мазар дашы. XVII ғср. Абшерон. Бузовна кәнді.

58. Надгробие. XVII в. Сел. Бузовны. Апшерон.

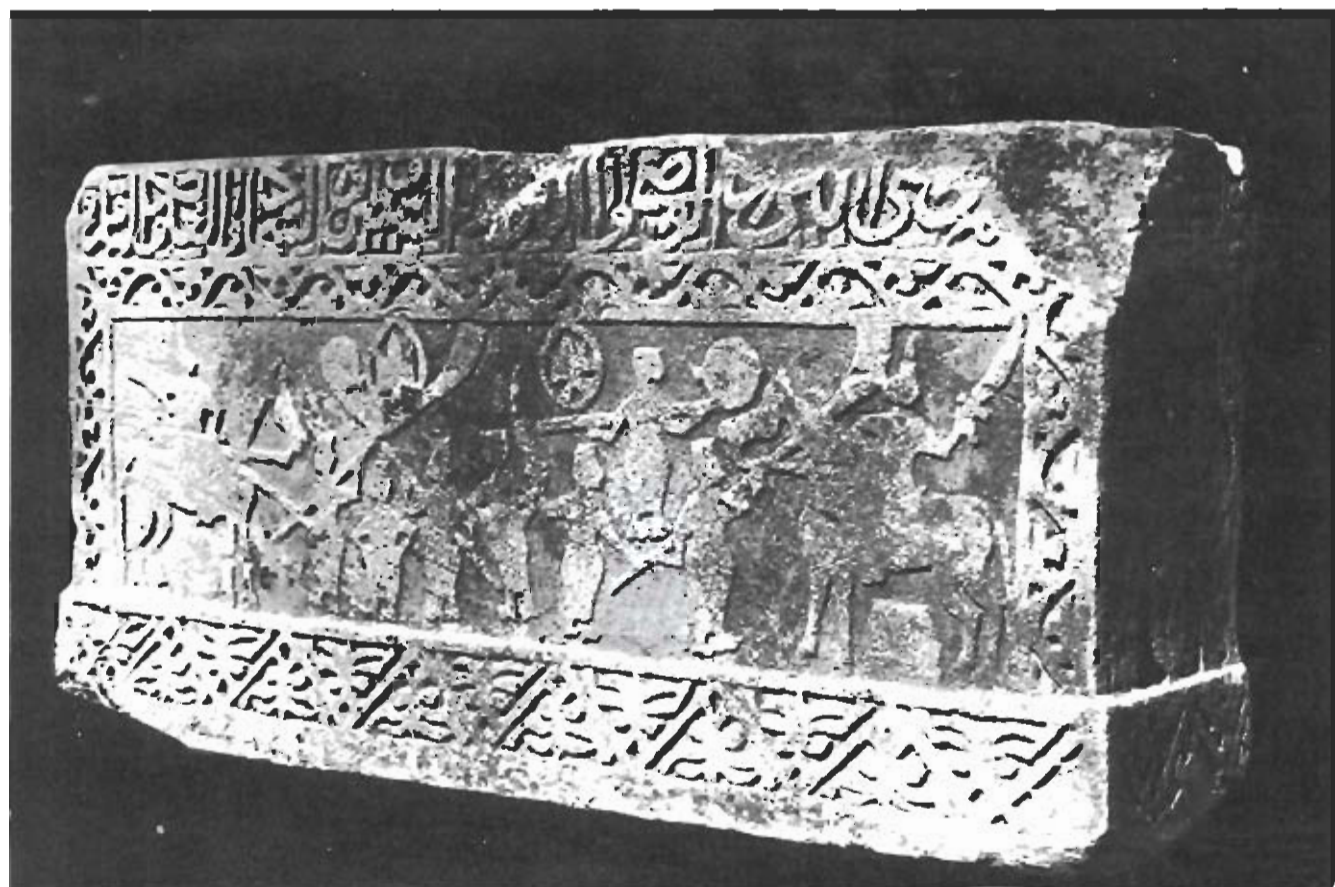
59. Надгробие. XVII в. Сел. Бузовны. Апшерон.

60. Мазар дашы. XVI эср. Гутгашен району. Һазра кәнди.
60. Надгробие. XVI в. Сел. Хазра Куткашенского района.

61. Мазар дашы. XVI эср. Муган дүзү.
61. Надгробие XVI в. Муганская равнина.

60

61

62. Мазар дашы. 1576-чы ил. Мингачевир району.

63. Мазар дашы. 1576-чы ил. Мингачевир району.

62. Надгробие. 1576 г. Мингечаурский район.

63. Надгробие. 1576 г. Мингечаурский район.

62

63

64. Мазар дашы. XVI эср. Сисјан рајону. Уруд кэнди.

65. Мазар дашы. XVI эср. Сисјан рајону. Уруд кэнди.

66. Мазар дашы. XVI эср. Сисјан рајону. Уруд кэнди.

64. Надгробие. XVI в. Сел. Уруд Сисјанского района.

65. Надгробие. XVI в. Сел. Уруд Сисјанского района.

66. Надгробие. XVI в. Сел. Уруд Сисјанского района.

65

64

66

67. Мазар дашы. 1576-чы ил. Сис-
жан району. Уруд канди.

68. Мазар дашы. 1576-чы ил. Сис-
жан району. Уруд канди.

69. Мазар дашы. 1576-чы ил. Сис-
жан району. Уруд канди.

67. Надгробие. 1576 г. Сел. Уруд.
Сиснанского района.

68. Надгробие. 1576 г. Сел. Уруд.
Сиснанского района.

69. Надгробие. 1576 г. Сел. Уруд
Сиснанского района.

68

67

69

70. Дашдан жонулмуш гоч фигуру. XVI эср. Сиежан району. Уруд канан.

70. Каменная фигура барана. XVI в. Сел. Уруд Сиежанского района.

71. Дашдан жонулмуш гоч фигуру. XVI—XVII асрлар. Лерик району.

72. Дашдан жонулмуш гоч фигуру. XVI—XVII асрлар. Лерик району.

71. Каменная фигура барана. XVI—XVII вв. Лерикский район.

72. Каменная фигура барана. XVI—XVII вв. Лерикский район.

71

72

73. Дашдак јонулмуш ат фигуру. Лачин району.

73. Каменная фигура лошади. Лачинский район.

74. Дашдан жонулмуш ат фигуру. Кэнчэ.

74. Каменная фигура лошади. Гянджа.

75. Чума масчиди минбаринин ша-
бакалари. XVII аср. Кенча.

75. Кафедра из Джума-мечети.
XVII в. Гянджа.

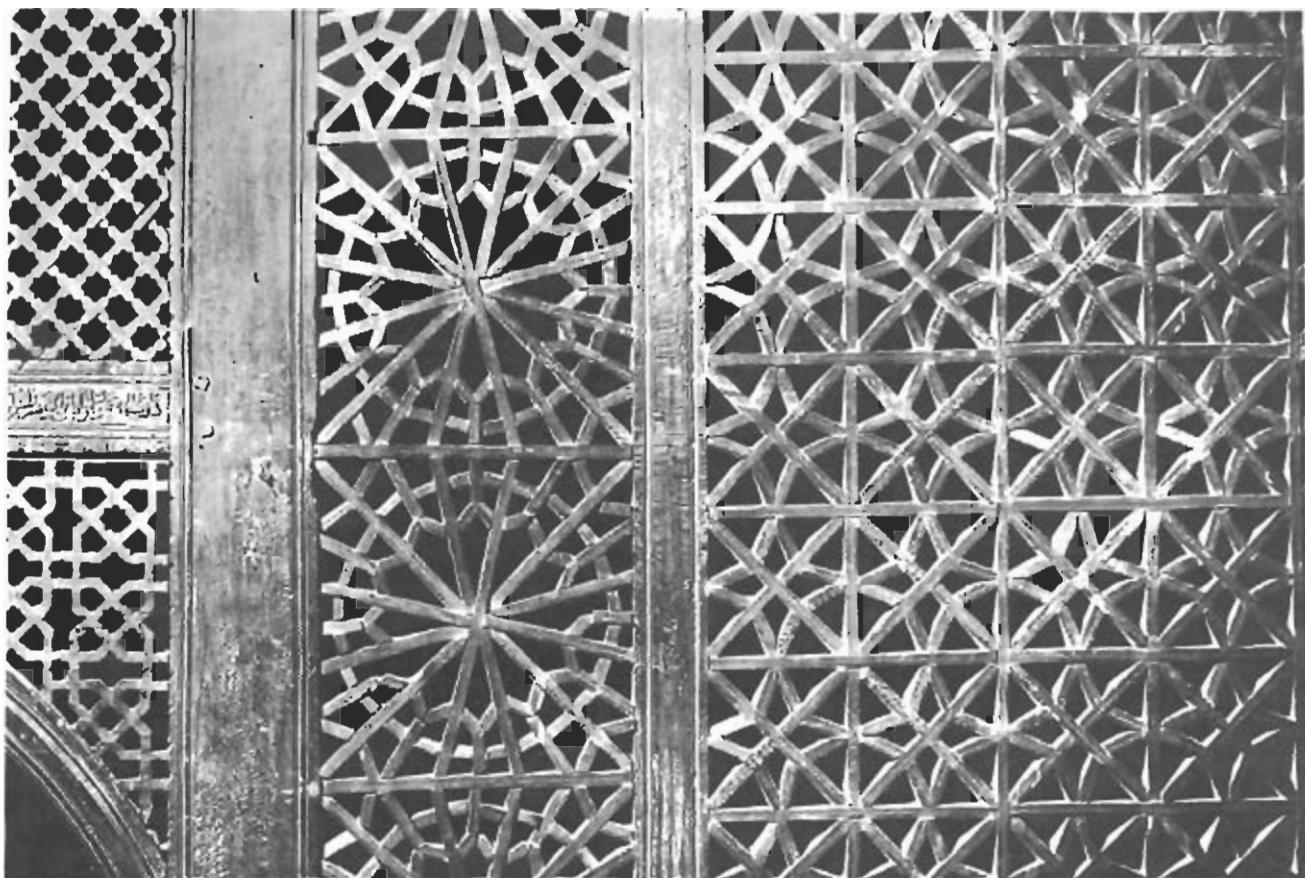
76. Шејх Чунейди тахта мазар-
усту сандугаси. XVI аср. Гусар
району. Хазра кэнди.

76. Деревянный саркофаг из ма-
золея шейха Джунейда. XVI в. Сел-

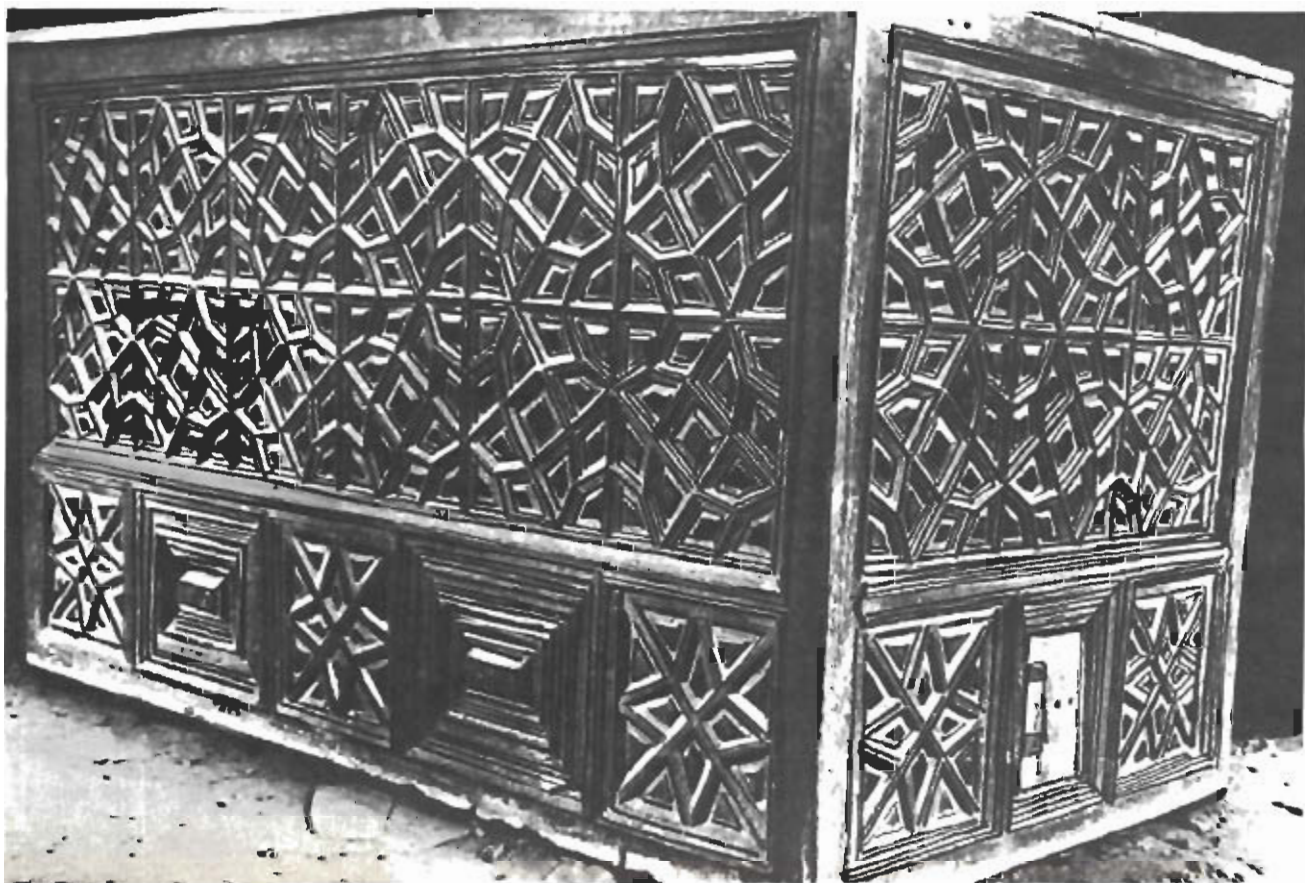
Хазра Кусарского района.

77. Чума масчидин умуми киру-
нушу. 1606-чы йл. Кенча.

77. Джума-мечеть. 1606 г. Гянджа.

75

76

77

**XVIII
ƏSRDƏ
AZƏRBAYCAN
XALQ
SƏNƏTİ**

XVIII эсрин биринчи жарысында Азербайжан сийаси вә итгисади пәракәндилик мәрүз галса да, ел сәнәтләринин бир чох нөвләри һәлә өз кечмиш нүфузуну итирмәмишди. Азербайжанын Тәбриз, Әрдәбил, Нахчыван, Кәнчә, Шәки, Шамахи, Баки, Губа вә с. шәһәрләриндә жүзләрлә сәнәткарлар јашајараг өлкәнин һәм дахили, һәм харичи базарлары үчүн мүхтәлиф сәнәт нүмунәләри дүзәлдирдиләр. Арашдырмалар кәстәрир ки, бу әсрләрдә Азербайжан шәһәрләриндәки сәнәткарларын әксәријјәти әснаф вә ја һәмкар адланан мүәјјән сех тәшкилатынын әтрафында бирләшмишди. Лакин бу сех бирләшмәләри бир чох Јахын Шәрг өлкәләриндә олдуғу кими, Гәрби Авропа сех бирләшмәләриндән фәргли олараг шәһәр һәјатында һәлледици рол ојнамырды. Әснафлар зәиф тәшкилат олараг «өлкәнин һәјатына һеч бир әһәмијјәтли тәсир кәстәрә билмирди».

Сех башчыларынын һүгуглары сех тәшкилатынын һүгугларындан кәнара чыхмырды. Сех тәшкилатларынын зәиф олмасы үзүндән, демәк олар ки, шәһәрләрин һамысында әснаф вә ја һәмкар үзвләри илә јанашы, фәрди сәнәткарлар да мөвчуд иди.

Бу вахтлар Азербайжан шәһәрләриндәки сәнәткарларын өз бајрағлары вар иди. Һәр бајрағын үзәринә һәмин сәнәткарын кәрби вурулурду, кәрбдә, адәтән һәмин сәнәтә аид олан аләтләр тәмсил олунурду.

Азербайжанда бу дөврдә үмуми бир мәркәз олмадығындан, бир чох ханлығларда истәһсал олунан парча, халча вә гејри сәнәт нүмунәләри гоншу өлкәләрә сатылыр вә ја өз ичәрисиндә истифадә едиллирди. Ханлығларын белә хүсуси чәрчивәдә, башга-башга сийаси вә итгисади вәзижәтдә јашамалары ел сәнәтләринин үздән дә олса јерли хүсусијјәт дашымаларына сәбәб олмушдур.

Мәнбәләр кәстәрир ки, бу әсрдә әһалинин кәјиминдән (архалыг, арахчын, чораб вә с.) асылы олараг онун һансы ханлығдан кәлдијини дә асанлығла билмәк олурду.

Лакин бу үздән олан хырдалығлары атсаг XVIII әсрдә һазырланмыш сәнәт нүмунәләримизин гәдимләрдән кәлән үмуми ирсимизлә нә гәдәр мөһкәм бағлы олараг инкишаф етдијини ајдын кәрә биләрик. Бу үмумилик нәнки дүзәлдилән әшјанын формасы, бәзәкләринин мәзмуну вә һәтта адларында белә өзүнү бұрузә верир.

* * *

Әввәлки әсрләрдә олдуғу кими XVIII әсрдә дә Азербайжанда ән кениш јайлымыш сәнәтләрдән бири халчачылығ иди. Мәнбәләр кәстәрир ки, Азербайжан халчалары бу әсрдә дә бир чох Шәрг өлкәләри халчаларындан өзүнүн рәнки, давамлылығы, тохунма техникасы илә фәргләнирди. Һәмин әсрдә Губа халчалары дахили вә харичи базарларда хүсусилә кениш шөһрәт тапмышды. Рус мәнбәләриндә кәстәрилдији кими XVIII әсрдә «... Губа халчалары өз нахышларынын мүхтәлифлији вә зәриф тохунушу илә һәтта Иран халчаларындан хејли фәргләнирди...».

Әввәлки дөвләрдә олдуғу кими XVIII әсрдә дә Азербайжан халчаларына һәм орнаментал, һәм дә сүжет характерли бәзәкләр вурулурду. Лакин бу дөврдә сүжет характерли халчаларымыз орнаментал халчалара нисбәтән аз олмуш. Һәм дә хејли габа вә схематик бир сәпкидә тохунмушдур.

XVIII әсрдә Гарабағда, Кәнчәдә, Газахда, Губада, Шамаһыда вә Бақыда тохунмуш бир нечә ховлу вә ховсуз надир халча һазырда өлкәмиздә, еләчә дә харичдә бәзи музей вә шәхси коллексијаларда сахланмағдадыр. Авропа музейләриндә сахланылан белә надир халчаларымыздан 1800-чү илдә Бақынын Сураханы вә Хилә (Әмирһачыјан) кәндләриндә тохунмуш халчалары, XVIII әсрдә Газахын Ламбалы кәндиндә һазырланмыш халчаны вә с. кәстәрә биләрик.

1800-чү ил тарихли Сураханы халчасы өз рәнки вә орнамент бәзәкләринин зәнкинлији илә диггәти даһа чох чәлб едир. 147 x 340 см өлчүдә олан бу халча дөрд пахлавары кәтәбәјә бөлүнмүш ири ара саһәдән вә назик јеләндән ибарәтдир. Ара саһәнин рәнки вә бәзәк гурулушу хүсусилә марағлыдыр. Онун гызылы рәнкли јерлији үзәриндә кичик һәчмли стилизә едилмиш чохлу күл-чичәк рәсми, гоч, гуш фигурлары тәсвир олунмушдур.

Ара саһәдәки нахышларын тәхминән бир өлчүдә вә ејни

үслубда тохунмасына бахмажараг, онлар о гэдэр зэриф вэ рэнкарэнкдир ки, инди дэ инсаны валей едир. Халчанын ара саһэснэ ону енли гуршагадк дөрд һиссэжэ бөлөн фирузэжи кэтэбэлэр хүсуси көзэллик верир.

Элван рэнкли пахлавары кэтэбэлэр, бүтүн халчанын бээк композисиасыны чанландырыр, һәм дэ онун мүхтәлиф мәсафәләрән көрүнмәсинә көмәк едир. Бу барәдә халчанын ара саһэсинин орнамент композисиасы ме'марлыгда истифадә едилән кашылары хатырладыр.

Халчанын желәни дэ өз орнамент мотиви вэ рэнкләри илә диггәти чөлб едир. Желән композисија е'тибары илә үч һиссәдән: ики назик јан вэ енли ара һашијәдән ибарәтдир. Јан һашијәләрдә ислими композисиасыны андыран схематик нәбәти орнаментләр верилмишдир. Бу орнамент мотивләри халчанын ара саһэсиндә раст кәлинан фирузәји, гызылы-гырмызы, ағ рәнкли ипләрлә тохунмушдур. Ара һашијәнин бээкләри даһа зәнкиндр. Бурада Губа-Ширван нөвлү халчаларда тез-тез раст кәлинан «кашы» адлы мүрәккәб бээк үнсүрү верилмишдир.

Бәзи арашдырычылар бу типли һашијә бээкләрини куфи јазыларла да әләгәләндирирләр. Белә халча һашијәсинин ән гәдим өрнәјинә биз Италија рәссама Лоренсо Лоттонун (1480—1550) «Аила» адлы таблосунда тәсвир едилмиш Ширван халчасында көрүрүк.

Ејни бәди вэ техноложи хүсусијәтләр 1800-чү илдә Бакынын Хилә кәндиндә тохунмуш халчада да вардыр. һазырда Италијада бир шәхси коллексијада сахланылан бу халча индијәдәк Хилә кәндиндә (Әмирһачыјан) тохунан ән'әнәви «Хилә Әфшан» адлы халчалары хатырладыр. Бурада да Сураханы халчасында олдуғу кими, халча композисија е'тибары илә үч һиссәдән ибарәт назик желән вэ енли ара саһәдән ибарәтдир. «Ислими» вэ «Кашы» типли орнамент үнсүрүндән тәшкил едилмиш желән бүтүнлүклә Сураханы халчасынын желәнини тәкрар етсә дә, Хилә халчасынын ара саһэсиндә бир чох оригинал композисијалы орнамент мотивләринә раст кәлирик. Булардан үз-үзә дајаныб бәди бир хончаны тәшкил едән дөрд әдәд гармагабәнзәр орнамент мотивләрини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Симметрик бир шәкилдә халчанын ара саһэсини долдуруб бәзәјән бу орнамент мотивләрини Абшерон халчачылары бу күнәдәк сачајағы адландырырлар.

Арашдырмалар көстәрир ки, бу типли бээк үнсүрү кечмишдә одун, бир сөзлә, мүгәддәс очағын рәмзи сајылмышдыр.

XVIII әсрдә Газах рајонунда тохунмуш вә һазырда Алмания Федератив Республикасында сахланылан кичик бир халча да өз интенсив рәнкли нахышларынын оригиналыгы илә диггәти чөлб едир. һаггында бәһс етдијимиз халчаны тәсвир етмәздән әввәл гејд етмәлијик ки, «Газах» ады илә бир чох өлкәжә јайылмыш халчаларымыз тәкчә Газах рајонунда дејил, ондан чох-чох узағларда, шималда Тбилисијә гәдәр (Ламбалы, Камаллы, Муғанлы, Дүзаграм, Гарајазы, Борчалы, Гаҭаған вә с. кәндләрдә) чәнуб-гәрбдә бүтүн Көјчә көлүнүн сағ инсанларга даим һәрәкәт едир. Арашдырмалар көстәрир ки, бу орнамент елементи тәк Газах халчаларында дејил, Азәрбајчанын мүхтәлиф јерләриндә мүхтәлиф дөврләрдә јаранмыш сәнәт нүмунәләри үзәриндә дә раст кәлинир. Ону биз Губа, Бакы, Шамаһы вә с. јерләрдә тохунмуш халчаларын да үзәриндә көрүрүк. Азәрбајчан декоратив-тәтбиги сәнәти тарихинин, демәк олар ки, бүтүн мәрһәләләриндә бу бээк һәмишә сәма чисимләринин «шаһы» сајылан күнәши тәмсил етмишдир. Әввәлләр бу бээк гәдим инсанларын дини тәсәввүр-

ләри илә, јә'ни күнәшә ситајишлә әләгәдар олмуш, сонралар исә декоратив маһијәтли тәсвирә чеврилмишдир. Мәнбәләр көстәрир ки, XVIII әсрдә Азәрбајчанда ховлу халчаларла јанашы, күлли мигдарда јүксәк кејфијәтли, һәјат вә мәишәтдә кениш истифадә олуна ховсуз халча: килим, палас, вәрни, шәддә, сумах, зили дә истеһсал олунардур.

XVIII әсрдә тохунмуш јүксәк бәди вә техники хүсусијәтләрә малик бир нечә ховсуз халчамыза да нәзәр салаг. Белә надир ховсуз халчалар сырасына ән әввәл Кијевдәки Гәрб вә Шәрг Инчәсәнәти музејиндә сахланылан «Шәддә»ни, Бакыда Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт музејиндә нүмајиш етдирилән «Вәрни»ни вә с. дахил едә биләрик. XVIII әсрдә Гарабағда тохунмуш «Шәддә» өз бээкләри илә диггәти даһа чох чөлб едир.

«Шәддә»нин бээкләри халчанын енинә үфүги шәкилдә ардычыл дүзүлмүш бир нечә гызыл гушла ова чыхан атлы вә бир нечә дөвә фигуру рәсмләриндән ибарәтдир. Бурадакы рәсмләр нисбәтән статик вә схематик бир сәпкидә верилсә дә, өз рәнкарәнклији вә халг сәнәтинә хас олан шәрти декоративлији илә диггәти чөлб едир. һәмнин рәсмләр үслуб хүсусијәтләринә көрә дөврүн даш ојмаларында раст кәлинан фигурлары хатырладыр. Ојмаларда олдуғу кими, «Шәддә» үзәриндәки фигурларын тәсвирләриндә дә ајағларын јандан, чијинләрин вә башларын өндән тәсвиринә раст кәлирик.

XVIII әсрдә Гарабағда тохунмуш «Вәрни»нин композисиасы нисбәтән садә олса да, орнамент мотивләринин оригиналыгы илә диггәти чөлб едир. Бу ховсуз халча енли арасаһә вә назик желәндән ибарәтдир.

Арасаһәдә горизонтал вә вертикал бир тәрздә дөрд чәркә чәми 16 әдәд гармаг формасыны андыран бөјүк нахыш мотивләри тохунмушдур. Халчанын гырмызы јерлијиндә мүхтәлиф рәнкли ипләрлә тохунмуш бу мүчәррәд формалы нахышлары тохучулар әждаһа адландырырлар. XVIII әсрдә белә бир мүчәррәд формаја дүшүмүш бу рәсмин ајдындыр ки, кечмишдә даһа реал тәсвири олмушдур. Бу рәсмин чанлылары аид олмасыны рус алыми А. Бобрински дә гејд етмишдир.

Һәлә 1898-чи илдә А. Бобрински Гарабағда газынты ишләри апаран алман дили мүүллими Е. Рәсләрә мәктуб јазараг, Гарабағ халчаларында тез-тез раст кәлинан Z һәрфинә бәнзәр нахышын мәншәјинә ојрәнмәји ондан хәһиш едәрәк јазмышдыр: «...Мән әминәм ки, һазырда рәмзи маһијәтли бу бээк узағ кечмишдә реал варлыгы тәмсил етмишдир. Она көрә дә биз бунун әчдадыны чанлы тәбиәтдә ахтармалыјыг...».

Арашдырмалар көстәрир ки, халг сәнәтинин мүхтәлиф нөвләри үзәриндә тез-тез раст кәлинан әждаһа рәсми тарихән бөјүк бир инкишаф јолу кечмишдир.

* * *

Бу әсләрдә Азәрбајчанда тохунан парчаларын кејфијәти XVI—XVII әсләрдәкинә нисбәтән хејли ашағы сәвијјәдә олса да, онлар үмумдүнја базарларында һәлә дә өз кечмиш дәјәрини, нүфузуну итирмәмишди.

Тәбриз, Шамаһы, Нахчыван, Кәнчә, Шәки вә с. шәһәрләр бу саһәдә һәлә дә өз кечмиш мөвгеләрини сахламагда иди. Буну о вахт Азәрбајчанда олмуш харичи өлкә сәјјаһларынын күндәликләриндәки мә'луматлар да тәсдиг едир.

Мәсәлән, белә мә'хәзләрин бириндә Шамаһыда һәлә XVIII әсрдә 1500 ипәк парча тохујан дәзкә ишләдијини, дикәриндә исә Шамаһы јахынлығында ики кәнддә: Басгалда вә Мүчидә, һәм парча тохујан е'малатханаларын, һәм дә тохучу дәзкәһлары дүзәлдән е'малатханаларын олдуғуну билдирән фактлар раст кәлирик.

Ипәкчилик јерли һакимләрә бөјүк кәлир вердији үчүн онлар даим бу сәнәтин инкишафы үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр. Сәјјаһ С. Гмелинин вердији мә'лумата көрә, тәкчә Мәһәмәд Сејид хан Шамаһыда ипәкчилији бәрпа етмәк үчүн Тәбриз шәһәриндән 100 нәфәрә јахын уста дә'вәт етмишди.

Бүтүн буналар бахмажараг Тәбриз, Шамаһы вә Кәнчә кими шәһәрләрдә тохунан парчаларын кејфијәти XVI—XVII әсләрдәкинә нисбәтән хејли ашағы сәвијјәдә иди. XVIII әсрдә тохунан мүхтәлиф парча нөвләринин бээк үнсүрләри артыг кечмишдәкиләрә хас олан инчәлик вә шаира-нәлијини итирмишди.

XVIII эсрдэн башлажараг Азербайжанда тохунан парчаларда Гәрби Европа нахышлары үнсүрләринә дә раст кәлинир. Бу дөврдә мұхтәлиф мәзуна малик сүжетли парча нахышлары бүтүнлүклә сырадан чыхыр, нәбати вә һәндәси формалы нахышларла әвәз олунурду.

Бу дөврүн парчалары үзәриндә раст кәлинен бәзәкләр әсас е'тибары илә басма вә тикмә үсулу илә ичра едиллирди. Парчаны басма гәлибләрлә бәзәмәк Азербайжанын бир чох јерләриндә инкишаф етмишир. Бу ишдә Нахчыван, Кәнчә, Шамахы, Тәбриз усталары хусусилә шөһрәт газанмышдылар.

Парчалара бәзәк вурмаг үчүн истифадә олунан орнаментал тахта гәлибләр, гөз вә палыд ағачларындан, әсасән бәзәјин формасы вә өлчүсү илә әлагәдар олан формалар дүзәлдиллирди. Белә тахта гәлибләрин үзәриндә бөјүк усталыгла ојулмуш нәбати вә һәндәси нахышлар, стилизә едилмиш гуш, һејван, бә'зән дә инсан тәсвирләринә раст кәлирик. Тахта гәлибләр үзәриндәки бу рәсмләр елә бәдини сәпкидә вә сәнәткарлыгла ојулмушдур ки, һәтта инди дә әмәли әһәмијјәтини итирмәмишир. Мәсәлән, һеч дә тәсадүфи дејиллир ки, Басгалда, Шәкидә, Кәнчәдә вә с. јерләрдә һазырланан кәлағажылар бу күнәдәк һәмин гәдим гәлибләрлә бәзәдиллир. Сәнәткарлар парчаны тәкчә тахта гәлибләрлә басыб нахышламагла кифәјәтләнмир, парчаны даһа әлван вә рәнкарәнк көрүнмәси үчүн ону әләвә рәнкләрлә бојајырдылар. Парчаны бојајаркән басылмыш нахышларын үзәри булашмасын дејә ону мумла өртүр вә рәнкли мәһлунын ичәрисинә салырдылар. Парча бојаныб гуртардыгдан сонра мум өртүкләр көтүрүлүр вә беләликлә, парча үзәриндә рәнкбәрәнк бәзәкләр әмәл кәлирди.

Дөврүмүзә гәдәр Бакынын музейләриндә Азербайжан сәнәткарлары тәрәфиндән XVIII эсрдә һазырланмыш бир нечә бәди гәләмкар парчалар сахланмагдадыр.

Уста һачы Мәһәмәд тәрәфиндән һазырланмыш ики гәләмкар-намазлыг һазыра Азербайжан Дөвләт Инчәсәнәт музейиндә, Шуша сәнәткарлары тәрәфиндән һазырланмыш бир орижинал көјнәк исә Низами адына Азербайжан Әдәбијјаты музейиндәди.

Ахырынчы гәләмкар парча бизим үчүн хусусилә марағлыдыр, чүнки о дејиләнә көрә Пәнәһ хан Чаванширин кејдији «Күлләбатмаз» адлы көјнәкди. Башдан ајаға әрәб әлифбасы илә әрәб дилиндә дуа вә әјәләрлә бәзәдилмиш бу көјнәк о дөврүн гәләмкар парчалары һагда чох көзәл тәсәввүр верир.

Тикмә сәнәти кечмиш әсрләрдә олдуғу кими бу әсрдә дә кејим вә мәишәт әшјаларынын бәзәдилмәсиндә кениш истифадә едиллирди.

Бу әсрләрдә јурдумузда олмуш әчнәби сәјјаһларын гејдинә көрә Азербайжанда елә шәһәр вә оба јоғ иди ки, орада бу сәнәтлә мәшғул олан олмасын.

Һәлә XIX әсрин икинчи јарысында, јә'ни халг сәнәтимин керидә галдығы бир вахтда Азербайжанда олмуш франсыз јазычысы А. Дүма Азербайжан тикмәләринә валәһ олдуғуну гејд едир.

«... Шәкидә мән 24 маната бәди тикмәли ики јәһәр алдым. Белә јәһәри Франсада 200 франка да ала билмәдим. Дүзүнү десәм, ону биздә һеч бир гејмәтә тапмаг да олмаз...».

Азербайжан тикмәләринин бу әсрләрдә белә кениш шөһрәти, һәр шејдән әввәл, онларын орижинал техники ичрасы илә әлагәдар иди. Бунлардан тәкәлдуз, саја, күләбәтин, пиләк, чүлмә, мунчуглу, гурама вә отуртма (гондарма) халг арасында даһа чох јайылмышды. Бу тикмә нөвләри ичәрисиндә тәкчә бири—пиләк бу дөврүн мәһсулу сајыла биләрди, галанлары исә ән'әнәви характер дашыјараг XVIII эсрдә инкишаф едиб даһа да мүрәккәб бир шәклә дүшмүшдү.

Пиләк, әсасән бөјүк вә кичик өлчүлү тахта вә пәнчәрәләр үчүн дүзәлдилмиш пәрдәләрин үзәриндә ишләнирди. Пиләк метал парчаларындан (дәмир, бүрүнч, күмүш, гызыл) даирәви формада чох назик кәсилиб хырда дүјмә кими мұхтәлиф рәнкли ипәк парчалара бәнд едиллирди. Рәнкарәнк еффектләр верән бу пиләкләр бир-биринин јанына дүзүлдүкдә, мұхтәлиф формалы нәбати вә һәндәси орнаментләр әмәл кәтирирди.

Арашдырмалар көстәрир ки, XVIII эсрдә вә сонралар

тикмәләримиздә истифадә едилән рәнкләр тәк бәди хүсусијјәт кәсб етмәмиш ел-оба арасында онлар мұхтәлиф мә'налар да дашымышдыр.

Мәсәлән, севкилисинә сары рәнкли тикмәләрлә бәзәдилмиш јайлыг көндәрән кәнч ашиг олдуғуну, саралыб солдуғуну билдирмишир. Јашыл рәнкли тикмә арзу, мави үмид вә шәкли галдығына ишәрә еди.

* * *

XVIII эсрдә Азербайжанда мұхтәлиф металллардан ев аваданлығы, зинәт шејләри һазырламаг Тәбриз, Шамахы, Кәнчә, Ордубад, Шәки, Шуша вә Нахчыванда хусусилә кениш шөһрәт тапмышды.

Һазырда Бакы, Москва, Ленинград вә еләчә дә бир чох харичи өлкә музейләриндә бу әсрләрдә Азербайжанда дүзәлдилмиш бир чох бәди метал нүмунәләри сахланмагдадыр.

Мәнбәләр көстәрир ки, Азербайжанда XVIII эсрдә ән чох мискәрлик сәнәти инкишаф етмиши. Харичи өлкә сәјјаһлары Тәбриз, Кәнчә, Шәки, Шуша, Шамахы, Бакы шәһәрләриндә бу әсрләрдә хүсуси мискәрлик күчәси олдуғуну вә орада мисдән бәзәкли, орижинал формалы габгачаглар дүзәлдилдијини гејд едилләр.

Азербайжанда бу әсрләрдә елә јерләр дә вар иди ки, нәинки бир-ики күчә, һәтта әһалинин әксәријјәти мискәрлик сәнәти илә мәшғул олурду. Белә мәркәзләрдән бири о вахтлар Шамахы ханлығына дахил олан Лаһыч иди.

Лаһычда бу әсрдә күлли мигдарда мәишәт әшјасы вә ев аваданлығы (долча, сатыл, афтафа, сәрнич, мәчмәји, сәрпуш, күјүм вә с.) һазырланырды. Лаһычда истеһсал олунан мәһсуллар һәм кәмијјәт вә һәм дә кејфијјәт е'тибары илә һеч дә о дөврүн мәркәзи шәһәрләриндә һазырланан мәһсуллардан керидә галмырды. Белә бир фикир вар ки, XIX әсрин биринчи јарысында рус чар мә'мурлары Ширван усталарынын тәчрүбәсинин Ижевск силаһ заводунун усталарына өјрәдилмәси һаггында тәшәббүс галдырмышдылар.

Дејилдијинә көрә, һәлә XIX әсрин орталарында Лаһычда 180—190-а гәдәр мис карханасы вармыш. Лаһычда дүзәлдилмиш метал мә'мулатлары ичәрисиндә әлимиздә олан сәнәт нүмунәләриндән XVIII эсрә аид олан бир самовар хүсусилә диггәти чәлб едир. Самовар өз пропорсијаларынын дүзкүнлүјү, формасынын көзәллији илә бәрәбәр үзәриндәки бәзәкләри илә дә диггәти чәлб едир. Бурада нисбәтән стилизә едилмиш күл, чичәк нахышлары илә јанашы һејван, балыг, гуш вә инсан тәсвирләри һәкк олунмушдур. Чанлы тәсвирләр самоварын көвдәсиндә енли гуршаг арасында верилмиш, нәбати вә һәндәси нахышлар исә ашағы вә јухары сәтһләри доллурмушдур. Гуршаг арасында верилмиш фигурлар хүсусилә марағлыдыр. Бурада гол-гола вериб дајанмыш узун донлу үч гыз вә бир әлиндә тапанча тутмуш узун бығлы бир кәнчин сурәти тәсвир едилмишир. Бундан әләвә гуршаг арасында башыны кери дөндәриб ити һәрәкәтлә гачан чејран, газ фигуру вә сачағлы даирә ичәрисиндә гадын сифәтини андыран даирәви күнәш шәкли вардыр. Гејд олунан тәсвирләр зәриф нәбати нахышларла һашијәләнмиш тағлар ичәрисиндә верилмишир. Самовар үзәриндә һәкк едилмиш нахышларын әксәријјәтинә биз Азербайжан ел сәнәтләринин бир чох нөвләриндә (даш вә дивар бәзәкләри, парча, тикмә вә с.) раст кәлирик.

Бурада хүсусилә һашијәләнмиш тағлар арасында верилән һүндүр зәриф сәрв ағачлары өз бәди үслубу вә композисијасына көрә бүтүнлүклә Шәки хан сарајынын дивар бәзәкләрини хатырладыр.

Самовар Лаһыч кәндинин сакини мискәр уста Нәчәфғулу тәрәфиндән һичри тарихлә 1130-чу илдә (1717-чи илдә) мисдән һазырланмыш вә бәзәдилмишир. Һазырда бу самовар Лаһыч кәндиндәки пирдә сахланылараг еһсан вә гејри јығынчаглар вахты истифадә едиллир.

Республикамызын инчәсәнәт вә тарих музейләриндә мұхтәлиф елми экспедицијалар заманы Лаһычдан алыныб кәтирилмиш бир груп ев аваданлығы сахланмагдадыр. Бунлар көзәл мәишәт әшјалары олмагла бәрәбәр һәм дә о дөврдә Азербайжанда рәсмин, нахышын нә вәзијјәтдә олдуғуну билдирән надир сәнәт нүмунәләриндәди.

Бунларын үзәриндә дүз, әјри («илан јолу»), сыныг хәтләр-

дән вә онларын әмәлә кәтирдиди «үчбучаг» вә «пахлавадан» (ромбдан) ибарәт олан гәдим һәндәси нахышларла бәрәбәр, тәдричән мурәккәб «jarпаг», «күл», мүхтәлиф формалы «бута»лар, гуш, һејван вә инсан тәсвирләринә тәсадүф едилди. Бу габ-гачагларын бәдии тәртибатында мүхтәлиф јазы нүмунәләриндән дә мәһарәтлә истифадә едилмишдир. Әрәб әлифбасынын чәтин һәрфләри Лаһыч усталарынын әлиндә ади орнамент элементләринә чевриләрәк, һәр һансы габын бәзәјиндә истифадә едилмишдир. Бәзәкдән башга бу јазылар һәм дә гижәтти бир тарихи мә'хәздир. Мәсәлән, Азәрбајчан Тарихи музейиндә сахланылан вахты илә Лаһычда дүзәлдилмиш көзәл бир нимчәнин үзәриндә ики мисрадан ибарәт белә бир ше'р вардыр:

Һаггында јазырам буну,
еһ рузикар,
Мән өләрсәм хәттим
галсын јадикар.

Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт музейиндә сахланылан Лаһычда дүзәлдилмиш инчә нахышлы бир шәрбәт габында исә әшјанын һансы илдә кимин үчүн вә ким тәрәфиндән јарадылдыгы гејд олунмушдур. Һазырда бир чох музейләрдә нүмајиш едилән бу бәдин габ-гачаглар Лаһыч сәнәткарлары тәрәфиндән чох агыр вә чәтин шәраитләрдә јарадылырды. Бунун сәбәбләриндән бири Лаһычда хаммалын олмаамасы иди. Лаһыча мис Борчалыдан, Кәнчәдән, Кәдәбәј вә Аллаһверди мис мә'дәниндән кәтирилирди. Лаһыч гәсәбәсинә мис вә дәмирин башга јерләрдән кәтирилмәси һаггында халг арасында бир сыра маһнылар охунур. Онлардан бириндә белә дејилирди:

Биз кедирик икимиз
Дәмир-мисдир јүкүмүз
Кирманла кедә-кедә
Јоргун дүшүр атымыз

Елә бунун сәбәбиндән дә јерли сәнәткарлар јаваш-јаваш мис чыхарылан јерләрә көчәрәк елә орада јашајыб, орада дә јарадырдылар.

Мәнбәләр көстәрир ки, Лаһыч усталары ән көзәл ишләрини әксәрән Шамаһыја кәтириб бурада чалышан гравүрачыларла бирликдә баша чатдырырдылар. 1745-чи илдә Шамаһыда олмуш доктор М. Ј. Јерх бурада хүсуси гравүрачылар күчәси олдуғуну вә орада чалышан сәнәткарларын һазыр габ-гачаг үзәриндә бәзәк ачмаларыны гејд етмишдир.

XVIII әсрдә Шәки шәһәри дә металдан ев аваданлығы, бәзәк нүмунәләри дүзәлтмәкдә көркәмли јерләрдән бирини тутурду.

Мәнбәләр көстәрир ки, бу әсрләрдә Шәки сәнәткарлары бәзәкли төкмә мангаллар дүзәлтмәкдә хүсусилә мәһарәт газанмышлар.

Һазырда республикамызын бир чох музейләриндә (Бақыда, Кировабатда, Шушадә, Шәкидә) бу әсрләрдә Шәкидә дүзәлдилмиш белә бәдии төкмә мангаллар сахланмагдәдыр.

Бу мангаллар чох бөјүк дејилди. Онларын әксәријјәти 6-8 әдәд бири дикәринә гармагла бәнд едилмиш төкмә бүрүнч һиссәчикләриндән тәшкил едилмишдир. Бу төкмә бүрүнч һиссәчикләри үзәриндә габарыг бир сәпкидә нәбәти, һәндәси орнаментләрдә јанашы, гуш вә һејван фигурларына да раст кәлирик.

Нәбәти нахышлар ичәрсиндә далғавары хәтт үзәриндә күл, чичәк, јарпаг бәнд олунмуш «Ислими» адлы композија, һәмчинин үз-үзә дајанмыш бүлбүл вә шир фигурлары әсас јер тутурлар.

XVIII әсрдән дөврүмүзә гәдәр бир чох зәркәрлик сәнәти нүмунәләри дә кәлиб чатмышдыр.

Бу нөв сәнәт нүмунәләринин әксәријјәтини гадын вә киши бәзәкләри тәшкил едир.

Әввәлки дөврләрдә олдуғу кими XVIII әсрдә дә гадын бәзәкләри кәздирилмәси вә тахылмасына көрә 4 һиссәјә бөлүнүрдү: бөјүн, гол, бармаг, баш, либаслара бәнд олунмуш бәзәкләр.

Бу әсрләрдә Азәрбајчан гадынлары тәрәфиндән истифадә едилән бәзәк нүмунәләриндән ән кениш јайылары бөјүн бәзәкләри иди. Бунлардан: синәбәнд, боғазалты, чәчик, гарабатдаг вә с. көстәрмәк олар.

Бу типли бәзәкләр гижәтти мунчуг, мирвари вә ја пахлава, арпа формалы гызыл, күмүш һиссәчикләринин бири о бирсинә бәнд едилмәси илә дүзәлдилди. Бир чох һалларда бу бөјүн бәзәкләринин јахшы көрүнмәси үчүн ашағы һиссәсиндән синә үстә даирә формасында үзәри шәбәкәли башга бир һиссә дә бәнд едилиб салланарды. Бә'зән бу бәзәкли даирә әвәзинә, шәбәкә, гәләм иши вә с. техники үсулла ишләнмиш алты, сәккиз вә ја оникикүшәли, ортасында јагут вә ја фирузә гашы олан улдуз, онун да алтыны тамамлајан ајларә јерләшдириләрди.

Бу типли бәзәкләрин бир чох көзәл нүмунәләринә биз рус рәссамы Г. Г. Гагаринин 1840-чы илләрдә Шамаһыда чәкдији рәсмләриндәки гадын образларынын бөјүнларында көрүрүк.

Бу әсрләрдә јарадылмыш ән көзәл зәркәрлик нүмунәләри сырасына һазырда Зағатала Өлкәшүнәслыг музейиндә сахланылан ки ејни типли гадын баш кејимләрини дә аид етмәк олар.

Һаггында бәһс етдијимиз баш кејимләри илк нәзәрдә дәб-дәбәли бир дәбилгәни андыдыр.

Башлыг мүхтәлиф өлчүлү вә формалы күмүш һиссәчикләринин бәдин бир шәкилдә бири о бирсинә һалга илә бағланмасындан тәшкил едилмишдир. Бу бәзәкли күмүш һиссәчикләри јекнәсәг көрүнмәсин дејә онларын арасында даш-гашла бәзәдилмиш даирә формасында лөвһәләр верилимишдир. Онлар башлығын јән вә тәпә һиссәсиндә јерләшдирилмишдир. Башлығын ән көзәл һиссәси онун тәпәсиндән јухары узанан боруја бәнд едилмиш зәриф ајларә илә улдуз фигурудур.

Һазырда Азәрбајчанда чох надир сајылан бу башлыгларын бөјүк бир тарихи вардыр. Онун бир чох көзәл нүмунәләринә биз XVI әср Тәбриз миниатүрләриндә раст кәлирик. Белә башлыг Тәбриз рәссамы Аға Мирәкин шаһзадә адлы миниатүрүндә тәсвир олунмуш гызын да башында вардыр.

Зәркәрлик нүмунәләринимизин кечмиш ән'әнәләрлә сых әләгәсини бу дөврдә дүзәлдилмиш гадын вә киши кәмәрләри хүсусилә әјани бир шәкилдә тәсдиг едир.

Гејд етмәк ләзымдыр ки, үмумијјәтлә, кәмәр кечмишдә гадын вә киши кејимләринин ајрылмаз бир һиссәсини тәшкил едирди.

Арашдырмалар көстәрир ки, кечмишдә кәмәрлә ону кәздирән шәхсин вәзифәсини, вар-дөвләтини, дини әгидәсини, миллијјәтини вә һатта јашыны белә билмәк олурду. XVIII әсрдә даһа чох тәчрүби характер дашыјан кәмәр узаг кечмишләрдә мүхтәлиф ма'налар кәсб етмишдир. Мәнбәләр көстәрир ки, гәдимдә кәмәрин белә бағланылмасы да хүсуси бир мәрәсимлә кечирмиш.

Албан тарихчиси Муса Каланкајтуклу VII әсрин көркәмли дөвләт хадими Чаванширин тахта чыхмасындан бәһс едәркән онун белинә хүсуси бир мәрәсимдә кәмәр бағландығыны ајрыча гејд едир.

Мәнбәләр көстәрир ки, сәлчуг султаны Тоғрул бәј 1055-чи илдә Әрәб хилафәтинин пајтахты Бағдады тутуб, хилафәтдә сијаси һакимијјәтин башчысы е'лан едилдији үчүн онун дә белинә хүсуси бир мәрәсимлә кәмәр гуршандырылмышдыр.

Кәмәр гуршанылмасы XIII—XIV әсрләрдә хүсуси илә чох сәрт ганунларла ичра едилди. Бу әсрләрдә Азәрбајчанда олмуш Сурија раһибләри (М. Јабалаһи вә Р. Саума) јазырлар ки, Тәбриздә е'лан олунмуш бир ганунла әләгәдар олараг «...ермәниләр, јәһудиләр вә мүсәлманлар ајры-ајры кәмәрләр бағлајырлар...».

Кәмәр бағланылмасы Азәрбајчанда тарихин о бири әсрләриндә дә хүсуси ганунлар әсасында олмушдур.

Бу көзәл сәнәт әсрләринин әсас маһијјәти ајдындыр ки, тәкчә онун һансы ма'на кәсб едиб-етмәмәси илә јох, бәди хүсусијјәти илә гижәтләнир. Чүнки кәмәр илк нөвбәдә сәнәт әсәридир. Демәли, онун үзәриндә бир сәнәткарын усталыг бачарығы, зөвгү вә еләчә дә јашадығы дөврүн сијаси-игтисади гурулушу илә әләгәдар олараг бәдин үслубу да әкс олунмушдур.

Етнографик материаллар көстәрир ки, XVIII әсрдә Азәр-

бајчанда кэмәри һәм кишиләр, һәм дә гадынлар гуршамышлар. Адәтә көрә гадынлар енли, кишиләр исә назик кэмәрләр тахардылар.

Бу әсләрдә кэмәрләр фигурлу вә бәзәкли бүрүнч, күмүш вә ја гызыл һиссәләриндән дүзәлдилдири. Бә'зи һалларда кэмәр метал һиссәләринин бири о бирисинә бәнд едилмәсиндән тәшкил олунарду, бә'зән исә о бу метал һиссәләринин мешин үзәриндә мүхтәлиф сәпкидә јерләшдирилмәсиндән әмәлә кәлирди.

Кәмәрләр ин ән көзәл һиссәсини онларын тоғгалары тәшкил едир. Тоғгалар, адәтән ики енли дөрдкүнч метал һиссәсиндән ибарәт олуруду. Халг арасында бу һиссәчикләрин биринә «еркәк», о бирисинә исә «диши» дејилди. Бунлардан биринин үзәринә даирә формалы үзәри шәбәкә, гәләм иши, бә'зән исә даш-гашла бәзәдилмиш башга бир һиссәчик дә бәнд едирдиләр. Тоғганын бу һиссәсинин арха тәрәфиндә гармаг, о бирисиндә исә кәмәри бағламаг үчүн һалга олуруду.

Әксәр һалларда кәмәрин ашағы һиссәсинә гадынларда ики-үч чәркә гызыл-күмүш пуллар вә ја пахлававары, бута формалы бәзәкләр, кишиләрдә исә әтәјә гәдәр узанан һиссәсинин үзәринә мүхтәлиф фигурлу метал һиссәчикләри тахылмыш бир нечә гәјыш бәнд едилдири.

Кәмәрин әсасыны тәшкил едән метал һиссәләри чох мүрәккәб олуруду. Ән чох раст кәлинән даирә, пахлава, дөрдкүнч, чохкүшәли хонча, бута формалы һиссәчикләрдир. XVIII әсрдә Азәрбајчанда ән кениш јайылмыш кәмәрләрдән бири «чәркәзи кәмәр» адлы киши кәмәри иди. Белә кәмәрләр назик мешиндән дүзәлдилди, јанлардан әтәјә салланан готазлары олуруду. Кәмәрин үзәринә арабир пахлава, даирә, бә'зән үз-үзә дајанмыш ат, гоч тәсвирләри, үзәри гарасавад, басма үсулу илә бәзәдилмиш метал фигурлары бәнд едилдири. Бу типли кәмәрләр Зағатала, Шәки, Гах, Газах, Губа вә Кәнчә шәһәрләриндә кениш јайылмышдыр. Арашдырмалар көстәрир ки, бу кәмәрләр јурдумузда тәкчә XVIII—XIX әсләрдә јох, ондан чох-чох узағларда да дәбдә олмушду.

1959—1960-чы илдә Мил дүзүндә (Үчтәпә кургани) газынты ишләри апараркән археолоғлар бурадан VI—VII әсрә аид күлли миғдарда ејни типли кәмәрләр тапмышдылар. Бунлар һағгында данышдығымыз «чәркәзи кәмәрләри хатырладыр. Демәли, бу типли кәмәрләрин тарихи Азәрбајчан әразисиндә илк орта әсләрә кедиб чыхыр.

Бу типли кәмәрләрин мәншәји илә марағланан көркәмли совет алыми академик А. Јакубовски, маҷар алыми Л. Расонји, Г. Ласло, түрк Н. Дијарбәкирли онларын кечмишдә түрк дили халғлар арасында кениш бир әразидә јайылдығыны көстәрирләр.

Бу кәмәрләр һағда мә'луматларә 981-чи илдә Доғгуз — Оғуз өлкәсинин (Мәркәзи Асија) һөкмдары Арслан хағанын гәбулуида олмуш, чин сәфири Ван-Иен-те-нин тәәсүратында, ујғур вә оғузларын һәјатындан бәһс едән орта әср әрәб, фарс мөәллифләринин әсәрләриндә вә с. јерләрдә раст кәлирик.

Бәдни метал сәнәти саһәсиндә апарылмыш арашдырмалар көстәрир ки, XVIII әсрдә Азәрбајчанда металдан һазырланмыш мәншәт әшјалары, силаһ, зинәт шејләри әсас е'тибары илә 6 тарихи үсулла бәзәдилдири. Бунлар: дөјмә, басма, гарасавад, шәбәкә, хатәмкарлыг вә миначылығдыр.

Дөјмә ән гәдим үсуллардан биридири. Сәнәткарлығын башга тарихи үсулларына нисбәтән хејли садәдир. Ити көз вә бөјүк усталыг тәләб едир. Сәнәткарлар чәкич вә учу назик ити аләтләрдә ишләјирләр.

Басма үсулуида истәнилән өлчүдә гызыл, күмүш вә гијмәтли метал парчасыны һүндүр нахышлы вә јахуд рәсмли гәлиб үстә гојурлар. Сонра бу гијмәтли метал парчасынын үстүндән дә елә бу өлчүдә һаман гурғушун парчасы гојараг, тахта чәкичлә дөјмәјә башлајырлар вә беләликлә, гијмәтли метал истәнилән рәсмин формасыны алыр. Басма үсулу сәнәткарлығда дөјмәјә нисбәтән ирәли атылмыш бир аддым иди. Басмада аз мүддәтдә даһа кејфијјәтли, даһа чох мәһсул әлдә етмәк олуруду. Бурада әсас иш бир дәфә чох диггәтлә јахшы гәлиб дүзәлтмәкдән ибарәт иди.

Мүхтәлиф металлардан дүзәлдилмиш сәнәт нүмунәсинин басма үсулу илә бәзәнмәси бунуида гуртармырды. Сәнәт-

кар металын үзәриндә јенидән мүхтәлиф ијнә вә бычағларла ишләјәрәк бә'зи әләвәләр дә едирди. Басма үсулу даһа чох кәмәр, дүјмә, голбағ вә с. шејләрин дүзәлдилмәсиндә ишләдилдири.

Гарасавад, мә'лум олдуғуна көрә, әсас е'тибарилә күмүш үзәриндә ишләнерди, чүнки күмүш гара јерликдә (фонда) даһа тәмиз вә ағ хәтләр верир.

Дөјүлмүш һамар күмүш сәтһинин үзәриндә чызма үсулу илә рәсм чәкилири, сонра онун әтрафы гара мәһлулла өртүлүрдү. Гарасавад үсулу илә даһа чох зинәт шејләри (кәмәр, биләрзик, синәбәнд, чарпаз, вәзн вә с.) вә силаһлар (гылынч, хәнчәр, тапанча, барыт габы вә с.) бәзәнәрди. Бу тарихи үсул XVIII—XIX әсләрдә хүсусилә Шәки, Зағатала, Губа вә Шамаһыда инкишаф етмишидири. Бу саһәдә XVIII әсрин ахыры, XIX әсрин биринчи јарысында јашамыш Зағатала зәркәри Әбдүл һәмид вә Шәки зәркәри Әмәр Нәсир оғлу хүсусилә мәшһур олмушлар. XVIII—XIX әсләрдә зинәт шејләринин бәзәдилмәсиндә истифадә едилән тарихи үсуллардан бири дә шәбәкә иди.

Шәбәкә зәркәрликдә назик долама симдән дүзәлдилмиш рәсмә вә јахуд нахышларә дејилдири. Шәбәкә әсасән ики шәкилдә олури; биринчиси гызыл вә күмүш телләрдә әшјанын әсасыны тәшкил едир, икинчиси исә һәмин әшјанын үзәринин бәзәјири. Зәриф шәбәкәли әшјаларын бәдни кејфијјәти тарихи әмәлијјатын хүсуси сә'јлә ичра едилмәсиндән асылыдыр. Әмәлијјатын илк мәрһәләсиндә назик метал вәргәләр телләрә чеврилири, сонра бу мәфтилләр устанын өзүнүн һазырладығы полад һәддәдә инчәлдилдири ки, бурадан да олдуғча инчә вә јарашығлы бәзәк вә орнаментләр тәшкил едилдири.

Шәбәкә үсулу ән чох Тәбриздә, Бақыда, Шушада, Шәкидә вә Нахчыванда инкишаф етмишидири. Бу саһәдә XVIII әсрдә јашамыш Шәки зәркәри Тејмур Нәби оғлу, XIX әсрдә јашамыш Бақы зәркәри Мир Дадаш вә XIX әсрдә јашамыш Шуша зәркәри Торламачы Әлиш киши мәһарәт көстәришләр.

Хатәмкарлыг Азәрбајчанда зәркәрлик сәнәти саһәсиндә бөјүк ирсә маликдири.

Хәнчәр, гылынч, мүхтәлиф бәдни сәнәт нүмунәләрини бу үсулла бәзәмәк үчүн истәнилән чешни әсасында һәмин чисми үздән азачыг дешири, сонра бу дәликләр гызыл, күмүш вә с. рәнкли метал мыхларла долдурулури. Бүтүн бу процес гуртардығдан сонра чисмин үстү һамарланыр вә елә бил көзәл бир мозаиканы андырыр. Хатәмкарлығын ән чәтин вә марағлы саһәләриндән бири әшјанын үзәриндә гијмәтли металларла јазы јазмаг вә рәсм чәкмәкдири. Бу, сәнәткардан бөјүк зөвг вә усталыг тәләб едир. Азәрбајчан сәнәткарлары бу саһәдә дә бөјүк мәһарәт көстәришләр.

Миначылыг Азәрбајчан зәркәрлик сәнәтини јүксәкләрә галдыран саһәләрдән бири иди. Миначылығын ән чәтин вә марағлы саһәләриндән бири пәрдәли минадыри. Әлдә олан материаллардан көрүнүр ки, Азәрбајчанда ән чох пәрдәли мина ишләри Тәбриздә, Нахчыванда вә Бақыда олмушдури. Тарихдән мә'лумдури ки, јүксәк кејфијјәтли Бақы пәрдәли миналары һәлә XVIII әсрдә дунја базарларында биринчи јер тутмушдури. Әбәс дејилдири ки, индијә гәдәр халг арасында һәлә XIX әсрдә јашамыш мәшһур Бақы миначыларындан Мәшәди Әбүләзиз, Уста Арслан, Молла Фәрәч киши сәнәткарларын адлары галмышдыри. Миначылыг сәнәтинин үсулу ојулмуш бир рәсмин, нахышын ичини рәнкли мина мајеси (ширәси) илә долдурмагдан ибарәтдири. Бундан өтрү гызыл, күмүш вә гејри метал парчасы үзәриндә лазым олан (гуш, һејван, битки вә с.) рәсмли нахышлы гәлиби басма үсулу илә она кечирдикдән сонра бурадан әмәлә кәлән бошлуғлары мина мајеси илә долдурурлар.

Азәрбајчан миначылығында ән чох ишләдилән рәнкләр ачыг чәһрајы, јашыл, көј, фирузәји, гара вә гырмызы олмушдури. Јашылла әсасән јарпағ вә будағлар өртүлүмүш, фирузәји вә көј рәнкләрдә нәбати рәсмләрдән ибарәт нахышларын бә'зи арасаһә јерликләри, гырмызы рәнклә, адәтән ләчәкләри чәһрајы рәнkdә олан күлләрин ләчәк дилбәри ишләнишидири.

Бу чәһәтдән миначылыг сәнәти башга сәнәтләрә нисбәтән даһа чох кашычылыг сәнәтини хатырладыри. Дикәр өлкә-

ләрин миначыларына нисбәтән Азербайжан миначыларынын әсәрләри даһа чох шөһрәт газанмышды, чүнки онларын әсәрләриндә гарышыг, буланыг рәнк олмазды. Онларын, рәсмин бошлуғларына төкдүкләри һәр рәнкин өз хүсусијәти олдуғундан бу рәнкләр гызыл вә с. тел пәр-дәләри илә бир-бириндән ајрылыр. Азербайжан миначыларынын белә рәнкарәнк олмасы, бу рәнкләрин бир-бирилә аһәнкарлығы инсаны вәләһ едир.

* * *

XVIII әсрдә Азербайжанда даш үзәриндә ән зәриф ојма ишләринә биз мазар дашларында раст кәлирик. һазырда Абшеронда, Шамаһыда, Губада, Шәкидә, Ағдамда, Кәнчәдә, Газахда, Товуз вә с. јерләрдә бәдни хүсусијәт дашы-јан бир чох мазар дашлары вардыр. Бу әсрләрдә мазар дашларынын бәзәкләри бир чох һалларда ән-әнәви характер дашыса да онларын тәртибатында чохлу јенилик-ләр дә өзүнү бүрүзә вермәјә башлајырды.

Мазар дашларынын тәртибатында мүхтәлиф нөвлү орнамент үнсүрләриндән, ојма илә јанашы бојадан вә гејри гимјәтли дашлардан (мәрмәр, гранит вә с.) кениш истифадә едилмәси бу әсрин үслуб хүсусијәтләриндән бири иди. Бу әср мазар дашларынын бәзәкләри ичәрисиндә ән чох јайыланлары фәрди характер дашыјан рәсмләр олмушдур. Бунлардан киши мазар дашларында хәнчәр, гылынч, тапанча, түфәнк, ат рәсмини, гадын мазар дашларында исә күзкү, дараг, ијнә-сап вә с. мәншәт әшјаларындан олан рәсмләри көстәрмәк олар.

Бу әсрләрин мазар дашы бәзәкләриндә сүжәт характерли композијалара раст кәлинмир.

Арабир Губа, Кәнчә, Товуз, Газах рајону мазар дашлары үзәриндә раст кәлинән инсан фигурлары исә һеч бир мөвзу илә бағлы олмадығы үчүн сырф индивидуал характер дашыјырды.

XVIII әсрин мазар дашлары бәзәкләринин әсас характерик хүсусијәти онун бәдни тәртибатында мүхтәлиф нөвлү орнаментләрин истифадә едилмәсидир. Бир абидәдә онун мазмунундан асылы олмајараг һәндәси, нәбати орнаментләрлә јанашы, инсан, һејван, гуш фигуру, мүхтәлиф мәншәт әшјалары вә с. бәзәкләрә раст кәлинир.

Гејд етдијимизи Губа шәһәр гәбиристанлығында олан 1795-чи ил тарихли мазар дашы әјани бир шәкилдә тәсдиг едир.

Боз дашдан јонулмуш бу һүндүр мазар дашы үзәриндә биз зәриф ојулмуш бир груп орнамент үнсүрләринә раст кәлирик. Мазар дашынын үзәри композијя етибары илә беш ајры-ајры чәрчивәләрлә бөлүнмүшдүр.

Ашағыда јерләндирилмиш ән бөјүк чәрчивәдә гәшәнк бир тағ арасында ганадларыны кәрмиш гартал фигуру ојулмушдур. Гарталын һүндүр гаја үстә башыны сол тәр-рәфә әјәрәк тәсвир едилмәси хејли композијяны чанландырмаш, она динамик бир һәрәкәт вермишдир. Бу медалјондан јухары үч чәрчивә ичәрисиндә «Шәбәкә» бәзәкләрини хатырладан беш, сәккизбучағлы улдуз, дәи-рә, үчбучағ вә с. һәндәси нахышлар верилмишдир. Бәһ етдијимиз мазар дашы вертикал формалы чәрчивә вә онун ичәрисиндә јерләндирилмиш зәриф күл-чичәк рәсмләри илә битир. Бу гәбир дашынын бәзәкләринин үмуми композијясы, ајры-ајры орнамент үнсүрләри вә еләчә дә техника ичрасы онун Абшерон ојма ишләринә јахын олдуғуну әјани бир шәкилдә тәсдиг едир.

Бу әсрләрдә о бири сәнәт нүмунәләриндә бүрүзә верән локал хүсусијәтләр гәбирдашлары бәзәкләриндә дә көр-сәнмәкдә иди. Бу јерли хүсусијәтләр илк нөвбәдә јерин иглиминдән, дүзәлдилән материалын кејфијәтиндән вә бәдни ән-әнәсиндән ирәли кәлирди. Бу чәһәтдән бу әср-ләрдә Шамаһыда, Шәкидә, Гахта, Газахда, Товузда, Кән-чәдә, Ағдамда раст кәлинән мазар дашлары өз форма вә бәдни тәртибаты илә үздән дә олса мүстәгил хүсусијәт-ләр дашыјыр. Бу типли мазар дашларынын бәзиләрини нәзәрдән кечирәк. Шәки рајонунда галан ән оријинал мазар дашлары Хан мәсчиди һәјәтиндә јерләшмишдир. Бу мазар дашлары чајлағларда раст кәлән сәрт боз даш-дан јонулмуш, үзәри сәтһи ојулмуш күл-чичәк вә епигра-фик јазыларла бәзәдилмишдир.

Шәки мазар дашларынын ән көзәл хүсусијәтләрини өзүндә әкс етдирән бу комплекс мазар дашлары чох бөјүк дејилдир.

Тәпәси тағ формасында кәсилмиш бу вертикал мазар дашларынын һүндүрлүјү 1—1,5 м-ә гәдәрди.

Тәбиәтин иглими илә әлағәдар олараг јағыш вә селдән горулмағ үчүн бу дашлар әтраф вә арахан кәрпичлә һө-рүлмүшдүр. Бәзәкләр дә буна мұвафиг олараг абидәнин бир тәрәфиндә, јәни өнүндә јерләндирилмишдир.

Шәки хан мәсчиди һәјәтиндә јерләшән мазар дашлары ичәрисиндә 1215-чи ил һичри тарихли (јәни 1801-чи ил) Әбдул Килидағијә һәср едилмиш абидә хүсусилә диггәти чәлб едир.

Һаггында бәһс етдијимиз мазар дашынын бәзәкләри нә-батат аләминдән көтүрүлмүш нахышлар, нәсх хәтли јазы вә бәзи мәншәт әшјаларындан тәшкил едилмиш аби-дәнин формасына мұвафиг бир шәкилдә ојулмушдур. Дашын бәзәкләри композијя етибары илә ики һиссәјә бөлүнмүшдүр.

Ашағыда дүзбучағ һиссәдә горизонтал сәтрләрлә јазы, јухарыда исә симметрик гурулушу орнамент верилмиш-дир. Јазыларын нәбати орнаментә охшар нәсх хәтти илә јазылмасы онун орнаментлә бир вәһдәт јаратмасына кө-мәк етмишдир.

Мазар дашынын јухары һиссәси бүтүнлүклә күл-чичәк, јарпағ вә шахә рәсмләриндән тәшкил едилмиш нахыш-ларла өртүлмүшдүр. Бу ојма нахышлар јекнәсәг көрүн-мәсин дејә, сәнәткар бөјүк усталыгла арабир гырмызы, көј, јашыл вә сары рәнкдән дә истифадә етмишдир.

Сәнәт тарихимизин арашдырычылары һағлы олараг бу мазар дашларыны дүзәлдән усталарын јарадычылығына Шәкинин XVIII—XIX әср ме'марлығында кениш јайыл-мыш дивар рәсмнинин тәсири олдуғуну көстәрир. Буну биз нәнкин онларын истифадә етдикләри орнамент мотивләриндә, композијяларда һәтта иш үсулунда да ачыг-ајдын көрә билирик.

Һаггында бәһс етдијимиз Шәки мазар дашлары үздән гра-фик бир сәпкидә, өзү дә сәтһи (дәриллији 1—1,5 мм) ојул-мағына бахмајараг, мүхтәлиф мәсафәләрдән бәдни вә ајдын көрсәнә билир. Дашларын бәдни тәртибатында арабир истифадә олуна бәјалар бу барәдә хүсусилә бөјүк иш көрүрләр.

Шәки ханларына вә онларын нәсилләринә аид бу дашлар өз үзәриндәки китабәләри илә диггәти чәлб едир. Бурада гурандан көтүрүлмүш ајә вә дуадан башга вәфат едән шәхсин тәрчүмеји-һалына вә һәтта характерини көстәрән сөзләрә дә раст кәлирик. Мәсәлән, Шәки ханы һүсәјн ханын оғлу Фәтәли ханын баш дашында биз белә бир чүм-ләјә раст кәлирик: «...Бизим сәһвләримиздән кеч вә кү-наһларымызы бағышла. Сән доғрудан да бөјүк күнаһла-ры бағышлајансан еј аллах, мәним еһтијачым сәнәдир вә чаным сәнин әлиндәдир. Башгасындан үз чевириб, сәнә доғру дөндүк, мәним архалана биләчәк һеч бир јахшы ишим жохдур, сәнә үмид бағлајараг тәвәккүл едирәм. Еј мәним аллахым, чәннәт әһли дејиләм, чәһәннәм одуна да табым жохдур».

Шәки даш ојмаларынын марағлы чәһәти тәкчә онун бә-зәји вә ја китабәләринин мазмунунда дејил, бир дә он-дадыр ки, бунларын әксәријәтиндә биз ону дүзәлдән устанын адына раст кәлирик. Дашлар үзәриндә хүсу-силә уста Шүкринин адына тез-тез тәсадүф едилди.

Шәки, Гах, Газах, Кәдәбәј вә с. јерләрдә раст кәлинән мазар дашлары бәзәкләринин сәтһи јонулмасы илк нөв-бәдә бу дағ әтәји рајонларда јумшаг, асан јонулан даш-ларын олмамасындан ирәли кәлирди.

Елә буна көрә дә бу јерләрдә мазар дашларынын даһа бәдни көрүнмәси үчүн сәнәткарлар боја вә гимјәтли даш-ларын (мәрмәр, гранит вә с.) комбинасијясындан кениш истифадә едирдиләр.

Бу барәдә Газах рајонунун 1-чы Шыхлы, Даш Салаһлы, Појлу вә Гырах Кәсәмән кәндләриндә раст кәлинән мазар дашлары хүсусилә диггәти чәлб едир.

Бу мазар дашларынын тәртибатында халг усталары боја илә бирликдә мәрмәр һиссәләриндән дә кениш истифадә етмишләр. Бәзәкли мәрмәр һиссәләри, адәтән, бу дашла-рын јухары һиссәләриндә сәлиг илә ојулмуш кениш чәрчивәләрдә јерләндирилирди. Әсас етибары илә гыр-мызы туфдан јонулмуш Газах рајону мазар дашлары өз монументаллығы вә орнамент мотивләринин оријинал-лығы илә диггәти чәлб едир. Стелла формасында олан

Газар мазар дашларынын хүндүрлүү бәзи кәндләрдә 4 метрә чатыр.

Башга јерләрин мазар дашларына нисбәтән Газар рајонунун мазар дашларынын бәзәкләринин әксәријјәтини әмблем вә рәмзи маһијјәтли орнамент үнсүрләри тәшкил едир. Бунлардан: золаглы даирәни, үз-үзә дурмуш ики вә ја дерд гоч бујнузуну, гармага бәнзәр орнамент элементини вә с. кәстәрмәк олар.

Бундан әләвә, бу әразинин мазар дашлары бәзәкләри арасында чохлу ат, марал, мәишәт әшјаларындан күлабдан, хәнчәр, гылынч, түфәнк, тапанча, патрондаш вә с. тәс-виринә раст кәлинир.

Ел усталары XVIII әсрдә дә әввәлки дөврләрин дини етигадлары илә бағлы олараг дашдан ат вә гоч фигурлары јонуб дүзәлдирдиләр. Бу әсрләрдә дүзәлдилмиш ән оријинал гоч фигуруна биз һазырда Кәдәбәј рајонунун Кичик Гара-Мурад кәндиндә, ат фигуруна исә Товуз рајонунун Ағдам кәнди гәбристанлығынын Ал-Дәдә пири јанында раст кәлирик. Маһир сәнәткар әли илә дашдан јонулмуш бу ат фигуру бизим үчүн хүсусилә гијмәтлидир, чүнки онун үзәриндә ону јарадан сәнәткарын — Уста Хүсәјнин ады јазылмышдыр.

Кәч үзәриндә ојма үсулу илә бәзәк ачмаг XVIII—XIX әсрин биринчи јарысында да кениш јайылмыш сәнәтләр-дән сајылдырды. Бунлардан Шәкидә Шәкихановларын ев вә сарајларында истифадә едилмиш ојма ишләрини, Кәнчәдә «Күнбәзли ев» јашајыш бнасынын дахили бәзәјиндә тәтбиг олунмуш кәч ојмалы бәзәкләри вә с. гејд етмәк олар.

Бу вахтларда јарадылмыш кәч ојмалы ишләрин сајы әв-вәлки дөврләрә нисбәтән хејли чох олса да, бунлар өз бәдини хүсусијјәтләри нөгтеји-нәзәрдән кечмишин кәч ојмаларындан бәзиф олмушдур.

Бу мәнфилик бәзәдилән кәч әшјасынын вә ја сәтһинин чох гуру вә сәтһи бир үсулда ичра едилмәсиндә вә тәтбиг олунан орнаментләрин еклектик бир шәкилдә ифасында өзүнү бұрузә верир.

Нәзәрдән кечирдијимиз ојма ишләри кәстәрир ки, бах-мајараг ки, XVIII әсрдә дөврүн үслуб хүсусијјәтләриндән ирәли кәләрәк, дүзәдилән абидәләрин бәзәкләри әввәлки дөврләрә нисбәтән гуру, сәтһи вә електик бир сәпкидә ичра олунурду, онларын орнамент мотивләри вә композија гурулушу һәлә дә кечмиш ән'әнәләрә садиг гал-мышды. Мин ил вә ондан да артыг јурдумузда јаранмыш орнамент мотиви вә композија пријомларына биз бу әсрләрин сәнәт нүмунәләриндә дә раст кәлирик.

* * *

XVIII әсрдә дә әввәлки дөврләрдә олдуғу кими тахтадан дүзәлдилмиш мәишәт әшјалары, мусиги әләтләри вә с. сәнәт нүмунәләри ајры-ајры орнамент мотиви вә рәсм-ләрлә бәзәдиләрди. Бәзәкләр тахта мә'мулатлары үзәрин-дә әсасән үч техноложии үсулда ичра едилди. Бунлар ојма, шәбәкә вә хатәмкарлыгдыр. Тахтадан дүзәлдилмиш әшјаларын бәзәмә үсуллары ичәрисиндә ән кениш јайыл-мышы ојма иди.

Ән көзәл ојма ишләринә биз бу вахт ме'марлыгда кениш истифадә едилән тахта сүтунларда, мәнәччәр, пәнчәрә, гапы вә бир груп мәишәт әшјаларынын (тәһнә, чәһрә, табаг, гәлиб вә с.) үзәриндә раст кәлирик.

Ме'марлыгда ән марағлы ојма ишләри гапы үзәриндә ичра едилди. Бир гајда олараг, ән'әнәви композисијалар әсасында гурулмуш бу ојма ишләринин ән кениш јайыла-ны һәр тәрәфи үч панноја бөлүнәрәк бәзәдилмиш гапы-лардыр.

Бу сәпкидә бәзәдилмиш гапыларын ән көзәл нүмунәләри-нә Шәки хан сарајында, Јереванда Азәрбајчан сәнәткар-лары тәрәфиндән тикилиб бәзәдилмиш Хүсәјнулу ханын сарајында вә диқәр абидәләрдә раст кәлирик.

Ојма үсулу илә бәзәдилмиш бу гапыларда биз нәбәти, һәндәси нахышларла јанашы, мүхтәлиф јазылар вә һәтта рәмзи маһијјәт дашыјан рәсмләрә дә раст кәлирик. Азәрбајчанда тахта үзәриндә һәкк едилмиш бәдини ојма ишләринә бу әсрләрдә мәишәт әшјаларында да тез-тез тәсадүф едилди. һазырда Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт музејиндә, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Тарих вә Низами музејләриндә белә ишләрин бир чох кө-зәл нүмунәләри сахланмағадыр. Бунлардан парча үзә-

рини бәзәјән басма тахта гәлибләри, шәрбәт гашығлары-ны, мүчрү вә башга сәнәт нүмунәләрини кәстәрмәк олар. Бу әсрләрдә Азәрбајчанда ојма сәнәтинин икинчи бир үсулу да инкишаф етмишди. Бу үсулда бәзәкләр тахта-нын һәр ки үзүндә апарылырды.

Икиүзлү ојма ишләри нүмунәләринә һазырда Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт музејиндә сахланылан бир груп бәдин тахта гашығлары нүмунә кәстәрмәк олар.

Тахта гашығлар үзәриндә икиүзлү ојма ишләри әсасән дәстәкдә ичра едилди. Мәзmun етибары илә бу бәзәк-ләр чох мүхтәлифди. Бурада үз-үзә дајанмыш ики бүл-бүл тәсвиринә, нәбәти вә һәндәси орнаментләрә, гашығын кимә аид олдуғуну билдирән јазылар вә хүсусән «нуш олсун», «афијәт олсун» сөзләринә раст кәлинир. Тахта гашығлар ичәрисиндә ојулмуш бәзәкләрдән ән кениш јайылмышы бута рәсмидир.

Һазырда Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт музејиндә сахла-нылан тахта гашығларын әксәријјәти бу рәсмлә бәзә-дилмишди.

Һәмин гашығлардакы бәзәкләрин характерик чәһәтләрин-дән бири дә ондадыр ки, сәнәткар бөјүк усталыгла ојма-нын ики үсулундан да истифадә етмишди.

XVIII әсрдә шәбәкәчилик сәнәти дә тахтадан дүзәлдил-миш мәишәт әшјаларынын, ме'марлыг абидәләринин бә-зәдилмәсиндә кениш истифадә едилди.

Бу әсрләрдә шәбәкәнин һазырланмасы ән'әнәви характер дашыса да, онун орнамент мотивләри хејли мүрәккәб-ләшмишди. Белә мүрәккәб орнамент композисијалардан бири «Шәмси» иди.

Бу типли орнаментал композисијалы шәбәкә ишләринин ән көзәл нүмунәләринә һазырда Шәкидә Шәкихановларын ев вә сарајында раст кәлирик.

XVIII—XIX әсрин биринчи јарысында тахта үзәриндә бәзәкәчма сәнәтинин башга үсулларындан бири хатәм-карлыг да инкишаф етмишди.

Тахта үзәриндә хатәмкарлыг гијмәтли металлрын бәзә-дилмәсиндән фәрғли олараг, даһа зәриф вә рәнкарәнклир. Бу да онунла изаһ едилди ки, сәнәткар үчүн тахта үзә-риндә ишләмәк метала нисбәтән даһа асан олур. Бурада сәнәткар метала ишләдилән гызыл, күмүшдән башга, гејри материаллардан, о чүмләдән сәләф, фил сүмүјү, кәһраба, мүхтәлиф гијмәтли даш-гашлардан вә рәнкли ағачлардан да истифадә едә билди.

Бу әсрләрдә Азәрбајчан сәнәткарлары тәрәфиндән бу үсулда бәзәниши бир чох тар, каманча, саз, мүчрү вә с. шејләр бир сыра музејләрдә нүмајиш етдирилир. Хатәм-карлыг сәнәти бу әсрләрдә, хүсусилә Тәбриз, Әрдәбил, Нахчыван вә Шуша шәһәрләриндә кениш јайылмышдыр.

* * *

Әкәр XVI—XVII әсрләрдә ме'марлыг абидәләринин бә-зәјиндә тәтбиг олунмуш үнсүрләрин әксәријјәтини кашы тәшкил едирсә, XVIII—XIX әсрләрдә бунлар даһа чох бојакарлыг сәнәти илә әвәз олунмаға башлајыр.

Һазырда республикамызын бир чох јерләриндә бу дөвр-ләрдә јарадылмыш олдуғча марағлы вә бәдини чәһәтдән көзәл вә гијмәтли монументал бојакарлыг сәнәти нүму-нәләри галмағдадыр.

Шәкидә, Шушада, Губада, Лаһыч, Ордубад вә башга јер-ләрдә олан ме'марлыг абидәләринин бәдини тәртибатында истифадә едилмиш бу бәзәк нүмунәләри, бу сәнәтин ән'-әнәви хүсусијјәтләрини сахламагла, көзәл бәдини әсәр өрнәји кими дә фәрғләнир.

Јухарыда кәстәрилән јерләрдәки монументал декоратив сәнәти нүмунәләри бир сыра ме'мар вә сәнәтшүнаслары-мыз тәрәфиндән тәдиг едилмиш вә онлары чәкән халг усталары да ашкара чыхарылмышдыр.

Азәрбајчанда монументал бојакарлыг сәнәтинин бәдини хүсусијјәтләринин әсасыны бөјүк мәнәрәтлә әләгәләнди-рилмиш вә үмумиләшдирилмиш халг јарадычылығынын ән кениш јайылмыш нөвү сајылан орнамент тәшкил едир. Бу орнамент үнсүрләринә биз халча, парча, метал мә'му-латы, даш, тахта үзәриндәки ојмалар вә башга декоратив-тәтбиги сәнәт әсәрләринин үзәриндә дә раст кәлирик. Бундан әләвә, монументал декоратив бәзәкләринин ком-позија гурулушу вә рәнкләри дә халг јарадычылығы-нын башга нүмунәләри илә әләгәдардыр. Монументал-де-

коратив бәзәкләримизин орнаментләри әсәсән нәбатат аләминдән көтүрүлмүш мотивләрдән тәшкил олунар. Бу мотивләр мұәјјән формаларда стилізә едилмиш декоратив хұсусијјәт дашыјыр.

Азәрбајчан монументал бојакарлыг сәнәти бәзәкләриндәки орнаментлар композисија етибары илә ики үсулда гурулур: симметрик вә гејри симметрик.

Симметрик үсул илә гурулмуш мұхтәлиф мотивләрдән ибарәт композисијалар, адәтән бир тағ, јахуд тағ формалы сәтһин үзәриндә јерләшдирилир. Әкәр бу сәтһи биз шагули хәтт илә ики дүз бәрәбәр јерә бөлсәк, һәмин симметријаны ала биләрик.

Гејри-симметрик үсул илә адәтән јухары һашијәдә вә јахуд таванла дивары бирләшдирән јерләрдә (сталактит вә с.) верилир. Бурада кичик тағ формаларда гурулан сәтһләрдә ајры-ајры мотивләр ишләнмиш олур.

Азәрбајчан монументал бојакарлыг сәнәти бәзәкләринин рәнкләри дә орнаментләри гәдәр зәнкин вә мұхтәлифдир. Онлар үчүн шәффаф вә зәмнин рәнкләр сәчијјәвидир. Бу рәнкләрин бир-биринә ујғунашдырылмасы вә аһәнк-дарлығы, усталардан чох бөјүк бачарыг тәләб едир. Монументал декоратив сәнәтимиздә ишләдилән рәнкләр спектерин, демәк олар ки, бүтүн рәнкләрини әһәтә едир. Ән чох тәсадүф едилән түнд вә ачыг-гырмызы, чәһрајы, түнд вә ачыг-јашыл, абы, түнд вә ачыг-гәһвәји, сары вә с. рәнкләрдир. Азәрбајчан монументал сәнәти бәзәкләринин ајры-ајры сәнәткарлар тәрәфиндән мұхтәлиф вахтларда вә мұхтәлиф јерләрдә чәкилмәсинә баһмајараг, онлар ваһид бир милли стилә малик олуб, ел сәнәтләринин бәдиә әһнәләрини өзүндә әкс етдирир. Бу дә рәсмләрин, орнаментләрин композисијалары, рәнкләри вә һәтта техники чәһәтдән ишләнмәси: онлары бир чох Јахын Шәрг өлкәләринин монументал бојакарлыг сәнәтиндән фәргләндирир.

Азәрбајчан монументал бојакарлыг сәнәти бәзәкләри адәтән чох мүрәккәб композисијаларда верилир. Бөјүк бир дивар сәтһи бир нечә кичик вә мұхтәлиф формалы сәтһләрә бөлүнүр ки, бунларда да тағ, һашијә, көл, тахча вә саир формаларда нәбатат вә јахуд һејванат аләминдән көтүрүлмүш мотивләрдән ибарәт рәсмләр јерләшдирилир. Нәбати мотивләрдән ән чох ишләдиләни мұхтәлиф от коллары, сәрв вә чинар ағачлары, күлләрдән — лалә, гәрәһфил, гызылкүл, занбағ, нар күлү вә башгаларынын тәсвиридир. һејванат аләминдән көтүрүлмүш мотивләр исә ән чох бүлбүл, товуз гушу, тугу гушу, чейран, марал вә саирдир. Бә'зи һалларда, ов вә мұһарибә сәһнәләрини тәсвир едән лөвһәләрә, јахуд Низами Кәнчәвинин әсәрләринә чәкилмиш сәһнәләрә дә раст кәлмәк олур.

Јухарыда сөјләдјимизин чоһу Азәрбајчан монументал бојакарлыг сәнәтинин фәһри сајылан Шәки хан сарајында өз әксини тапа билмишдир.

Шәки хан сарајы бәзәкләрини мұхтәлиф вахтларда вә ајры-ајры сәнәткарлар тәрәфиндән чәкилмәсинә баһмајараг, онлар ваһид бир үслуб хұсусијјәти дашыјараг шаيرانә бир тә'сир бағышлајыр.

Шәки хан сарајы орнаментал бәзәкләринин әксәријјәтини гушларла, күл мотиви тәшкил едир. Символик мәнәббәт сәһнәләри күл вә бүлбүл васитәси илә, ашыг вә мәш'угун көрүшмәләри, онларын бир-биринә олан мұнасибәтләри классик шаирләримиз тәрәфиндән дәнә-дәнә дејилмишдир. Күл вә бүлбүл мотивләри чоһлу гәзәлләр вә ханәндәләр тәрәфиндән мұхтәлиф мәчлисләрдә сөјләнилмиш вә охунмушдур. Халг әдәбијјаты вә мусигисиндә олдуғу кими, бу мотив декоратив-тәтбиги сәнәтимиздә дә көрдү-јүмүз кими өз ифадәсини тапмышдыр.

Шәки хан сарајынын диварларындакы гуш вә күл рәсмләри адәтән мұәјјән едилмиш тағ вә тахча формалы сәтһләр үзәриндә чәкилмишдир. Бурада һәмин сәтһ мұхтәлиф күл шахәләри, ачылмыш јахуд ачылмамыш күлләр вә гөнчәләр илә долдурулур, сәтһин орта вә јухары һиссәсиндә будагларын үстүнә гонмуш гуш тәсвир едилир. Шәки хан сарајы таванында верилмиш бәзәкләр дә өз орнамент мотивләринин зәнкинлији вә техники ичрасы илә диггәти чәлб едир.

Таван үзәриндә чәкилмиш рәсмләр санки бөјүк вә көзәл бир халыны хатырладыр. Таванын ортасында олан көл вә кәнарлары һашијәләнмиш саһә ачыг јерликдә верил-

мишдир. Көл илә һашијәнин арасындакы башлыглар нәбати орнаментләрлә долдурулараг раппортсуз ритмләрдә тәсвир едилмишдир.

Шәки хан сарајы бәзәкләринин орижинал хұсусијјәтләриндән бири дә онларда сүжет характерли композисијаларын верилмәсидир. Сүжетли композисијалар сарајын икинчи мәртәбәсиндә диварда ешли һашијә арасында тәсвир едилмишдир.

Хан сарајынын әсәс залынын фризиндә чәкилмиш бу сүжетли композисијалар ов вә мұһарибә сәһнәләрини әкс едир. Шәрти декоратив бир үслубда чәкилмиш бу сәһнәләр бир чох хұсусијјәтләринә көрә әввәлки әсрләрин чоһфигурлу композисијалы миниатүр сәнәтини хатырладыр.

Диварын орта һашијәсини тәшкил едән бу сәһнәчикләр өзүндән јухары вә ашағы сәтһләрлә үмуми бир вәһдәт јарадараг онларла сыхы сурәтдә әлагәләндирилмишдир. Бу сүжетли композисијалары бәрпа едәркән мұтәхәссисләр онларын мұхтәлиф диварларда ајры-ајры сәнәткарлар тәрәфиндән јаранмасыны ашкар етмишләр. Беләликлә, үзә чыхарылмыш илк рәсмләрин даһа рәнкарәнк вә һәјати тәсвир едилмәси ајдын олмушдур.

Шәкидә Шәкихановларын евиндә дә сарајда олдуғу кими синтез хұсусијјәти дашыјан бир чох монументал декоратив бојакарлыг сәнәти нүмунәләри вардыр. Евин диварлары бүтөвлүклә нәбати мотивләрдән ибарәт нахышларла әһәтә олунашдыр. Орнамент мотивләри өз рәнки, рәсми вә техники ичрасы нөгтеји-нәзәрдән, Азәрбајчан монументал-декоратив бојакарлыг сәнәтинин ән көзәл нүмунәләриндән сајыла биләр.

Шәкихановларын евиндә јерләшән монументал декоратив бојакарлыг сәнәти нүмунәләри гәбул отағынын үч дивары вә таванында јерләшмишдир. Отағын дөрдүнчү диварыны бүтүнлүклә рәнкли шүшәләрлә бәзәдилмиш шәбәкәли пәнчәрә тәшкил едир. Евин дивар бәзәкләрини композисија вә үслуб хұсусијјәтләринә көрә бир нечә нөвә бөлмәк олар.

Һәндәси вә схематик нәбати нахышларла бәзәдилмиш долғун рәнкли панел.

Панел үстә јерләшән сәккиз әдәд дөрдүнчү тахчанын бәзәкләри.

Таван бәзәкләри, бојакарлыг нүмунәләри бурада нәбати орнаментләрдән дүзәдилмиш габартмаларын үзәрини бәзәмишдир.

Таван илә дивары бирләшдирән сталактит һашијәләр кичик ајна һиссәләри илә һөрүлүмүшдүр. Бу ајналардан сүзән шүалар вә үмумијјәтлә евин дивар рәсмләри бураја әфсанәви бир хұсусијјәт верир.

Шәкихановларын евиндә орнаментал бәзәкләрлә јанашы портрет жанрына аид әсәрләрә дә раст кәлинир. Гәбул отағынын зәнкин декоратив бәзәкли интерјериндә, мұхтәлиф орнамент композисијалары илә һашијәләнмиш тағчаларда Низаминин гәһрәманларыны әкс етдирән портретләр верилир. Бунлардан дөрдү белдән јухары, овал композисијада, үчү исә ајаг үстә, фигура боју тәсвир едилир. Образларын вә декоратив характер дашыјан бу әсәрләрдә көзә чарпан бә'зи реалистик тәсвир васитәләри онлары чәкән рәссамын Авропа бојакарлығы илә таныш олдуғуну көстәрир. Фируз адлы сәнәткар тәрәфиндән XVIII әсрин ахырларында ишләнмиш бу портретләрдән бә'зиләри (Славјан көзәли, Фәһад вә с.) бәсит һәлл едилмиш мәнзәрә фонунда тәсвир олунар.

XVIII—XIX әсрин биринчи јарысында јарадылмыш монументал декоратив бојакарлыг сәнәтинин нүмунәләринә биз тәкчә Шәкидә јох, Ордубад рајонунун јашајыш евләриндә дә раст кәлирик. Вәнәнд кәндиндә јарашыглы евләрдән биринин башдан-баша нәбати орнаментләрлә бәзәнмиш диварларында, пәнчәрәнин јанларында ајаг үстә дајанмыш кәнч гыз вә оғлан тәсвири вардыр. Сурәтләрин һәлли, ишләнмә техникасы, рәнк ујғунлуғу вә с. үслуб хұсусијјәтләринә көрә бу тәсвирләр Шәкихановларын евиндәки портретләрлә чоһ охшардыр, јәгин ки, тәхминән ејни дөврдә чәкилмишдир.

* * *

XVIII әсрдә Азәрбајчан кејимләри дә чоһ рәнкарәнк олмушдур. Бақы, Губа, Шамаһы, Гарабағ, Нахчыван, Кән-

чә, Шәки вә с. бу кими мүстәгил ханлыгларын әмәлә кәл-мәси кејим мәсәләләринә дә аз тә'сир етмирди. Ханлыгларын белә хүсуси чәрчивәдә, башга-башга сийәси вә игтисади вәзијјәтдә јашамалары кејимин (үздән дә олса) дәјишмәсинә сәбәб олмушдур. Бу дәјишкәнлик әсас е'тибары илә кејимин бичими вә силуетиндә дејил, онун тиклидији малда вә бәзәкләриндә иди.

XVIII әсрдә Азәрбајҗанда кишиләр үстдән узунголлу, бәдәнә кип отуран чуха кејәрдиләр. Чуха әсас е'тибары илә галын парчадан тикиләрди. Кејән шәхсин јашындан асылы олараг бу чуханын рәнки вә боју башга-башга оларды. Кәнчләр нисбәтән кәдәк вә ачыг рәнкли, узун-әтәкли чуха кејәрдиләр. Бу дөврдә үстдән енли, узун голлу әбалар да ишләнмишдир.

XVIII әсрдә әбаны әввәлки дөврләрә нисбәтән әсас е'тибары илә моллалар вә һөрмәтли гочалар кејәрдиләр. Азәрбајҗанын сојуг олан дағлыг районларында, хүсусән гышда гәшәнк бичимдә тикилмиш күрк кејәрдиләр. Бу күркләр әсасән гојун дәрисиндәи олуб, јунлу тәрәфи ичәри тикиләрди. Ә'ла кејфијјәтли күркләрин бојундан тутмуш әтәкләринә гәдәр бәди тикмәси оларды. Азәрбајҗанда бу әсрдә ән кәзәл күркләр Шуша, Шәки вә Губада тикилирди. Әһали арасында Ирандан кәтирилмә Хорасан күркләри дә кениш јайылмышды.

Чуханын, әбанын вә күркүн алтындан узун вә дар голлу, бәдәндә кип отуран архалыг олурду. Үмумијјәтлә, архалыг кәзәл бичимдә тикилирди. Нисбәтән варлы шәхсләрин архалыглары бөјүк зөвлә гызылы вә күмүшү сапларла нахышланарды. Архалыг габаг тәрәфдән дөшдән узунуна тутмуш јумру ипәк вә саир парчалардан тикилмиш дүј-мәләрлә вә ја кичик парча бәндләрлә бағланарды. Чох вахт бунун да үстүндән белдән назик күмүш кәмәр вә ја гуршаг бағланарды.

XVIII әсрдә киши ајаггабылары да чох мүхтәлиф олмушдур. Ән чох ишләдилән киши ајаггабылары дәридән тикилмиш дабансыз кичик башмаглар иди. Бу заман дөвләтчиләр арасында назик дәридән тикилмиш узунбоғаз чәкмәләр вә кәндиләр тәрәфиндән узаг кечмишләрдән тутмуш XX әсрин әввәлине гәдәр кејилән чарыглар да вар иди.

XVI—XVII әсрдә јайылмыш ади арагчынлар енли вә үстү јасты ағ чалмалар илә јанашы, XVIII әсрдә дөбдә олан папаглардан бири дә хәз папаглар иди. Әсасән гузу дәрисиндән тикилмиш узун, шишбашлы бу папаглар XIX әсрин ахырларынадәк кениш јайылмыш папаглардан олмушдур. Белә папаглар хүсуси илә Гарабаг, Кәнчә, Шәки, Губа, чәнубда исә Тәбриздә дөбдә олмушдур.

Бир чох һалларда задәкәнлар кәзәл көрүнмәк үчүн белә хәз папагларын ашағы һиссәсинә гижмәтли ағ вә золаглы парча доләјырдылар.

Бу дөврдә киши бәзәкләри үзүк, гуршаға тахылан вә ја назик күмүш кәмәрдән асылан хәнчәр олмушдур. Хәнчәри XVIII әсрдә, демәк олар ки, бүтүн кишиләр кәздирәдиләр.

XVIII әсрдә гадын кејимләри киши кејимләринә нисбәтән даһа кәзәл вә зөвлә һазырланырды. Бу әсрин ахырларында Азәрбајҗанда олмуш сојјаһ Маршал Фон Биберштејн бу өлкәнин гадынларынын вә онларын кејимләринин кәзәллијинә валәһ олдуғуну хүсуси гејд едир.

Азәрбајҗан гадынларынын јүксәк зөвлә кејлији либасларла бөјүк шаиримиз Молла Пәнәһ Вагифин ишәрләриндә дә раст кәлирик. Өз дөврүнүн гадын бәзәк вә кејимләринә валәһ олан Вагиф јазыр:

Бармағында хәтәм, күшиндә тәнә
Киреһ-киреһ зүлфүн төкә кәрләнә,
Күләбәтин-көјнәк, абы нимтәнә
Јахасында гызыл дүјмә кәрәкдир.

XVIII әсрдә гадын үст кејимләри үст көјнәји, чәпкән, архалыг, күрдү, күләчә, ләббадә, ешмәк вә баһарыдан ибарәт иди.

Гадын үст көјнәјинин голу әсасән узун, енли вә дүз олурду. О бојун һиссәдә бир дүјмә илә дүјмәләнерди. Үст көјнәји адәтән гановуз вә ипәк парчадан тикилирди. Көјнәјин бојнуна, јахасына, голунун ағына вә әтәјинә сарыма бафта тутулурду. Бә'зи һалларда бу тип гадын көјнәкләринин әтәјинә габаг һиссәдә гызыл әтәклик, гызыл вә ја күмүш пул да тикилирди.

Јашларындан асылы олараг гадынларын кејдикләри көјнәкләрин рәнки дә мүхтәлиф олурду. Гызлар вә кәлиниләр сары вә гырмызы, јашлы вә гоча гадынлар исә ағ вә ја гара рәнкдә көјнәк кејирдиләр.

Бу әсрдә кәзәл бичими үст гадын кејимләриндән бири чәпкән иди. Чәпкән астарлы олуб, белә гәдәр бәдәнә кип бичилирди. Онун јан тәрәфләриндә ашағыда чапыг адланан габарыг һиссәләри олурду ки, бу да бәдәнин даһа да кәзәл вә фигурлу көрүнмәсинә имкан верирди. Бундан олавә чәпкәннин (бә'зән әлчәк илә битән) гондарма голлары да олурду. Гондарма голун астары адәтән гижмәтли парчадан тикиләрди. Чәпкән гырмызы, јашыл, көј мәхмәрдән вә мүхтәлиф зәрли парчалардан һазырланырды. Чәпкәннин јахасына, чапығын гырағына, әтәјинә вә голунун кәнарларына сарыма вә башга бафталар, кәвә, зәнчирә вә с. тутулурду.

Гадынлар арасында кениш јайылмыш кејимләрдән бири дә архалыг иди. Архалыг да чәпкән кими астарлы вә белә гәдәр бәдәнә кип бичилирди. Архалыға белдән ашағы һиссәдә бүзмә, јахуд гырчынылы мүхтәлиф ендә әтәк тикилирди. Бә'зи архалыглар кен вә дүз бичилирди, јан һиссәдә исә чапығы олурду.

Архалыгларын голларынын да бичимләри мүхтәлиф оларды. Бә'зиләри дүз вә узун, бә'зиләринин исә голлары дирсәјә гәдәр дүз олуб, дирсәкдән ашағысы гондарма гол шәклиндә тикилирди. Адәтән архалыгларын јахасы ачыг олурду. Әқсәр һалларда архалыглар дөшдән ашағы белә гәдәр дүјмәләнирди. Архалыглар мәхмәр, тирмә вә мүхтәлиф зәрли хара парчалардан тикилирди. Гадын архалыглары киши архалыгларындан әсасән, өз кәдәклији вә үстүнүн бәди тикмәләри илә фәргләнирди.

Бу әсрдә ән кәзәл гадын архалыглары Шуша, Шәки, Нахчыван вә Шамахыда тикилирди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, архалыг, еләчә дә башга гадын үст кејимләринин голлары алтында чапыг (кәси́к) оларды. Бу чапыглар голун раһат һөркәт етмәси вә исти вәваларда тәрләмәмәси үчүн иди.

Зәнкин гадын үст кејимләриндән бири дә бу әсрдә күрдү иди. Күрдү сарылы вә голсуз олурду. О гыш фәслиндә кејилдији үчүн онун бојну, јахасы вә әтәкләри хәзли олурду. Күрдү дөшдән ашағы һиссәдә мис вә ја күмүш гармагларла бағланырды. Бу әсрдә Гарабаг күрдүләри хүсуси илә шөһрәт тапмышды. Онлар мәхмәр вә тирмәдән тикиләрди. Јахасы әтәкләри вә чибләринин әтрафы бафта илә бәзәдиләрди. Бу әсрдә Азәрбајҗанда Хорасан күрдүләри дә дөбдә олмушдур. Бу күрдүләр түнд сары рәнкли дәридән һазырланырды, үзәринә һәмин рәнкли ипәк сапла бәзәк вурулурду. Бу әсрдә дөбдә олдан үст кејимләриндән бири дә күләчә иди. Бу кејим белә гәдәр дүз әтәји исә бүзмәли олурду.

Јахасы ачыг олан күләчәнин узунлуғу диза гәдәр, голу исә дирсәкдән ашағы олурду. О әсасән мәхмәр вә тирмәдән тикилирди. Јахасына, бел кәсијинә, әтәјинә вә голларынын ағына чох вахт күләбәтин, мунчуг вә пиләк илә тикмә вурулурду.

XVIII әсрдә гадынлар чох узун вә енли, үстбәүст бир нәчә туманла кәзәрдиләр. Лап биринчи үст туманын әтәји ики үч бармаг енлијиндә үмумијјәтлә тирмә вә ја рәнкли галын парчадан тикилирди.

Гадын ајаггабысы (нәләјин, башмаг вә с.) формача бә'зи киши ајаггабысына бәнзәјирдисә дә, онлардан өз зәриф бичими вә кәзәл бәзәкләри илә ајрылырды. Нисбәтән күбар гадынларын ајаггабыларынын ичәриси дабандан тутмуш пәнчәјә гәдәр нәбатат аләминдән көтүрүлмүш нахышларла бәзәнмиш күмүш парчасы илә өртүләрди (республикамызын бир чох музейләриндә сахланылан белә гадын ајаггабылары буна мисал ола биләр).

XVIII әср гадын баш кејимләри дә, әввәлки дөврләрдә олдуғу кими чох мүхтәлифдир.

Бу дөврдә ән чох јайылмыш баш кејимләриндән бири арагчын иди. Лакин бу арагчынлар XVI—XVII әсрләрдә ки арагчынлардан арха тәрәфә һөрүк торбасынын олмәмәсы илә фәргләнирди. Индики арагчынлар даһа бәзәкли оларды. Бу дөврдә гызыл вә күмүш сапларла нахышланмыш күләбәтин тикмәли арагчынлар хүсусилә кениш јайылмышды.

Бу арагчынларын габаг тәрәфиндән алындан силсилә адланан гызыл, күмүш һиссәчикләриндән дүзәдилмиш

бәзәкләр асардылар. Белә бәзәкләр Гарабағда, Кәнчәдә, Нахчыванда, Газахда вә с. јерләрдә даһа чох јајылмышдыр. Бақыда, Шамахыда, Тәбриздә исә гадынлар белә арагчынларын габағындан кичик тачы андыран чүт-габағы тахардылар.

XVIII әсрдә ән чох јајылмыш гадын баш кејимләриндән бири дә әммамәјәбәнзәр баш кејими иди. Әммамәни кејмәк үчүн гадынлар кишиләр кими башларына арагчына бәнзәр, лакин ади арагчынлардан хејли һүндүр вә бәрк парчадан тикилмиш папаг гојар вә онун әтрафына парча долајырдылар.

Кишиләрдән фәргли олараг гадынлар әммамәнин ахырыны, чәнәләринин үстүндән кәтирәрәк јашмаг кими ағызларынын үстүндә баглајырдылар.

Әммамә башда мөһкәм дурмаг вә көзәл көрүнмәк үчүн онун үстүндән ики чәркә зәнчирлә бир-биринә бәнд олунмуш күмүш-гызыл пуллар вә ја үстү нахышланмыш дәјирми күмүш, гызыл диккәләр тахардылар. Буну да гејд едәк ки, белә әммамәјәбәнзәр гадын баш кејимләрини Азәрбајчанын учгар дағлыг јерләриндә — чаршабсыз кәзән гадынлар кејәрдиләр, чүнки јашмаг өзү бурада гадыннын үзүнүн ашағы һиссәсини бүтүнлүклә өртәрәк чаршабы әвәз едирди.

Әлбәттә, чадраја көрә белә баш кејими ачыг кәзмәк чәһәтдән хејли ирәлиләјиш иди. Бунда гадын өзүнү сәрбәст һисс едир, ишләдији вахт она һеч бир шеј мане олмурду. XVIII әсрдә вә сонралар Азәрбајчанда «тәсәкгабағы» адлы парчадан тикилмиш баш кејими дә кениш јајылмышды. Даһа чох гадынларын алныны бәзәјән бу баш кејимләрини бу әсрдә дәрзиләр јох зәркәрләр һазырларды. Басма үсулу илә дүзәлдилмиш бута, ајпара, бујнуз, чичәк формалы гызыл-күмүш фигурлар тәсәкгабағынын

үзәринә тикилән әсас бәзәк элементләриндән сајылырды. Бу тип баш кејимләри әсас етибары илә Гарабағ, Кәнчә, Газах, Борчалы маһалында кениш јајылмышды. «Тәсәкгабағы» XIX әсрдә дә кениш јајылмыш баш бәзәкләриндән олмушдур. Тарихи сәнәдләрә көрә бу әсрләрдә јашамыш Кәнчә зәркәри Агамирзә «тәсәкгабағы» һазырламагда дөврүн ән мәшһур устасы олмушдур.

XVIII әср гадын баш вә үст кејимләри үзәриндә мүхтәлиф форма вә бәзәкли метал һиссәләри илә јанашы мунчуг, гијмәтли даш-гашлара да тәсәдүф едилирди. Мунчуг вә даш-гашлар арасында ән чох истифадә едиләнләри кәһраба, әгиг, мәрчан, шәвә вә көз мунчуғу иди.

Биз XVIII әсрдә јурдумузда дүзәлдилмиш бир чох халг сәнәти нөвләри илә јахындан таныш олдуғ.

Илк нәзәрдә халг сәнәткарлары тәрәфиндән јарадылмыш әшјалар форма вә бәзәк етибары илә елә билки әввәлки дөврләрин сәнәт нүмунәләрини тәкрар едирди. Кечмиш әсрләрин халча, парча, тикмә, даш, дәмир, тахта мәмулатлары үзәриндә раст кәлинән орнамент мотивләри, композија пријомларына биз бу әсрләрдә дә раст кәлирик. Лакин бу бәзәк үнсүрләри даһа әввәлки дөврләрдә олдуғу кими һәјати, реал јох, даһа чох шәрти-декоратив бир сәпкидә ичра олунурду.

Һисс олунурду ки, сәнәткар орнамент мотивләрини даһа (XVI—XVII әсрләрдә олдуғу кими) чанлы тәбиәтдән мәнимсәмәјир, кор-коранә кечмиш дөврүн сәнәт әсәрләринин үзәриндән көчүрүр. Беләликлә, бахмајараг ки, бу әсрләрдә халг усталары тәрәфиндән дүзәлдилмиш әшјалар һәлә дә өз форма вә бәзәкләри илә диггәти чәлб едирди; онларын ичрасында аз да олса күнү-күндән инкишаф едән гүсурлары да көрмәмәк олмурду.

78. Газах халчасы. XVIII эср.

78. Ворсовый ковер. XVIII в. Казах.

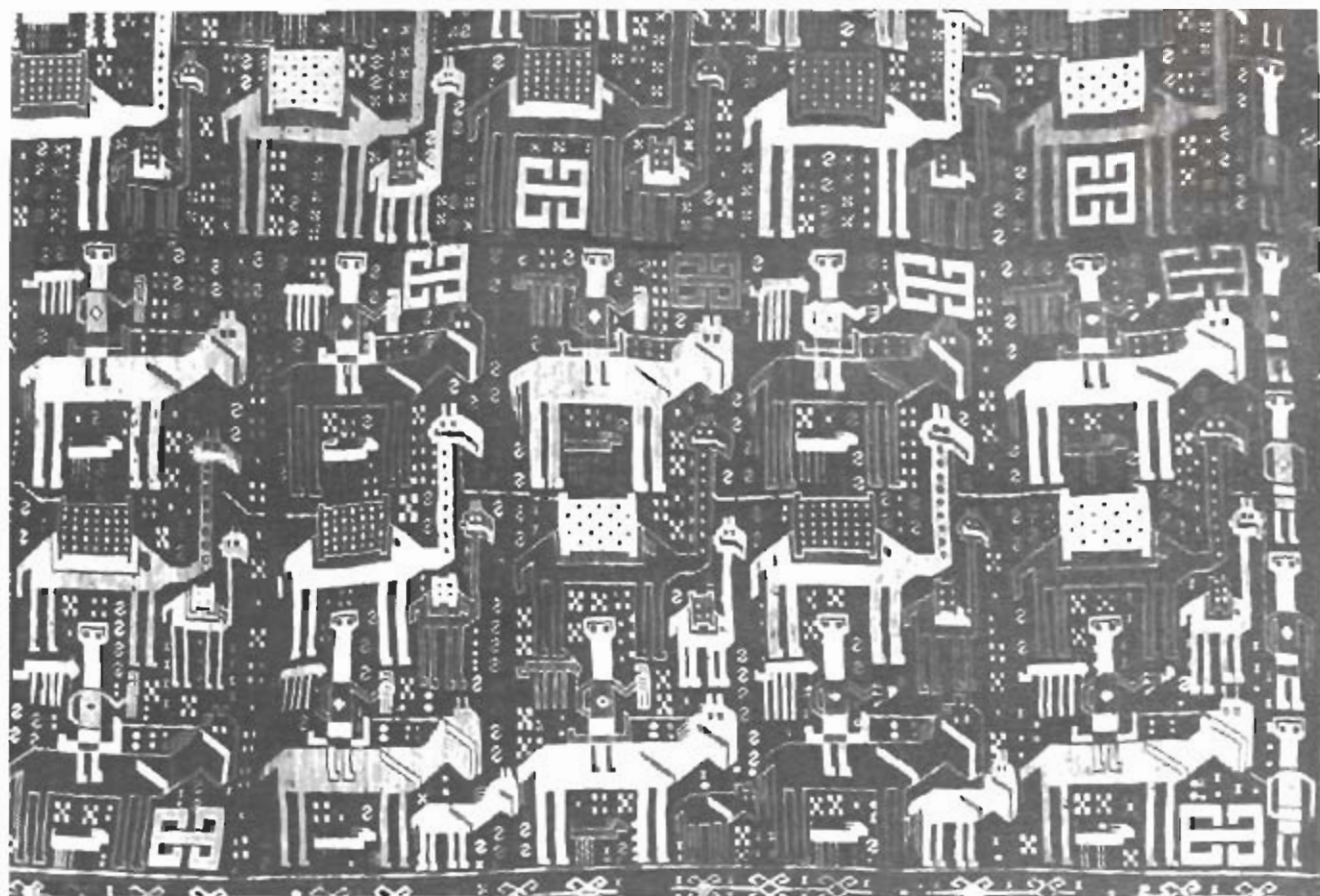

79. Шадда. XVIII в. Карабах.

80. Бакынык Сураханы кәндидә тохунмуш халча. XVIII в.

79. Безворсовый ковер «Шадда». XVIII в. Карабах.

80. Ворсовый ковер. XVIII в. Сел. Сураханы. Апшерон.

79

80

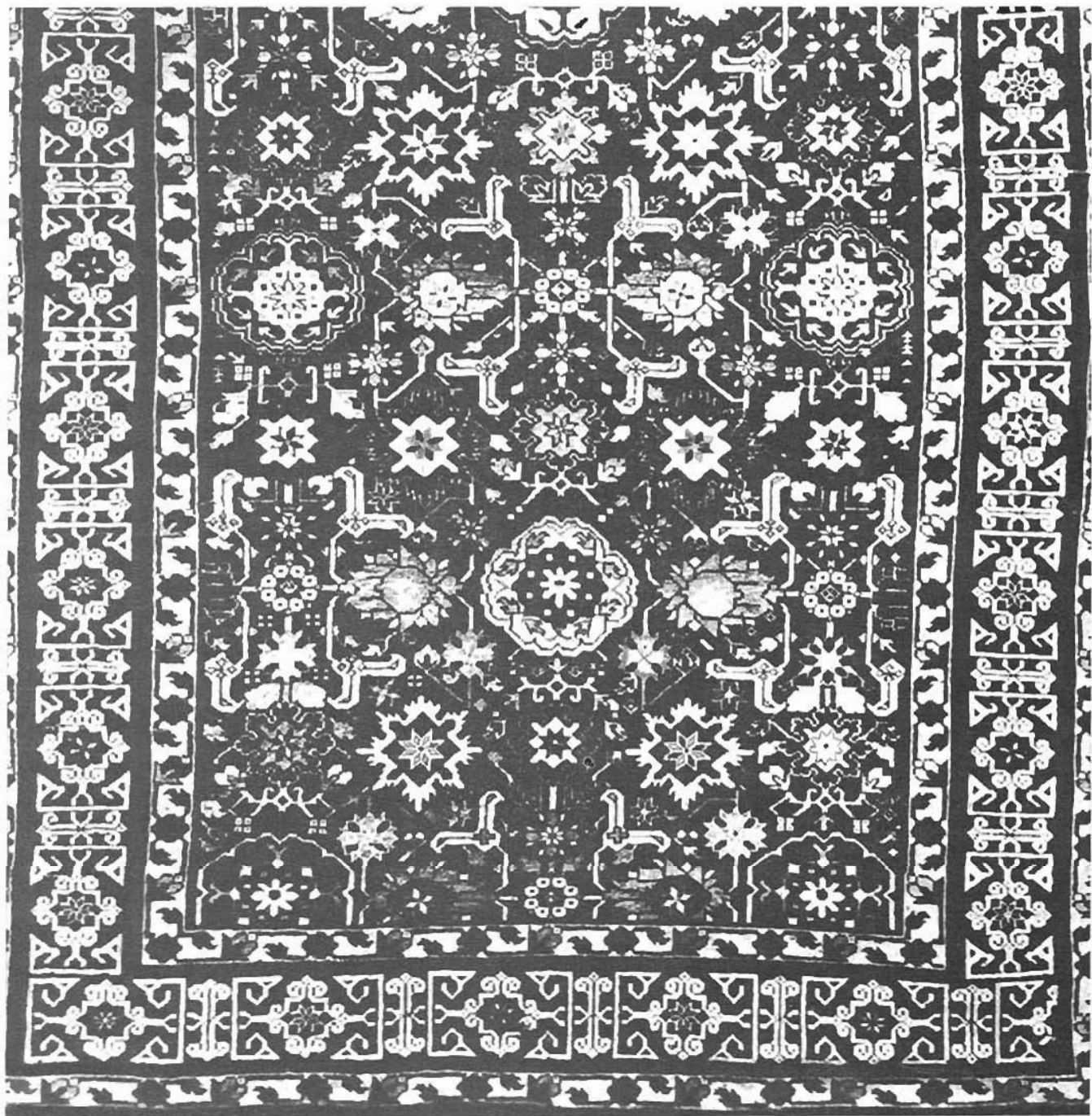

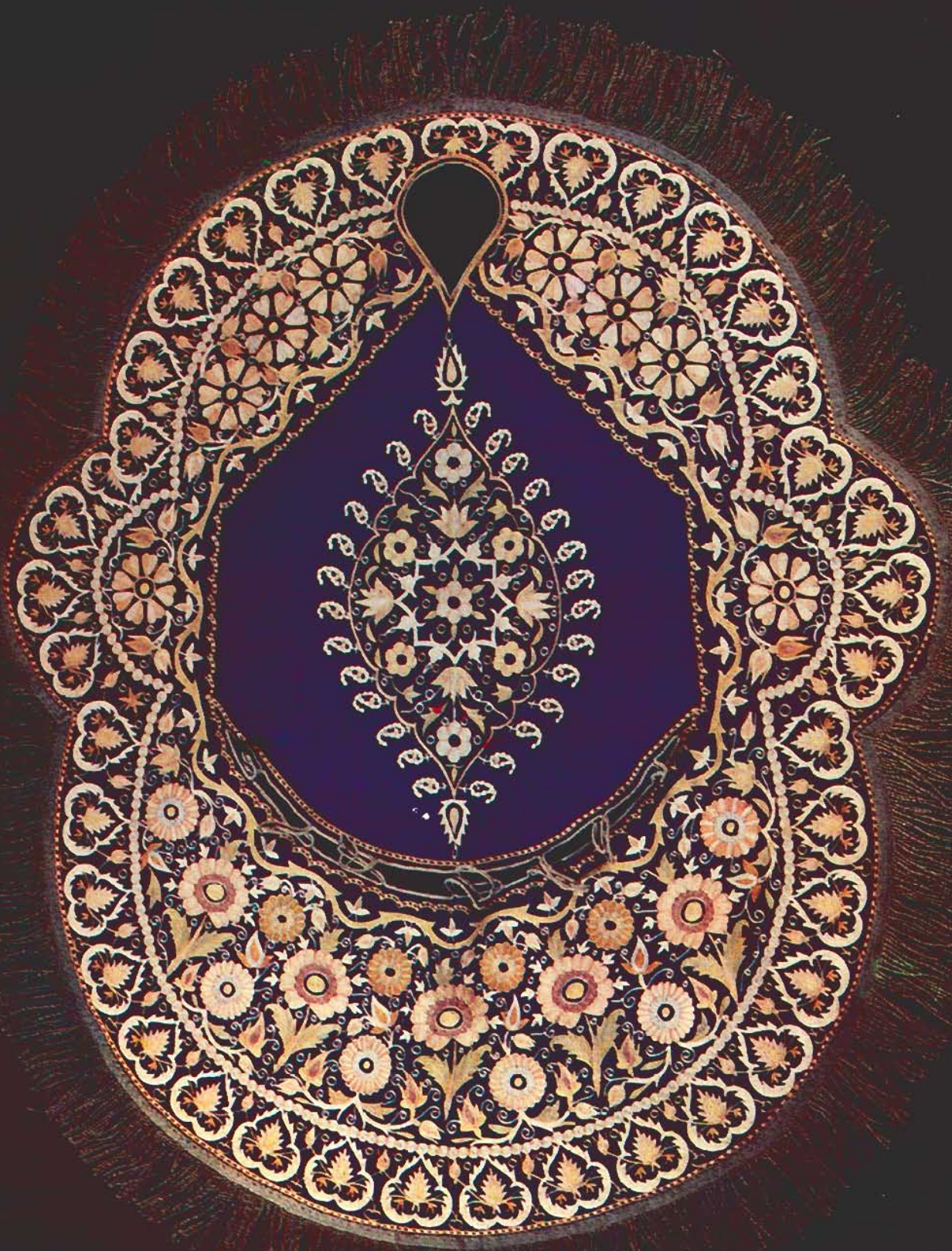
81. Гарабаг халчасы. 1732-чи ил.

82. Бакынын Хилә (Әмирһачыҗан) кәндиндә тохунмуш халча. XVIII әср.

81. Ворсовый ковер. 1732 г. Карабах.

82. Ворсовый ковер: «Хилафшан». XVIII в. Сел. Амираджан. Апшерон.

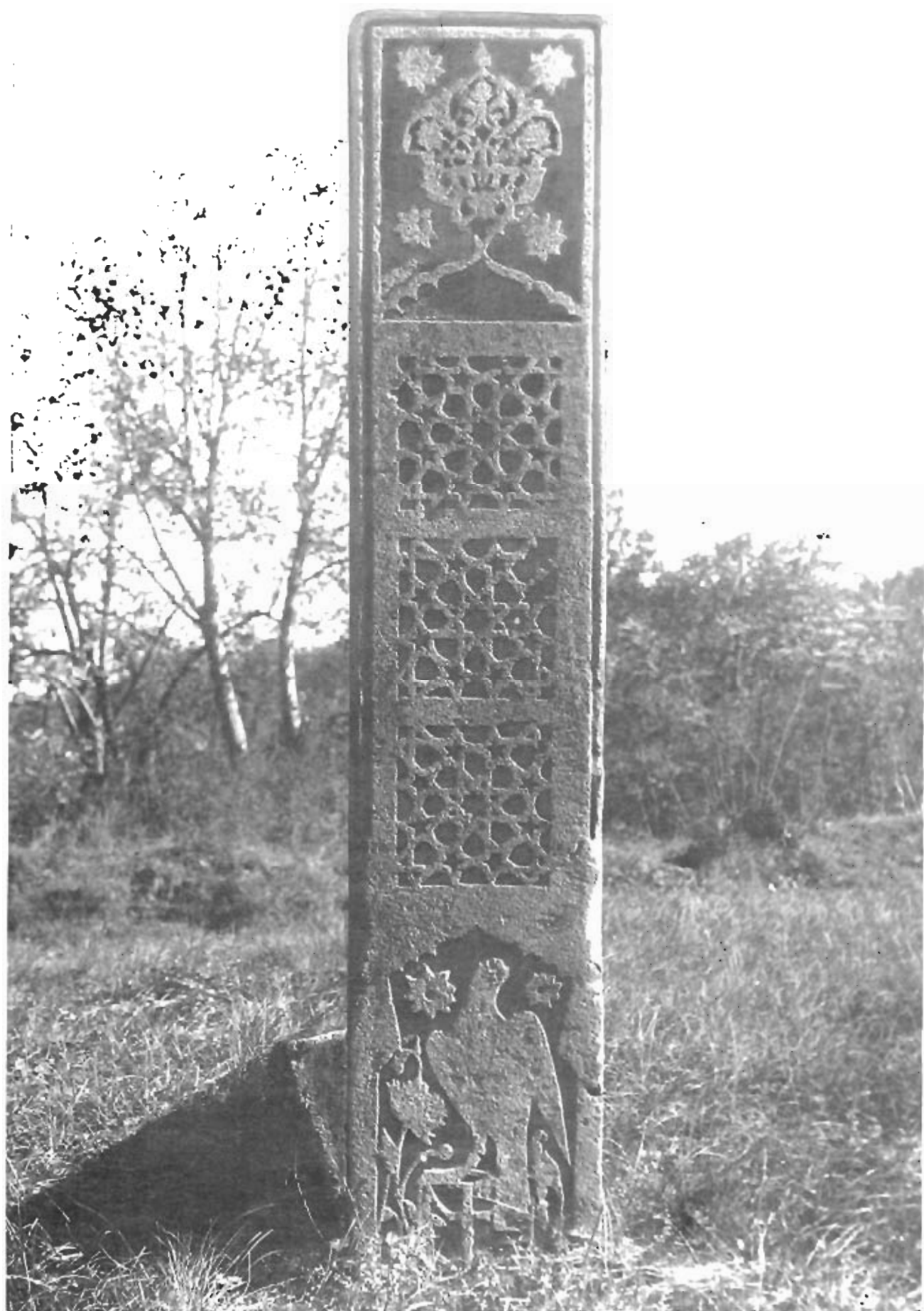
83. Јаһарусту. XVIII ғәср. Бақы.

84. Сейдада. Күмүш барытгабы. XVIII ғәср. Шамаха.

83. Яһар усту (чепрак) XVIII в. Баку.

84. Сейдаде. Серебряная пороховница. XVIII в. Шемаха.

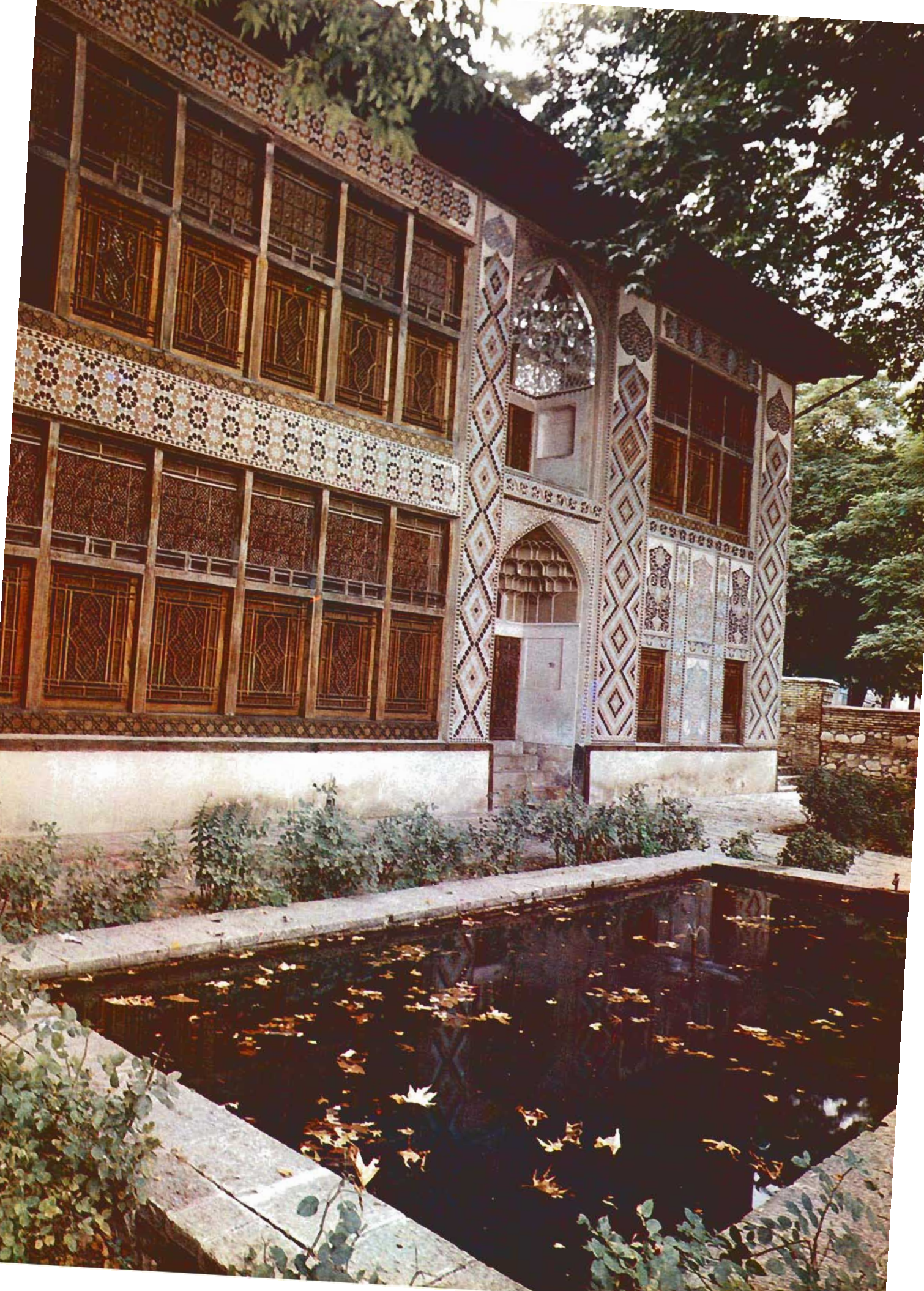
85. Мазар дашы. 1795-чк ил. Губа району.

86. Дашдан јонулмуш гоч фигуру. XVIII эср. Ордубад району.

85. Надгробие. 1795 г. Куба.

86. Каменная фигура барана. XVIII в. Ордубад.

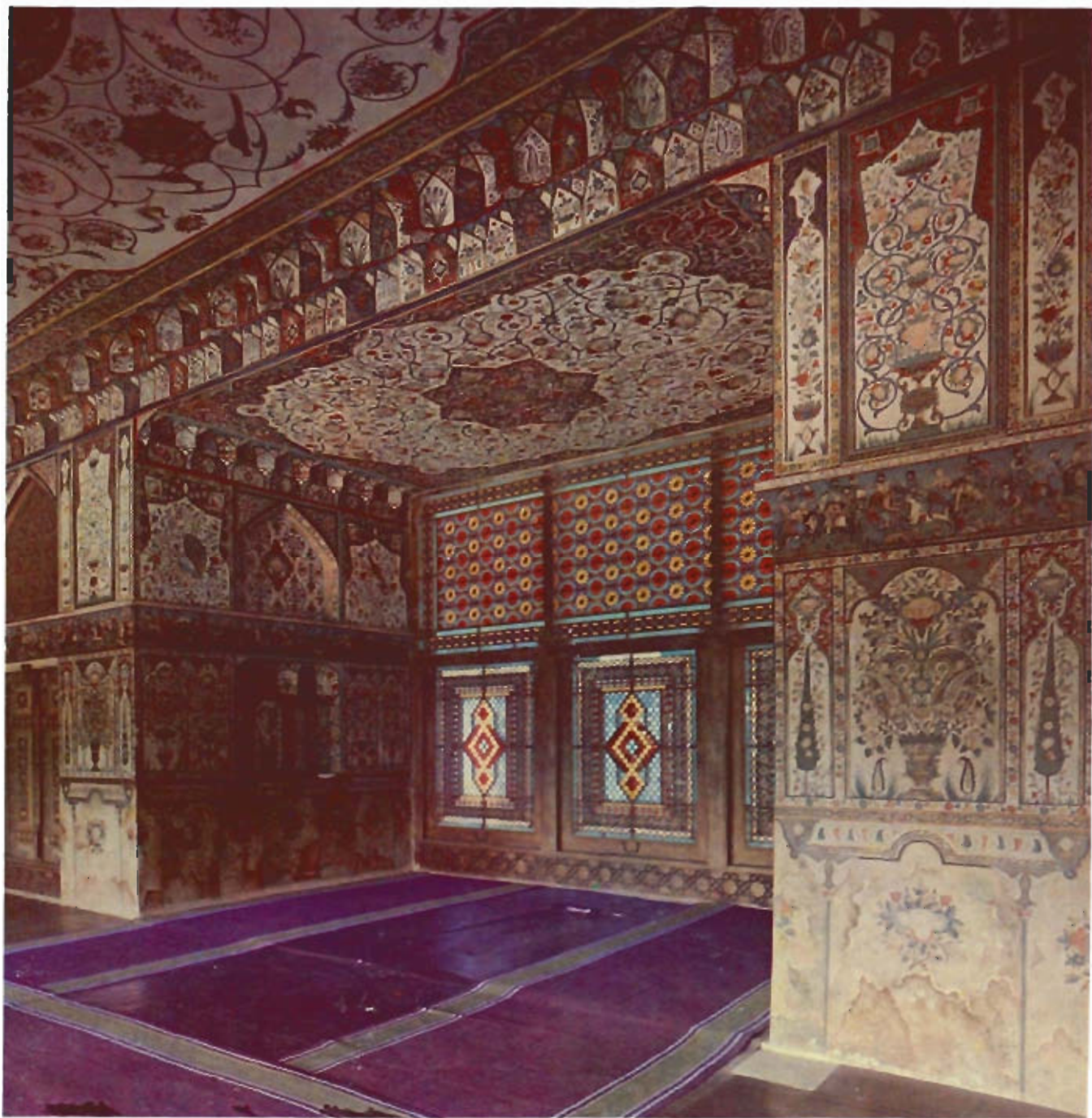

87. Шаки хандары сарајының үчүмү көрүнүшү. XVIII эср.

88. Шаки хандары сарајының бээклеринден.

87. Дворец шекинских ханов, XVIII в. Шеки.

88. Внутреннее убранство Дворца шекинских ханов.

89. Шаки хандары сараынын ба-
заклариндан.

89. Внутреннее убранство дворца
шекинских ханов.

90. Шаки хандары сараынын ба-
заклариндан.

90. Внутреннее убранство дворца
шекинских ханов.

91. Шаки хандары сараынын ба-
заклариндан.

91. Внутреннее убранство дворца
шекинских ханов.

90

91

92. Шаки ханлары сарајнын ба-
закларидан.

92. Внутреннее убранство дворца
шекижских ханов.

93. Шаки ханлары сарајнын ба-
закларидан.

93. Внутреннее убранство дворца
шекижских ханов.

94. Шакихоковларик евинин бу-
харисы. XVIII эср.

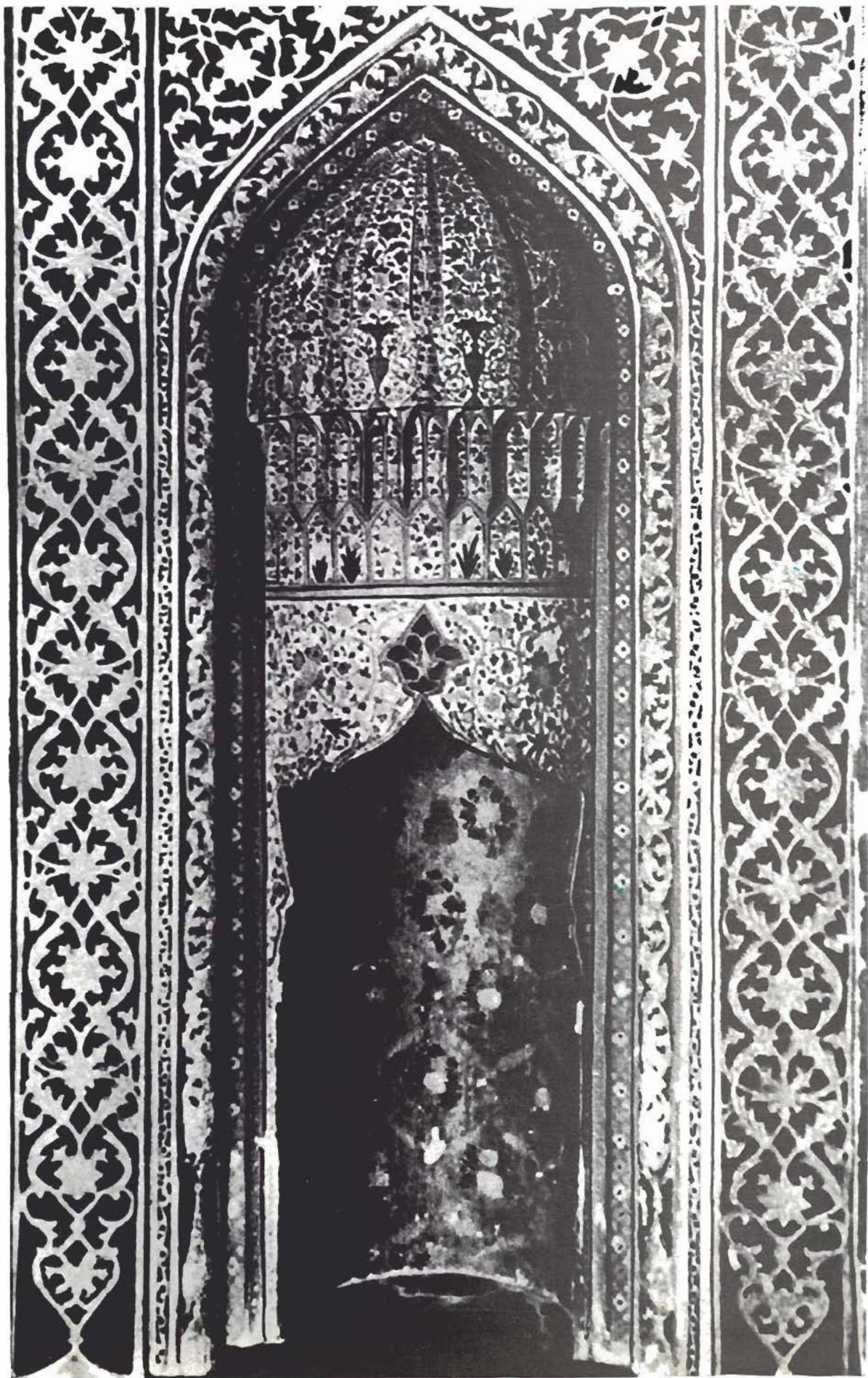
94. Резной камин дома Шекихо-
вых XVIII в. Шеки.

92

93

**ХІХ–ХХ
ЭСРИН
ЭВВЭЛЛЭРИНДЭ
АЗЭРБАЙЧАН
ХАЛГ
СЭНЭТИ**

Азәрбајчанда XIX әсрдә һәлә дә мануфактура мәр-һәләсинә јүксәлә билмәјән, әсасән өлкәнин керидә галмыш игтисадијјаты мәнкәнәсинә сыхылан чохлу сәнәткарлыг мүәссисәләри вә кустар сәнәт саһәләри вардыр.

Шәһәрләр вә кәнд јерләриндә күлли мигдарда даббагханалар, бојагханалар, дулусчулуг вә мискәрлик, памбыг, ипәксарыјычы вә с. мүәссисәләр вар иди: бу мүәссисәләрдә онларча, бә'зән исә јүзләрлә мүхтәлиф пешә саһнбләри — дәмрчиләр, дүлкәрләр, зәркәрләр, милли мусиги аләтләри һазырлајан усталар вә с. чалышырды.

Лакин о заман Азәрбајчанын мүхтәлиф сәнәт саһәләринин тәлеји ејни вәзијјәтдә дејилди. Әкәр кустар сәнәткарлыг истеһсалынын бә'зи саһәләри бу дөврдә тамам чыхыр (силаһгајырма) вә ја хејли ихтисар олунарду (мискәрлик, ипәк парча, дулусчулуг мәмулаты истеһсалы вә с.) сәнәткарлығын дикәр саһәләри нәинки галмагда давам едирди, һәтта фабрик-завод сәнәјесинин шө'бәләри кими инкишаф едирди. Бүтүн бунлара бахмајараг Азәрбајчанын кустар истеһсалаты әсрин сонраларына јахын бүтөвлүкдә тәнәззүлә доғру мејл едирди. Бунун башлыча сәбәби бураја Русијанын учуз сәнәје маллары кәтирилмәсинин артмасы иди.

Чаризминин милли-мүстәмләкәчилик сијасәтинин нәтичәсиндә Азәрбајчанын халг тәсәррүфаты биртәрәфли инкишаф едирди. Азәрбајчан халг тәсәррүфатынын чаризм вә рус буржуазиясы үчүн фајдалы саһәләри (башлыча олараг мә'дән сәнәјеси, хаммал истеһсалы вә с.) инкишаф етдији һалда, әлверишли шәрантин олмасына бахмајараг, е'маледичи сәнәје сүн'и сурәтдә гәсдән ләнкидилди; бу саһәләрин инкишафына јол верилмирди. Она кәрә Азәрбајчан чох мүһүм тичарәт-сәнәје мәркәзи олмасына бахмајараг она лазым олан ев аваданлығыны вә с. Русијадан кәтирмәјә мәчбур иди.

Бу сүрәтлә Русија капитализми В. И. Ленинин гејдләринә кәрә, Гафгазы дүнја әмтәә тәдавулүнә чәлб едирди, онун јерли хүсусијјәтләринин гәдим пәдәршаһи гапалылыг галығларыны арадан галдырыр вә өз фабрикләри үчүн өзүнә базар јарадырды. Беләликлә, Азәрбајчанын бәдии кустар сәнәткарлығы кәнардан күлли мигдарда кәлән учуз фабрик мәмулатларынын гаршысына чыха билмәјәрәк XX әсрин әввәлләриндә бүтүнлүклә арадан чыхыр.

* * *

Әввәлки дөврләрдә олдуғу кими бу әсрләрдә дә ел арасында ән кениш јайылмыш сәнәт нөвү халчачылыг иди. Лакин ел сәнәтинин башга нөвләриндә көзә чарпан тәнәззүл бу вахт халчачылығында да өзүнү бүрүзә вермәјә башламышдыр. Әсрин ахырынадәк кетдикчә артан бу тәнәззүл Азәрбајчан халчаларынын һәм техноложии вә һәм дә бәдии хүсусијјәтиндә өзүнү бүрүзә верирди.

Халчаларымызын тохунушунда памбыгдан вә башга биткиләрдән һазырланмыш ипләрдән кениш истифадә едилмәси вә хүсусилә тәбии бојаларын учуз сүн'и бојаларла әвәз олунамасы Азәрбајчан халчаларынын дүнја базарларындакы кечмиш шөһрәтини азалтмышды. Азәрбајчан халчаларынын дүнја базарларындакы нүфузунун итмәсинә XIX әсрин ахырларында Авропа сәнәјечиләри тәрәфиндән Түркия вә Иранда тәшкил олунамаш нәһәнк халча фабрикләри дә бөјүк зәрәр вурмушду. Кустар үсүлдә тохунан Азәрбајчан халчалары ајдындыр ки, бу өлкәдә механики дзәкаһларда истеһсал олунамаш халчаларла ајағлаша билмәјәчәкдир. Бир сөздә, бу әсрләрдә Азәрбајчан халчаларынын гијмәти онлара сәрф олунамаша вә зәһмәти демәк олар ки, печ өдәјә билмирди.

XIX әсрин ахырларындан башлајараг халчаларымызын бәдии вә техники хүсусијјәтләринин хејли зәифләмәсинә бахмајараг, ән'әнәви халча нөвләри, композисиялары, аз да олса, һәлә өз инкишафыны давам етдирди. Шамаһы, Губа, Гарабағ, Бақы, Кәнчә, Газах вә с. јерләрдә тохунмуш күтләви характер дашыјан халчаларымыз нисбәтән схематик бир тәрздә ифа олунаса да онлар рәсмләринин орижиналлығы вә шәрти декоратив бир сәпкидә ифасы илә диггәти чәлб едир.

1889-чу илдә Тифлиسدә, 1913-чү илдә исә Петроградда тәшкил едилмиш кустар сәнәје сәркисиндә Азәрбајчан халчаларынын мүвәфғәгијјәтлә иштидакы ел сәнәтими-

зин бу өрнәјинин өлкәнин сијаси игтисади чәһәтдән чәтин вәзијәтдә олмасына бахмајараг һәлә дә дөврүн тәләбатына ујғун бир шәкилдә инкишаф етдијини көстәрир. Бу сәркиләрдә иштирак едән халчаларымыза верилән гижмәтдән мәлум олур ки, XIX—XX әсрин әввәлләриндә дә ән гижмәтли халчалар Азәрбајҗанда јенә дә кечмиш халчачылыг мәнтәгәләриндә олмушдур. Рус халча експејертләри белә мәнтәгәләр сырасына бу әсрләрдә Губа гәзасынын Чичи, Гымыл, Пирәбәдил, Шамахы гәзасынын Чуханлы, Гәдим Әрәб, Газах гәзасынын Салаһлы, Даш Салаһлы, Ағкөјнәк, Даг—Кәсәмән, Багы гәзасынын Хилә, Сураханы, Гарабағын Шуша, Бәрдә, Ләмбаран, Чәләби вә с. јерләри аид едирләр. һазырда бу дөврләрдән Азәрбајҗанын ајры-ајры халча мәнтәгәләриндә тохунмуш јүзләрлә халча вә халча мәмулатларымыз галмышдыр. Республикамызын вә еләчә дә өлкәмизин бир чох музејләриндә нүмајиш етдирилән бу халчалар ел сәнәтимизин бу өрнәјинин бу дөврдә инкишафы барәдә бизә әтрафлы мәлумат верир.

XIX — XX әсрин әввәлләриндә тохунмуш халчаларымызын бәдиини хүсусијәт вә онларын мәзмунуна диггәт јетирдикдә биз ел сәнәтимизин башга нөвләриндә кәзә чарпан јениликләри бурада да көрә билирик. Халчаларымызын үмуми композисијасы бу әсрләрдә ән'әнәви характер дашыса да онларда тәбиг олунан орнамент мотиви вә хүсусилә бунларын элементләри өз ичрасы нөгтеји-нәзәриндән хејли дәјишмишди. Бу әсрләрдә ән'әнәви халча орнаментләри арасында рус, Европа орнамент мотивләринә раст кәлинир. Бундан әләвә бу дөвр орнаментал халча бәзәкләри арасында шәрти декоратив бир сәпкидә тохунмуш чохлу ме'марлыг абидәләри деталлары вә интерјерләринин дә тәсвирләрини көрүрүк. Бу әсрләрдә хүсусилә Истанбулун сәјчә чох вә зәриф миңарәли мәсчидләри Азәрбајҗан халчаларынын бәзәкләри арасында тез-тез тәсадүф едилир.

Бу дөврдә Азәрбајҗанда орнаментал халчаларын әксәријәт тәшкил етмәсинә бахмајараг, бир нечә оријинал мөвзулу сүжетли халчаја да раст кәлирик. Сүжетли халчаларымыз арасына ән әввәл һәмин әсрдә тез-тез тәсадүф олунан «Дөрд фәсил» адлы халчалары дахил едә биләрик. Белә халчаларын бәдиини тәртибаты әксәрән бир-бири илә сых алағәдә олан беш мүхтәлиф сүжетли композисијадан ибарәт олурду.

Адәтән сүжетин мәркәзиндәки бөјүк медалјондан тарихи бир һадисәнин тәсвири вә ја танынмыш шәхсин портрети верилир, әтрафдакы кичик медалјонларын һәрәсиндә исә илин фәсилләриндән бири (јаз, јәј, пајыз, гыш) тәсвир едилдири. Белә халчаларын XIX әсрдә тохунмуш ики көзәл нүмунәси һазырда Азәрбајҗан Дөвләт Инчәсәнәт музејиндә вә Низами адына Азәрбајҗан Әдәбијјаты музејиндә нүмајиш етдирилир.

Бақыда Рүстәм Мустафајев адына Азәрбајҗан Дөвләт Инчәсәнәт Музејиндә көстәрилән «Дөрд фәсил» халысы даһа чох мараг доғвур.

Узуну 385 см, ени 266 см олан бу халы үч һиссәдән ибарәт јелән вә енли ара саһәдән ибарәтдир. Халчанын ара саһәси хүсуси илә мараглыдыр. О, симметрик хәтләрлә 4 һиссәјә бөлүнмүшдүр. Һәр һиссә сәрбәст композисијаја малик олуб өзүндә илин мүәјјән фәслини әкс етдирир. Ашағыда сағ тәрәфдә пајыз фәсли тәрәннүм едилдир. Бурада пајыз тарла ишләри көрүлүр, мәһсул јығылыр.

Арха тәрәфдә «Тәхте-Чәмшид»ин харабалары көрүнүр. Бу тәсвирләрин солунда јени бир композисијада гыш мәнзәрәси верилиб. Һәр тәрәф ағаппаг гардыр. Ушаглар гартопу ојнајырлар. Чылпаг, јарпагсыз, гуру ағачлар алтында гар адамы тәсвир олунмушдур. Бундан әләвә бурада бир чох һәјат мәншәт сәһнәләри дә верилиб. Бунлардан дамынын гарыны күрөклә тәмизләјән шәхс, узунгулағы габағына гатыб апаран адам вә саирә тәсвирләр диггәти чәлб едир.

Бу композисијанын арха планында XV әср Азәрбајҗан ме'марлыг сәнәтинин ән көзәл инчиси — Көј мәсчид верилишдир.

Халчанын орта саһәсинин јухары сағ тәрәфиндә јаз фәсли тәсвир олунуб. Тәбиәт јашыл дон кејмиш, ағачлар күлчичәк ачмышдыр. Өз сүрүсү илә отлаға чыхмыш чобан бу композисијаја хүсуси һәрәрәт кәтирир. Бундан әләвә бурада чај гырағында отуруб истираһат едән бир гоча,

узунгулаг вә ону мүшаһидә едән бир шәхс дә тәсвир едилмишдир. Композисијанын јухары сағ һиссәсиндә јашыл чәмәндә бу көзәллији мүшаһидә едән бир кәнч гыз образы да вардыр.

Бу тәсвирләр дә о бири композисијаларда олдуғу кими мәшһур мә'марлыг абидәси фонунда верилишдир. Бурада Елхәни Олчајту Худабәндәнин XIV әсрдә Солтанијјә шәһәриндә тикдиридији түрбә тәсвир олунуб.

Халчанын орта һиссәсинин јухары сол тәрәфиндә јайын гызмар чағы көстәрилир, кәндли аиләси бичинә чыхыб. Кишиләр бичинлә мәшғүлдүр, гадын-гызлар исә онлара көмәк едирләр; дәрз бағлајыр, дашыјырлар. Бундан әләвә композисијада дөвә карваны вә гејри тәсвирләр дә вардыр. О бири композисијада олдуғу кими, бу мөвзу да ме'марлыг абидәси, јә'ни «Мәдәин хәрәбәләри» илә битир.

Тәсвир етдијимиз бу сүжетли композисијалар бири дикәриндән күл-чичәк мотивләриндән тәшкил олунмуш бәзәк элементләри илә ајрылыр. Бу бәзәкләрин кәсишдији јердә, јени мәркәздә пахлававари кәтәбә верилишдир. Оун дахилиндә сәлигә илә бәзәдилмиш бир отагда Өмәр

Хәјјам вә кәнч гыз тәсвир олунуб. Онлар сәмими отуруб сөһбәт едир, гаршыларында исә шәрбәт вә мејвә вардыр. Гызын әлиндә үзәриндә адам тәсвири олан бир кузә вар. Бу тәсвири әһатә едән кәтәбәнин јелән һиссәсиндә Өмәр Хәјјамын һәјат һәгигәтинә даир ики рүбаиси јазылмышдыр. Бунларын бириндә дејилир: бу кузә дә вахты илә мәним кими көзү ағлар бир ашиг олмушдур. Бир көзәлин зүлфүнүн кәмәндиндә әсир олмушдур, онун бојнунда көрдүјүнүз бу әл һәмин әлдир ки, вахты илә јар бојнунда олмушдур.

Һаггында бәһс етдијимиз халчанын јеләни дә ара саһә кими рәнкарәнк вә бәзәклидир. Јеләнин ән мараглы һиссәси онун үзәриндә симметрик шәкилдә јерләшдирилмиш тәсвирләрдир. Бурада јелән боју сәккиз медалјон јерләшдирилмишдир. Бунлардан «Адәм вә һәвва», «Ибраһимин гурбан верилмәси», Низами поемаларындан парчалар — «Лејлинин Мәчнунла көрүшү», «Фәрһадын Ширинлә көрүшү» сәһнәләри диггәти чәлб едир. Бундан әләвә бурада Фирдовсинин, Сә'динин, Һафизин портретләри вә «Тахте-Чәмшид» габартмаларындан көтүрүлмүш гәһрәманын ширлә мүбаризәси әкс едилән сүжет тәсвир олунмушдур.

Бәһс етдијимиз халы сәнәткарлыг бахымындан орта әср миниатүр сәнәтинә јахын олса да, бурада бир чох јениликләр өзүнү бұрузә верир. Онлар мәишәт әшјаларынын тәсвирләриндә, инсан фигурларынын дәгиг ишләнмәсиндә вә хүсусилә ме'марлыг абидәләринин рәсминдә ачығадын көрүнүр. Арашдырмалар көстәрир ки, тохучулар халыда әкс олунан тәсвирләрин (хүсусән ме'марлыг абидәләринин) әксәријјәтини о вахтлар литографија үсулу илә дәрч олунмуш шәкилләрдән көчүрүлүр.

Сүжетли халчаларымыз ичәрәсиндә 1810-чу илдә Тәбриздә тохунмуш һазырда Бақыда Низами адына Азәрбајҗан Әдәбијјаты музејиндә сахланылан халча хүсуси илә диггәти чәлб едир. 1,79 × 1,46 м өлчүдә олан бу халчанын ара саһәсиндә «Лејли илә Мәчнунун сәһрада көрүшү» сәһнәси тәсвир олунмушдур.

Декоратив-тәтбиги вә еләчә дә тәсвири сәнәтимизин мүхтәлиф нөвләриндә тез-тез раст кәлинин бу мөвзу халчачы тәрәфиндән чох оријинал тохунулушдур.

Композисијанын мәркәз һиссәсиндә зәнкин либас кејмиш алнына гижмәтли бир бәзәк (силсилә) тахмыш Лејли, онун да голлары үстә биһуш һалда дүшмүш јарычылпаг Мәчнун тәсвир олунмушдур.

Сүжет сәһрада будагларыны ашағы салмыш јекәнә бир сөјүд ағачы әтрафында ачылыр. Әтраф сакитдир, күнүн гызмар шүалары узагда дағ арахасында итмәкдәдир.

Мәчнунун сәһра јолдашлары — бир груп гыш вә һәјванлар бу һадисәнин шаһиди кими онун әтрафына јығылараг инилдәјир, санки бу сакнтлији поэмаға чалышырлар. Халчанын үмуми рәнк аһәңкарлығы да чох көзәл верилишдир. Гызылы-сары, көј, јашыл рәнкләр, вәһдәтиндә гурулмуш колорнт мөвзунун гәмлә долу лиризминә чох мүгабилдир.

Халчанын јеләниндә күл-чичәк нахышлары арасында 14 узунсов ири медалјон тәсвир едилмишдир. Медалјонларын ичәрәсиндә нәсх хәтти илә јазылмыш мәтн јерләш-

дирилмишдир. Эн'анэви мәнэви шәклиндә җазылмыш бу мәтнләрдә Мәчнунун Лејлијә жүксәк мәнәббәти тәрәннүм олунур. Халынын өлчүсү 179×146 см, сыхлығы 60×60, хов галынлығы исә 3 миллиметрди.

Бу вахт «Атлы-итли», «Марал-чејран», «Итли-пишикли», «Үч падшаһ» вә башга бу кими сүжетли халчалар да кениш шөһрәт тапыр. Мәнбәләр көстәрир ки, белә нөвлү сүжетли халчалар XIX әсрдә әсасән Ширван, Гарабағ вә Кәнчәдә истәһсал олунурду. О вахт бу типли халчалар дөфәләрлә тәкрат тохунса да, һәм тохунушуна, һәм дә бәди тәртибатына көрә бир-бириндән фәргләнрди. Бу, шүбһәсиз ајры-ајры тохунунун сырф өзүнәмәхсус фәрди җарадычылығ хүсусијјәтиндән ирәли кәлирди.

XIX әсрин ахыры, XX әсрин әввәлләриндә сүжетли халчаларымызын үзәриндә дөврүн актуал мөвзуларына да тәсадүф едилди. Бу типли тәсвирләрин әксәријјәти о дөврләрдә журнал вә китабларда чап олунмуш рәсмләрән көчүрүлдү. Һазырда Бақыда Азәрбајҗан Дөвләт Инчәсәнәт музејиндә нүмајиш етдирилән бир Гарабағ халчасы гәд етдикләримизи әјани тәсвир едир. Халчачы һумәј һәсәнзәдә тәрәфиндән 1909-чу илдә тохунмуш бу халчада Иран кәндисинин һәјәтины әкс едән марағлы бир сүжет тәсвир едилмишдир.

Фәзијјә көрә, халча «Молла Нәсрәддин» журналында вахты илә дәрч олунмуш бир рәсмин мотивләри әсасында тохунмушдур. Бу әсләрдә «Молла Нәсрәддин» мөвзуларына һәср едилмиш халчалар Гарабағда хүсуси илә кениш җайылмышды. Һагында бәһс етдијимиз халча үч гуршағлы јеләндән (енли ара һашијә вә ики зәнчир) вә енли ара саһәдән ибарәтдир. Јеләнин назик јан гуршағларында әјни типли зәнчирвари нахыш элементләри, енли ара һашијәдә исә Европа сәпкили ичра олунмуш ислими орнамент композисијасы верилмишдир. Ара саһә илә јелән арасындакы саһә чәрчивәләнишдир. Халчанын сағ тәрәфиндән башлајарағ енли гуршағын ичәрисиндә бу сөзләр җазылмышдыр:

«Башланды нки ил бундан әввәл шуруши-Иран.
Истәрдиляр мәшрутәни ким, һурр ола инсан.
Минләрчә бу јолла вердиләр гурбан,
Фәһ олду бу тарихдә чүн гәл'әји — Тһран».

Көрүндүјү кими бу җазыда Иран халгынын гәһрәмән оғлу Сәттарханын башчылығ етдији 1907-чи ил Иран ингилабына ишәрә едилди. Халчанын арасаһәсиндә верилмиш тәсвирләр хүсусилә марағлыдыр. Бурада әммамәли — Молла Нәсрәддин, үстү-башы чырығ кәндли, учуг ев, шумланмыш вә шумланмамыш торпағ саһәләри, хыша гошулмуш ат, ағачлар вә һейванлар тәсвир олунмушдур. Кәндли бир чам дарыны башындан төкүр. Онун үст-башы о гәдәр чындырдыр ки, халғ зәрб мәсәлиндә дејилдији кими, дарынын бир дәнәси дә јерә дүшмүр, әлини бабаға узадыб, бу саһәни көстәрән Молла Нәсрәддин исә кәндлинин вәзијјәтинә ачыјыр.

Тәсвир етдијимиз сүжетин композисијанын гурулушу да эн'анэви халча композисијалары үчүн јени вә оријиналдыр. Һоризонтал формада олан бу халчанын композисијасы даһа чох китаб иллустрасијасыны хатырладыр. Тәсвири инчәсәнәтдә олдуғу кими, бурада да һәр бир һадисә, һәр бир детал, о бириси илә сыхы бағлы оларағ сүжети ачмаға көмәк едир. Халчаларымызын бу әсләрдә кечдији јол тәк Азәрбајҗанын Шимал әјәләтләри үчүн јох, чәнубу үчүн дә характерик иди.

XIX әсрин ахыры XX әсрин әввәлләриндән башлајарағ Азәрбајҗанын гәдим сәнәткарлығ мәркәзләриндән бири олан Тәбриз карханаларыда тохунан халчаларын мүгәддәрәты демәк олар ки, бүтүнлүклә инкилис, алман вә Америка монополистләринин әлиңә кечир. 1912-чи илдә Тәбриздә алманлар тәрәфиндән тәшкил едилмиш «Потағ», 1923-чү илдә исә американдылар тәрәфиндән тәшкил едилмиш «Компанијә Шәрг» адлы фирмалар Иран Азәрбајҗаны халчаларынын инкишафына хејли зәрәр вурурду. Бу фирмалар Европа базарларынын тәләбинә әсасән јерли халғ усталарына, онларын җарадычылығына вә зөвләринә ујғун олмајан јабанчы чешниләрдә галын халчалар сифариш едирдиләр.

Тәсадүфи дејил ки, Америка сәнәтшүнасы проф. А. Поуп Американын Тәбриз халча сәнәтинә гаршы јүрүтдүјү бу

сијәсәтин бир бәла олдуғуну вә бу һәркәтин халғ сәнәтинә гаршы зидд кетдијини хүсуси гејд едир. Бу мисаллар бир даһа көстәрир ки, әсләрдән бәри шөһрәт газанан Иран Азәрбајҗаны халчачылығы, хүсусилә Тәбриз халча мәктәби бу әсләрдә харичи монополистләрин «фәалијјәти» нәтичәсиндә өз тарихи ролуну итирмиш вә күндән-күнә тәнәззүлә доғру кетмәкдә иди. Әјәр биз бу әсләрдә Тәбриз, Әрдәбил вә с. шәһәрләрдә тохунан халчалара нәзәр јетирсәк, онларын да Ширван, Гарабағ вә с. јерләрдә тохунан халчалар кими өз милли сималарыны итирәрәк еклектик бир тәрзә дүшдүјүнү көрүрүк. Демәли XX әсрин әввәлләриндә бөјүк бәди ирсә малик олан халча сәнәтиниз бир чох тарихи сәбәбләрлә әлағадар оларағ һәјәтдә өз кечмиш нүфузуну итирмәјә башлајыр.

* * *

Бу әсләрдә Гәрби Европада, сонралар исә Русијада мүасир тохума вә басма машыналарынын мејдана чыхмасы парча истәһсалыны хејли јүнкүлләшдирир, онун гијмәтини ашағы салырды. Азәрбајҗанын јерли кустар тохучулуг сәнәјеси халча сәнәтиниз кими механикләшдирилмиш јени капиталист сәнәјеси илә ајағлаша билмәјәрәк күндән-күнә кериләјир вә әһәмийјәтини итирирди.

Азәрбајҗанын јерли тохучулуг сәнәјесинин кериләјиб арадан чыхмасында башга сәнәт саһәләриндә олдуғу кими, бурада да рус капитализми әсас рол ојнамышдыр. Тарихи мә'хәзләрдән мә'лумдур ки, һәлә 1880-чи илләрдә Москва, Лодз памбығ-парча мануфактуралары Ағдашда, Көјчајда, Күрдәмирдә вә Азәрбајҗанын башга јерләриндә памбығ алышы мәнәгәләри ачмышды. Беләликлә, хаммал Азәрбајҗанда тәдәрүк едиләрәк Русијаға апарылыр, орада парча истәһсал олунуб сатыш үчүн јенидән керијә көндәрилди. Јакин бу дәјишиклик, јә'ни милли Азәрбајҗан парчаларынын арадан чыхмасы, әлбәттә, бирдән-бирә олмамышдыр. Мәнбәләр көстәрир ки, Азәрбајҗанын бә'зи учғар јерләриндә һәлә XX әсрин әввәлиндә кустар үсулда парча истәһсал едилди ки, јерли парчалар өз бәди хүсусијәтләринә көрә һеч дә дөврүн тохучулуг сәнәјеси нүмунәләри сәвијјәсиндән кери галмырды. Буну һәлә 1862-чи илдә Азәрбајҗанда олмуш рус сәјјаһы П. Пашино да өз күндәлијиндә гејд едир. Пашино рус парчаларынын кејфијјәтинин жүксәлтмәк вә онлары дүнја базарларында даһа кениш јаймағ үчүн истәһсал олунан парчаларын рәсмләрини даһа бачарығлы Азәрбајҗан усталарына сифариш етмәји мәсләһәт көрүр. Бу фикри-мизи һәмнин илләрдә Тифлисдә, Нижни Новгородда вә башга јерләрдә ачылмыш сәркиләрдә нүмајиш етдирилмиш Азәрбајҗан парчалары да тәсдиғ едир.

Тарихдән мә'лумдур ки, һәлә 1882-чи илдә Нижни Новгородда ачылмыш Үмүрусија бәди сәнәјә сәрјисиндә шамахылы Аға Мәһәммәд Абдулов вә Хуршуд Бану Бәјим тәрәфиндән Кәнчәдән көндәрилмиш ипәк парчалар биринчи дәрәчәли мұкафата ләјиг көрүлмүш вә тамашачыларын һүсн-рәғбәтини газанмышдыр. Арашдырмалар көстәрир ки, бу әсләрдә парча истәһсалы әсас е'тибары илә Шамахы, Шуша, Нахчыван, Ордубад, Кәнчә, Ләнкәранда олмушдур.

XIX-XX әсрин әввәлләриндән Азәрбајҗанда әсас е'тибары илә мүхтәлиф чешидли саја вә нахышылы ипәк парчалар истәһсал едилди. Бунлара кимха, тафта, дараји, мов, чечим вә с. мисал ола биләр. Бу әсләрдә Азәрбајҗанын шимал әјәләтиндә эн кејфијјәтли ипәк парчалар Шамахы шәһәриндә вә она јахын олан үч кәнддә: Басгал, Мүчи, Зейвәдә тохунурду. Бу парчалар милли гадын кејимләринин (дон, чаршаб, кәләғәји) вә с. тикилишиндә вә мәишәт әшјаларынын (доған, дөшәк үзү, сүфрә, боғча вә с.) һазырланмасында кениш истифадә олунурду. Мүхтәлиф рәнкли золағлар, дама нахышлары, от, шахә кими битки мотивләри бу дөвр парчаларын әсас бәди хүсусијәтинин тәшкил едирди.

Бу әсләрдә өз милли вә оријинал бәди хүсусијәти илә даһа чох диггәти чәлб едән кустар парча чечим иди. Декоратив тохума өрнәји олан чечимин ипәкдән һазырланмыш эн әла нөвләриндән бу әсләрдә халгымызын мәишәтиндә мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн истифадә олунмушдур. Нисбәтән галын нөвү, јерә, тахта үстүнә салыныр, һейбә, ат чулу тикилирди. Зәриф тохунуша малик чечимдән исә

евләрде жүк жери пәрдәси, мүтәккә үзү, миз өртүжү вә һәтта кејимдә дә истифадә едирдиләр.

Чечимләрде золаг нахышла јанашы һәндәси битки нахыш үнсүрләри вә гисмән һејван, гуш фигурлары да тәтбиғ едилирди. Бу әсрләрде чечим типли тохумалар ичәрисиндә «алача» ады илә танынан парча өрнәји хүсуси илә шөһрәт тапмышдыр. Сых тохунуша, гырмызы рәнк вәһдәтиндә зол-зол нахыша малик олан бу парча памбыгдан, јундан вә ипәкдән һазырланырды.

Арашдырмалар көстәрир ки, чечим истеһсалы илә бу вахт Шушанын Ләмбәран, Ағчабәди, Халфәрди, Көјчајын, Зәрдаб, Газағын Даш-Салаһлы, Дағ-Кәсәмән, Шыхлы кәндләриндә мәшғул олурулар. Бундан әлавә, чечим тохума иши Нахчыван, Ордубад, Загатала, Губа вә Шамаһыда да кениш јайылмыш сәнәтләрдән сајылырды.

Дөврүмүзәдәк чечим тохума саһәсиндә мәһарәт көстәриш бу әсрләрдә јашајан бир чох сәнәткарларын адлары галмышдыр. Бунлардан Нәнәханым Ширәли гызынын (Шамаһы), Асија Исмајыл гызынын (Загатала), Зәрдаби Мәликованын (Көјчајын Зәрдаб кәнди), Солтан Әли гызынын (Шушанын Халфардинли кәнди), Баһар Аллаһверди гызынын (Газах) адларыны хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Белә бир марағлы факты да көстәрмәк лазымдыр ки, кустар парчаларын әксәр нөвләри кишиләр тәрәфиндән тохундуғу һалда, чечими Азәрбајҷанда анчаг гадынлар тохујурдулар.

Мәнбәләр көстәрир ки, XIX әсрдә Азәрбајҷанда чечимлә јанашы шал тохунушу да кениш јайылмышдыр. Бу әсрдә Ширванын сијаси-игтисади вәзијәтини өјрәнән рус мәмуру Н. А. Абелов јазыр ки: «...Бу өлкәдә һәр бир анләнин өз еһтијачы үчүн тохудуғу шалдан башга һәм дә «базар шалы» адланан јун парча истеһсал олурурду. Бу әсрләрдә јун шал истеһсалы Губа рајонунун Шаһ дағы әтәкләриндәки (Хыналыг, Будуғ, Гырыз, Әлик вә с.) кәндләрдә чох кениш јайылмышды. Хыналыг кәндиндә тохунуш јун шалдан тикилән чуха бу заманлар бүтүн Ширванда мәшһур иди.

Арашдырмалар көстәрир ки, бу әсрләрдә ипәк, јун, памбыг парчаларымыз үзәриндә аз чох раст кәлинән бәзәкләр әсас етибары илә басма үсулу илә ичра едилирди. XIX әсрин әввәлләриндә басма үсулу илә метрә парчалар јох, даһа чох һазыр парча мәмулатлары бәзәдилирди. Башга әсрләрдә олдуғу кими бу әсрләрдә дә басма техника үсулунун нисбәтән рәнкарәнк вә зәриф нахышлы өрнәји гәлмәк сајылырды. Умумијәтлә, басма үсулу илә нахышланан һазыр парча мәмулатлары, кәлағајы, сүфрә, өртүк, пәрдә, намазлыг вә с. онларын форма вә мәзмунундан асылы олараг мүхтәлиф сәпкиләрдә бәзәдилирди. Бәзәкләр арасында биз нәбати, һәндәси нахышлар, стилизә едилмиш гуш, һејван тәсвирләринә һәтта меһмарлыг абидләринин көрүнүшләринә белә раст кәлирик. Лакин бу бәзәкләр ел сәнәтләринин о бири нөвләриндә раст кәлинән бәзәкләр кими еклетик бир тәрздә ичра едилирди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҷанын учгар јерләриндә фәрди кустар үсулда истеһсал олунан бу типли парчалар јерли тәләбаты бүтүнлүклә өдәјә билмирди. Беләликлә, Азәрбајҷанын јерли тохучулуг сәнәјеси мәнсулу XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә өлкәдә өз әпәмијәтини итирир вә тәдричән башга јерләрдән кәтирилән парчаларла әвәз олурурду. Әкәр XIX әср Азәрбајҷан халг кејимләринә нәзәр салсаг, онларын рус, инкилис, иран, түрк парчаларындан тикилдијини көрәрик. Вахты илә бүтүн бу өлкәләр өз парчалары илә вәләһ едән Азәрбајҷан инди онларын парчаларына мөһтач галмышдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, о, дөврүн халг маһныларында, һабелә аналарын лајлаларында Москва маһудундан тикирилән архалығын, Қирман шалынын вә с. ады чәкилир. XIX әсрин икинчи јарысы XX әсрин әввәлләриндә мәишәтдә истифадә едилән парчаларын әксәријәти кәлмә олса да, онларын үзәринә тикилмиш бәзәкләр јерли сәнәткарлар тәрәфиндән ичра едилирди. Русиядан кәтирилмә гара, гырмызы маһудлар Азәрбајҷан тәкәлдузларынын ән севимли парчаларындан сајылырды. Бу ишдә Шәки тәкәлдузчулары хүсуси илә фәргләнирди. Онларын мүхтәлиф нөвлү тикмә үсулу илә бәзәдикләри сүфрә, пәрдә, балыш, үзү, јәһәр алты вә с. предметләр Азәрбај-

чан сәрһәдләриндән кәнарда да мәшһур иди.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Шәкидә бу ишлә бу әсрдә әсасән кишиләр мәшғул олурулар. Мөвсүм Мәшәди Әли оғлу, Мәшәди Јусиф Сүләјман оғлу, Мәшәди Сәттар, уста Әлиаббас, Чаббар Әлизадә, Рза Тағызадә, Абузәр Ләтифов кими мәшһур тәкәлдуз усталарынын ады халг тәрәфиндән инди дә һөрмәтлә чәкилир.

Адларыны садаладығымыз бу сәнәткарларын һазырда Бақыда Азәрбајҷанын Дөвләт Инчәсәнәт музејиндә, Ленинграддағы Етнографја музејиндә вә с. јерләрдә бир чох марағлы әсәрләри сахланмағдадыр. Композисија рәнк вәһдәди вә орнамент мотивләри чәһәтдән милли ән-әнәләрә садиг галмыш бу ишләр XIX әсрин орнаментал тикмә-мәләри һагда көзәл тәсәввүр јарадыр.

Бу әср тикмә сәнәтләримиз тарихиндә аз да олса сүжет характерли тикмәләрә дә раст кәлинир. Лакин бу дөврүн сүжетли тикмәләри даһа әввалки кими фигурлу вә бәди олмамышдыр. Бу дөврдән галмыш тикмәләримиздә даһа чох фәрди характерли ајры-ајры гуш, һејван рәсмләринә раст кәлирик. XIX әсрдә Шамаһыда һазырланыб вә һазырда Бақыда Азәрбајҷан Дөвләт Инчәсәнәт музејиндә сахланылан товуз гушу, дурна, һачылејләк, бүлбүл вә с. гушларын рәсмләри илә бәзәдилмиш вә јенә һәмин әсрдә Шәкидә һазырланыб Бақыда Азәрбајҷан халчасы вә халг тәтбиғи сәнәтинин дөвләт музејиндә нүмајиш етилән башга бир бәди тикмәни бу чүр композисијалы тәкәлдуз ишләри сырасына дахил едә биләрик.

Ахырынчы тикмә өз композисијасынын тамлығы, рәсмләринин оријиналлығы вә рәнкарәнклији илә диггәти даһа чох чәлб едир.

Ән-әнәви халча композисијасыны андыран бу тикмә стилизә олунмуш нәбати һашијәдән вә бәди рәсмләрлә бәзәдилмиш кениш саһәдән ибарәтдир. Тикмәнин композисијасынын мәркәз һиссәси стилизә едилмиш бөјүк сәрв ағачындан ибарәтдир. Оун ашағы һиссәсиндә симметрия шәклиндә үз-үзә дурмуш ики товуз гушу, үзәриндә исә гоша бүлбүл рәсмләри тәсвир олуномушдур.

Композисијанын јухары һиссәсини гызылы сапларла тикилмиш, ағызларындан од пүскүрән һачалы ики әждаһа рәсми тамамлајыр.

Тәдигатлар көстәрир ки, һазырда тикмә үзәриндәки белә мәзмунлу рәсмләр сырф естетик маһијәт дашыса да, кечмишдә мүхтәлиф мәнәлар дашымыш вә әчдалларымызын дини етигаллары илә сых әлағәдә олмушдур.

Әкәр XX әсрин әввәлләриндә сырф орнаментал характерли тикмәләримиз бир чох һалларда кечмиш әсрин мүтәрәгги ән-әнәләринә аз-чох садиг галсалар да, сүжетли тикмәләримиз һагда буну демәк олмур.

Тәкәлдузчулар бу әсрләрдә мүхтәлиф вәситәләрлә әлләрин дүшән рус, Европа литографја нүмунәләрини вә с. рәсмләри изләјир, онларын композијија вә үслуб хүсусијәтләрини өз әсәрләриндә тәкәрар едилдиләр.

Тәкәлдузчуларымызын тәсвири сәнәтин үслуб хүсусијәтин хас олан композијија вә техника пријомлары тәглид етмәси ајдындыр ки, милли ән-әнәви тикмә сәнәтимиздә форма илә мәзмун арасында ујғунсузлуг тәрәдәчәјди.

Мәлум олдуғу кими, тикмә сәнәти әсрләр боју инсанларын һәјат вә мәишәтиндә сырф әмәли әпәмијәтә малик бир чох әшјаны бәзәмиш вә даим онларын мәзмунуну ачмаға хидмәт етмишдир. Сонралар, јәни әсримизин әввәлләриндән башлајараг ән-әнәви тикмә сәнәтимизин портрет, мәнзәрә жанрларына вә гејри тәсвирләрә мејл едәрәк бојакарлыг сәнәтинә чеврилмәси, әлбәттә тәгдир едилә билмәзди.

* * *

Азәрбајҷанда XIX—XX әсрин әввәлләриндә металдан мүхтәлиф форма вә бәзәкли ев аваданлығы вә зинәт нүмунәләри дүзәлдилдиләр. Арашдырмалар көстәрир ки, бу әсрләрдә бу сәнәт әсасән Шамаһы, Лаһыч, Кәнчә, Шәки, Нахчыван, Бақы вә Шуша шәһәрләриндә јайылмышдыр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, ел сәнәтинин башга нөвләриндә көрсәнән тәнәзүл бу әсрдә метал ишләмә сәнәткарлығына да әһәт етмишдир. Русиядан күлли мигдарда

учуз гиймәтә кәтирилән габ-гачаглар бу тәнәззүлүн әсас сәбәбләриндән иди. Ону да демәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда бу әсрләрдә бир чох сәбәбләрлә әлағәдар олараг метал ишләмә сәнәтләринин бүтүн сәһәләри јох, чох азлары инкишаф етмишдир. Мәсәлән, XIX әсрин ахырларындан башлајараг бөјүк ирсә малик олан силаһгајырма сәнәткарлығы (гылынч, хәнчәр, түфәнк, тапанча вә с.) демәк олар ки, бүтүнлүклә арадан чыхмышдыр.

Силаһ истеһсалы тәнәззүлүнүн башлыча сәбәби Гафгаздарус мәмурлары тәрәфиндән силаһ гајрылмасынын гадаған едилмәси иди. Буиунла әлағәдар олараг Азәрбајчанда бу әсрләрдә метал ишләмә сәнәткарлығыны әсас етибары илә үч иөвү инкишаф етмишдир. Бунлар дәмичлик, мискәрлик вә зәркәрлик сәнәти иди. Дәмичиләр әсас етибары илә кәнд тәсәррүфаты аләтләри вә мәишәтдә ишләдилән әшјалар һазырлајырдылар. Мәишәтдә ишләдилән аләтләр сырф практики характер дашыса да өз орижинал формасы вә бәзәкләри илә диггәти чәлб едир. Һазырда бу әсрләрдә Кәнчә, Шәки, Нахчыван, Шуша дәмичиләри тәрәфиндән дүзәлдилмиш вә музәјләримизин бәзәји сајылан бир чох мәишәт әшјалары: мангал, сачајағы, чапачаг, гапы дәстәји, маша вә с. галмышдыр. Бу мәлуматлар Азәрбајчан дәмичиләринин әл габилијәтиндән хәбәр верән гиймәтли дәлилләрдир. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда дәмичлик сәнәти хүсуси илә кәниш јајылмышдыр. Бу әсрләрдә Азәрбајчанда елә кәндләр вар иди ки, оранын бүтүн әһалиси бу сәнәтлә мәшгул олурдулар. Буна Шамахы јахынлығындакы Дәмичиләр кәнди мисал ола биләр.

Азәрбајчанда бөјүк ирсә малик олан мискәрлик сәнәти бу әсрләрдә дә метал ишләмә сәнәтиндә көркәмли јер тутурду. Халгымызын мәишәт хүсусијјәтиндән вә тәсәррүфат мәшгулијјәтиндән асылы олараг Азәрбајчанда газан, тава, сәрпуш, сәрниш, сини, сатыл, афтафа, сәһәнк, долча вә с. кими мис габларә һәлә дә бөјүк еһтијач вар иди.

Азәрбајчанда мискәрлик сәнәтинин ән көркәмли мәркәзи Шамахы гәзасынын Лаһыч кәнди иди. Мәнбәләр кәстәрир ки, Лаһычда XIX әсрин 70-чи илләриндә 1000 нәфәрә гәдәр адам мискәрлик сәнәти илә мәшгул олурдулар. Лаһыч сәнәткарлары тәрәфиндән дүзәлдилән мәмулатларә о бири әсрләрдә олдуғу кими бу әсрләрдә дә Ермәнистанда, Күрчүстанда, Дағыстанда вә һәтта Иран вә Түркијәдә дә еһтијач вар иди. Лакин әввәлки дөврләрә нисбәтән мис мәмулатларынын һәм формасы, һәм дә бәзәк мотивләри хејли сәдәләшмишдир. XX әсрин әввәлләриндә мисдән дүзәлдилмиш мәишәт әшјаларынын кејфијјәти кетдикчә даһа да ашағы сәвијјәдә дүшүр. Асан вә учуз баша кәлән шүшә, сахсы, чугун, дәмич габлар кетдикчә мис мәмулатларыны бүтүнлүклә арадан чыхарыр. Метал ишләмәнин о бири нөвләринә нисбәтән зәркәрлик сәнәти бу әсрләрдә даһа чох кечмиш дөврүн мүтәрәгги әнәләринә садиг галмышдыр. Әввәлки дөврләрдә Азәрбајчан гадынлары тәрәфиндән севинилб кәздирилән үзүк, сырға, биләрзик, синәбәнд, кәмәр вә с. јенә дә дәбдә иди. Дәмичлик вә мискәрлијә нисбәтән бу сәнәт даһа чох шәһәрләрдә инкишаф етмишди. Әввәлки әсрләрдә олдуғу кими бу әсрләрдә дә зәркәрлик сәнәтинин мәркәзи Бакы, Кәнчә, Шамахы, Шәки вә Шуша иди.

Бакы, Шамахы зәркәрләринин миналы сырғалары, Кәнчә, Шәки усталарынын шәбәкәли бојун, синә бәзәкләри, даш-гашлы гызыл телбасаны, Шуша сәнәткарларынын ајналы кәмәрләри бу күнәдәк инсаны вәләһ едир. Арашдырмалар кәстәрир ки, Азәрбајчан зәркәрләри бу көзәл сәнәт нүмунәларини ән ади һәтта дөврүнә көрә примитив аләтләрлә дүзәлтмәләринә бахмајараг онларын әсәрләри һеч дә о бири өлкәләрин зәркәрлик нүмунәләриндән кери галмырды.

1902-чи илдә Тифлисдә чағрылмыш сәнәјә ишчиләринин 1-чи гурултајына аид бир сәнәддә кәстәрилир ки, «бу усталарын әксәријјәти савадсыз вә касыб олсаларда сәнәткарлыг сәһәсиндә өз европалы һәмкарларыны архада гојмушлар. Онларын һазырладыглары мәмулат өз бәдинијјәти вә јарашығы илә адамы һејран едир. Европада ишләдилән машынлар вә башга гурулар бурада јохдур. Онларын бурахдығы мәнсул кәркин ишин вә бачарыглы әлләрин бәһрәсидир».

Халча, парча, тикмә вә метал мәмулатларынын бәзәјиндә көрсәнән гүсурлар бу әсрин даш бәзәкләриндә дә өзүнү бүрүзә верирди. Лакин бу јенилик башга сәнәт нүмунәләринә нисбәтән Азәрбајчанын һәр јериндә бир сәвијјәдә олмамышдыр. Әкәр шәһәр јерләриндә раст кәлинән даш ојмалары даһа тез јени үслуб тәсири алта дүшүшдүсә, Азәрбајчанын учгар јерләриндә раст кәлинән абидәләримиз дә бу јенилик чох чүзи мигдарда һисс олунурду. Кечмиш дөврүн мүтәрәгги әнәләринә садиг галмыш ојма ишләринә биз бу әсрләрдә хүсусилә Шамахы, Губа, Шәки, Гах, Газах, Товуз, Ағдам вә Нахчыванын көһнә гәбирстанлыгларындакы мөзар дашларында раст кәлирик.

Бу груп абидәләримиз бир чох һалларда кечмиш дөврүн орнамент мотиви композисија приојмларыны тәкрат етсәдә онларын техники ичрасы әввәлки дөврләрә нисбәтән хејли ашағы сәвијјәдә олмушдур.

Лакин техники приојмларын азалмасына бахмајараг биз бу дөвр мөзар дашларында азла олса мүхтәлиф нөвлү орнамент мотиви инсан, гуш, һејван вә мәишәт әшјаларынын әкс едән рәсмләрә дә раст кәлирик. Арашдырмалар кәстәрир ки, бу әсрләрдә мөзар дашлары үзәриндә зәриф нәбәти, һәндәси вә мәишәт әшјаларынын тәсвирләриндән гурашдырылмыш ојмаларә ән чох Абшерон, (Мәрдәкан, Бузовна кәндләри), Шамахы (Мәрзәзә) вә Губада (Алпан, Сусај кәнди вә с.) инсан, һејван, гуш рәсмләриндән тәшкил едилмиш композисијаларә исә Кәнчә, Товуз вә Газах рајонларында мүшәһидә олунур. Мәишәт әшјаларынын тәсвирләриндән гурашдырылмыш орнамент мотивләри илә бәзәдилмиш ојмаларымыз ичәрисиндә Шамахы гәзасынын Лаһыч кәнд гәбирстанлығындакы мөзар дашлары даһа чох диггәтимизи чәлб едир.

Мәлум олдуғу кими Лаһыч кәнди узак кечмишләрдән мискәрлик сәнәти мәркәзләриндән олмушдур. Һәр бир лаһычлынын һәјат вә мәишәтиндә кечмишдә бу сәнәт о гәдәр бөјүк рол ојнамышдыр ки, лаһычлы усталар кәми едилдикдә онун мөзар дашы үзәриндә бир рәмз кими мискәрликдә ишләдилән бүтүн сәнәт аләтләри (зиндан, чәкич, кәлбәтин вә с.) тәсвир олуиурду. Доғурдан да Лаһыч гәбирстанлығына нәзәр јетирдикдә кечмиш әсрин мазарлары мискәрлик сәнәтиндә истифадә едилән аләтләр һагда әјани тәсәввүр верир.

Инсан фигурлу мөзар дашларымыз ичәрисиндә Кәнчә вә Товуз рајонунда раст кәлинән ојмалар хүсуси илә марағлыдыр. Нисбәтән примитив сәпкидә јонулса да бу ојмалар ичәрисиндә биз милли бичимли либаслар кејмиш јарағлы чәнкәвәрләр, ат белиндә шикарә чыхмыш кәнч, дин хадимләри портрети вә с. орижинал тәсвирләрә раст кәлирик. Һаггында бәһс етдијимиз тәсвирләр хүсуси илә Кәнчәнин «Көј имам» вә Товуз рајонунун Јухары Әјсүзлү кәнд гәбирстанлығындакы мөзар дашларында һәкк олунмушдур. Садаладығымыз мөзар дашы ојмалары ичәрисиндә Товуз рајонунун Јухары Әјсүзлү кәндинин гала дүзүндәки гәбирстанлығында јерләшән Қазым Солтанзадәнин мөзар дашы хүсуси илә диггәтимизи чәлб едир. 1874-чу илдә гојулмуш бу мөзар дашынын арха тәрәфиндә сәтһи декоратив бир сәпкидә намәлум бир шәхсин образы һәкк олунмушдур. Кәниш планда бәзәкли бир тағ арасында јерләшдирилмиш бу ојмада әјниндә чүббә, башына һүндүр конусвары папаг гојмуш орта јашлы бир шәхс тәсвир олунмушдур. Онун сағ әлиндә тәпәрзин вардыр, сол голунун биләјиндән исә кәшкүл асылмышдыр. Бүтүн бунлар тәсвир олунан портретдә дәрвиш шәкли ојулдуғуну кәстәрир. Бу бәди ојма XVIII—VIV әсрин монументал дивар бојакарлығында тәсәдүф олунан композисија приојмларыны, рәм хүсусијјәтләрини тәкрат етсә дә онун өзүнәмәхсус бир чох орижинал хүсусијјәти вардыр.

Тәсвир етдијимиз ојманын ән гиймәтли чәһәти ондан ибарәтдир ки, биз бурада илк дөфә олараг мөзар дашы үзәриндә реал бир сәпкидә јарадылмыш портрет жанрына раст кәлирик. Бу әсрләрдә һејванат аламиндән көтүрүлмүш тәсвирләр ән чох Газах рајонунун Даш Салаһлы, Гыраг Кәсәмән вә Дағ Кәсәмән гәбирстанлығындакы мөзар дашларында тәсәдүф едилир. Ат, гоч, марал, чейран тәсвирләри бу әразинин мөзар дашларынын ән көркәмли бәзәкләриндән сајылыр.

Газах районунун Даш Салаһлы кәнд гәбристанлығында 1848-чи илдә дүзәлдилмиш бир баш дашынын арха тәрәфиндә бу типли ојмалары орижинал бир нүмунәси вардыр. Гыврым орнамент мотивли тағ арасында јерләшдирилмиш бу бәди ојмада бир ат фигуру тәсвир едилмишдир. Ат фигуру ритмик бир һәрәкәтдә сағ ајағыны габаға атмыш вәзијјәтдә тәсвир олунмушдур. Сәнәткар бөјүк усталыгла атын белиндә үстү бәзәкли гашлы јәһәр, онун да алтындан атын тәркинә кими узанан еңли готазлы чул верилмишдир. Бундан эләвә нисбәтән сәтһи бир сәпкидә атын үзәнкиси, чилову вә с. ат гошумлары да һәкк олунмушдур.

Сәнәткар ат фигуруну чанландырмағ үчүн нәинки ән'әнәви статиклији, јекнәсәклији, һәтта бир планлылығы белә позмаға чәһд етмишдир. Мәсәлән, атын үмуми фигуруну даш сәтһиндән 2 см. һүндүрлүкдә габарыг вермәк, үстүндәки ат гошумларыны вә онлары бәзәкләрини мүхтәлиф мәсәмәләрдә ојмагла чох планлыг әлдә етмиш (бунунла да әләгәдар оларағ дәрин ишыг вә көлкәләр әмәлә кәлмиш) вә беләликлә дә тәсвирин реал, һәјати көрүнмәсинә наил олмушдур.

Габартма үсулунда јарадылмыш бу ат фигуру бизим үчүн хүсуси илә гижмәтлидир, чүнки XIII—XIV әсрләрдән сонра (Сәбаил дашлары вә с.) Азәрбајчан эразисиндә габартма сәпкили ојмалар демәк олар ки, мә'лум дејилди.

* * *

XIX әсрин икинчи јарысындан башларағ Азәрбајчанда тахта үзәриндә ичра едилмиш бәзәк ишләриндә халг декоратив-тәтбиги сәнәтинин башга нөвләриндә олдуғу кими, бир чох јениликләр көзә чарпмаға башлајыр. Һәмнин јениликләр Гәрби Авропада, еләчә дә Русијада бу дөврләрдә ојма сәнәткарлығында мөвчуд олан бәдни вә техники хүсусијјәтләрдән ибарәт иди. Бундан эләвә биз Азәрбајчанда дүзәлдилмиш тахта мә'мулатлары үзәриндә натуралистик бир сәпкидә бәзәдилмиш нәбәти вә һәндәси орнаментләрлә јанашы, чохла инсан, һејван һәтта фантастик характер дашыјан рәсмләрә дә раст кәлирик. Инди бунларын ән'әнәви ишләнмә үсулунда да бир чох дәјишиклик әмәлә кәлмишдир. Мәсәлән, чох һалларда композицијанын бир чох элементләри (инсан, һејван вә с.) ајрыча ојулур, сонра предметә мисмар вә јапышганла бәркидилдириди. Елә она көрә дә бу дөврлә јарадылмыш тахта бәзәкләри зәриф ојма ишләриндән даһа чох габарыг релјефләри хатырладыр. Милли ән'әнәләрдән узағлашарағ екетик бир үслубда јарадылмыш белә ојма ишләриндә биз хүсуси илә Бақыда XIX—XX әсрләрин әввәлиндә тикилмиш биналарыи гапыларында раст кәлирик. Әкәр Азәрбајчанда тахта үзәриндә бәзәк ишләринә һәлә XIX әсрин икинчи јарысы XX әсрин әввәлләриндә тикилмиш ме'марлыг абидәләриндә тәсадүф едилдирисә, бу дөврләрдә тахтадан дүзәлдилмиш мәишәт предметләринин сајы һеч дәрәчәсинә кәлиб чатмышды.

Вахты илә Азәрбајчанда кениш јајылмыш бәзәкли тахта ев аваданлығларынын вә бәдни сәнәт нүмунәләринин XIX әсрин икинчи јарысындан башлајарағ тәдричән јох олмасына Азәрбајчан эразисиндәки чох гижмәтли гоз вә шүмшад ағачларынын вәһшичәсинә гырдырылыб харичи өлкәләрә сатылмасы да бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Лакин бүтүн бунлара бахмајарағ XIX әсрин икинчи јарысы XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын учғар јерләриндә ән'әнәви характердә јарадылмыш бәдни ојма ишләринә аз да олса раст кәлирик. Милли ән'әнәләрлә бағлы оларағ бәзәдилмиш тахта нүмунәләринә бу әсрләрдә Ләнкәран, Астара, Губа, Гусар вә Шәки районларында даһа чох мүшәһидә олунур.

Јухарыда гәјд едикләримизи Губа районунун Сусај кәндиндәки XIX әср мәсчидинин ојма үсулу илә бәзәдилмиш 1854-чү ил тарихли бир гапысы әјани шәкилдә тәсвир едир. Бурада нәинки орнамент мотивләри һәтта онла-

рын үмуми композицијасы да (гапынын һәр тәрәфи үч панноја бөлүнмәси вә с.) ән'әнәви характер дашыјыр. Лакин бу әсрләрдә ојма үсулу илә бәзәдилмиш башга абидәләрә нисбәтән бурада сәнәткары нахышларын бәдилији, көзәллији, бир-бири илә әләгәси јох, мә'насы даһа чох марағландырмашдыр. Гапынын үзәри ашағыдакы кичик бир һиссәдән башга, бүтүнлүклә мүхтәлиф өлчүлү 21 әдәд чоҳдилимли даирәви хончаларла долдурулмушдур. Бу хончаларын бири он алты, алтысы дөрд вә он дөрдү алты әдәд дәрин ојулмуш шахәләрдән тәшкил едилмишдир. Хончаларын гапы үзәриндә чоҳ сәрбәст јерләшдирилмәсинә бахмајарағ онлары ишләнмәси гуру вә чансыздыр. Бунлар тахта үзәриндәки ојма ишләриндән даһа чоҳ дәмир вә даш бәзәкләрини андырыр.

Әбәс дејилдир ки, белә бәзәкләрә биз даһа чоҳ даш дәмир мә'мулатлары үзәриндә раст кәлирик. Бу гапынын XIX әсрин икинчи јарысында јаранмасына бахмајарағ, үзәриндәки бәзәкләр чоҳ ән'әнәви бир характер дашыјыр, белә бәзәкләрә һәлә узағ кечмишләрдә јаранмыш сәнәт әсрләриндә дә раст кәлирик.

Зәманәмизәдәк бу әсрләрдән тәк устасы мә'лум олмајан ојма ишләри јох, бир нечә мүәллифи билинән әсрләрдә галмышдыр. Белә сәнәт нүмунәләри сырасына Астара районунун Пенсәр кәндиндәки 1895-чи ил тарихли уста Әли тәрәфиндән бәзәдилмиш көшкү (ләм), Шәкидә һачы Ләтиф оғлу уста Јусиф тәрәфиндән өз евинин бәдни тәртибатында истифадә етдији ојма ишләрини вә с. аид етмәк олар. Шәки сәнәткары устасы Јусифин јаратдығы ојма ишләри хүсуси илә марағлыдыр. 1863-чү илдән 1935-чи илә гәдәр јашајыб јаратмыш бу сәнәткар тахта ојмасы сәнәти саһәсиндә бөјүк ирс гојуб кетмишдир. Мә'луматлара көрә уста Јусиф тәк тахта ојмасы саһәсиндә јох, даш вә кәчтәрәшлыгдә да маһир уста олмушдур.

Бу әсрләрдә ојма илә јанашы тахта мә'мулатлары шәбәкә вә хатәмкарлыг үсулунда да бәзәдилдириди. Шәбәкә әсас е'тибары илә ме'марлыг абидәләриндә вә бә'зи мәишәт предметләринин дүзәлдилмәсиндә, хатәмкарлыг исә саз, тар, каманча вә гејри-мусити аләтләринин бәдни тәртибатында кениш истифадә едилдириди.

XIX әсрин ахырларындан бир чох тарихи сәбәбләрлә әләгәдар оларағ башлајан тәнәзүл халг сәнәтинин башга нөвләриндә олдуғу кими бу саһәдә дә өзүнү бұрузә вермәлә башлајыр.

Бәләликлә, узағ кечмишләрдән халгымызын һәјат вә мәишәтиндә мүһүм рол ојнајан бәдни сәнәткарлыг XX әсрин әввәлләриндә өлкәдә өз кечмиш нүфузуну бүтүнлүклә итирәрәк фабрик, заводларда дүзәлдилән ев аваданлығы вә мәишәт әшјалары илә әвәз едилдири.

* * *

Биз ән гәдим дөврләрдән тутмуш XX әсрин әввәлләринәдәк јурдумузда халг усталарымыз тәрәфиндән һазырланмыш сәнәт нөвләри илә јахындан таныш олдуғ.

Көрдүјүмүз кими бу мүддәдә халг сәнәтләримиз бөјүк бир инкишаф јолу кечмишдир. Бу јолда о, бир чох тарихи сәбәбләрлә әләгәдар јүксәкликләрә дә галхмыш, тәнәзүлә дә уғрамышдыр.

Лакин бүтүи бунлара бахмајарағ халг сәнәтләримиз һәмишә халгымызын һәјаты, мәишәти, адәт-ән'әнәси, дүн-јакөрүшү илә сыхы бағлы олмушдур.

Һазырда дүнја музейләринин јарашығына чеврилмиш ән'әнәви халг сәнәти нүмунәләримиз бөјүк бир тәдгигат объектинә чеврилмишдир.

Әсрләр боју сынағдан чыхмыш јүксәк бәдни ирсә малик олан халг сәнәтимиз алим, рәссам вә декоратив-тәтбиги сәнәтләри саһәсиндә чалышан мүасир усталарымыз үчүн гижмәтли мәнбәјә чеврилмишдир.

Чүр'әтлә демәк олар ки, кәләчәк нәсил булаг кими саф вә тәмиз олан халг сәнәти ирсимиздән һәлә чоҳ шеј өјрәниб мәннәмсәјәчәкдир.

95. Губанын Пирэбедил кэндинде тохунмуш халча, XIX эср.

96. Ширван халчасы. XIX эср.

95. Ворсовый ковер «Пиребедиль», XIX в. Куба.

96. Ворсовый ковер. XIX в. Ширван.

97. Губа халчасы. XIX эср.

98. Ворсовый ковер «Гымыл». XIX в. Куба.

97. Ворсовый ковер. XIX в. Куба.

98. «Гымыл» адлы. Губа халчасы. XIX эср.

99. Ширван халчасы. XIX эср.

99. Ворсовый ковер. XIX в. Ширван.

100. Ширван халчасы. XIX эср.

100. Ворсовый ковер. XIX в. Ширван.

101. Газахын Шыхлы кәдиндә тохунмуш халча. XIX әср.

102. Газахын Фахралы кәдиндә тохунмуш халча. 1829-чү ил.

101. Ворсовый ковер «Шыхлы». XIX в. Казах.

102. Ворсовый ковер «Фахралы». 1829 г. Казах.

103. Ширван халчасы. XX эрин эввэллери.

104. Борчалы халчасы. XIX эср.

103. Ворсовый ковер. Начало XX в. Ширван.

104. Ворсовый ковер. XIX в. Борчали.

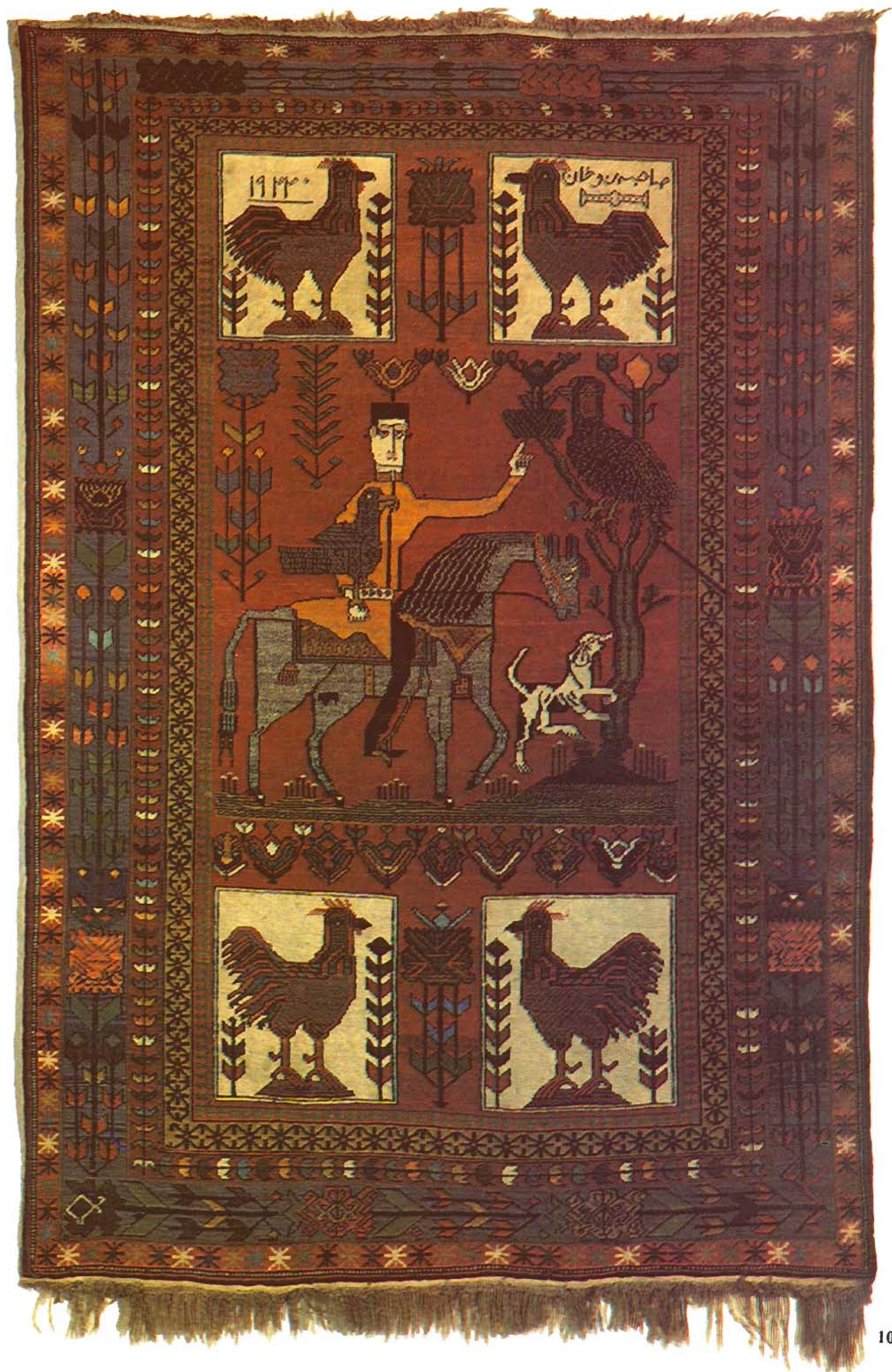
105. Сүжетли халча. XIX эср. Шамаха.

106. Сүжетли халча. XX эсрн эвваллори.

106. Ковер с изображением охотника. XIX в. Шемаха.

106. Ковер с изображением охотника. Начало XX в.

ایستادگی و استقامت

ایستادگی و استقامت

ایستادگی و استقامت

از چینی تمهید بنام ایران

107. Сүжетли халча. XX эсрин эвваллари. Тәбриз.

107. Ворсовый ковер с сюжетно-тематической композицией. Начало XX в. Тәбриз.

108. Сүжетли халча. 1810-чу ил. Тәбриз.

108. Ворсовый ковер с сюжетно-тематической композицией. 1810 г. Тәбриз.

109. Зили. XIX эср. Багы.

109. Безворный ковер «Зили». XIX в. Багу.

110. Варни. XIX в. Гарабаг.

110. Безворный ковер «Варни». XIX в. Карабах.

111. Сумах. XIX в.р. Шамахи.

111. Безворный ковер «Сумах». XIX в. Шамаха.

112. Шадда. XX эрин эвваллари. Нахчыван.

113. Шадда. XX эрин эвваллари. Нахчыван.

112. Безворный ковер «Шадда». Начало XX в. Нахичевань.

113. Безворный ковер «Шадда». Начало XX в. Нахичевань. (Фрагмент)

112

113

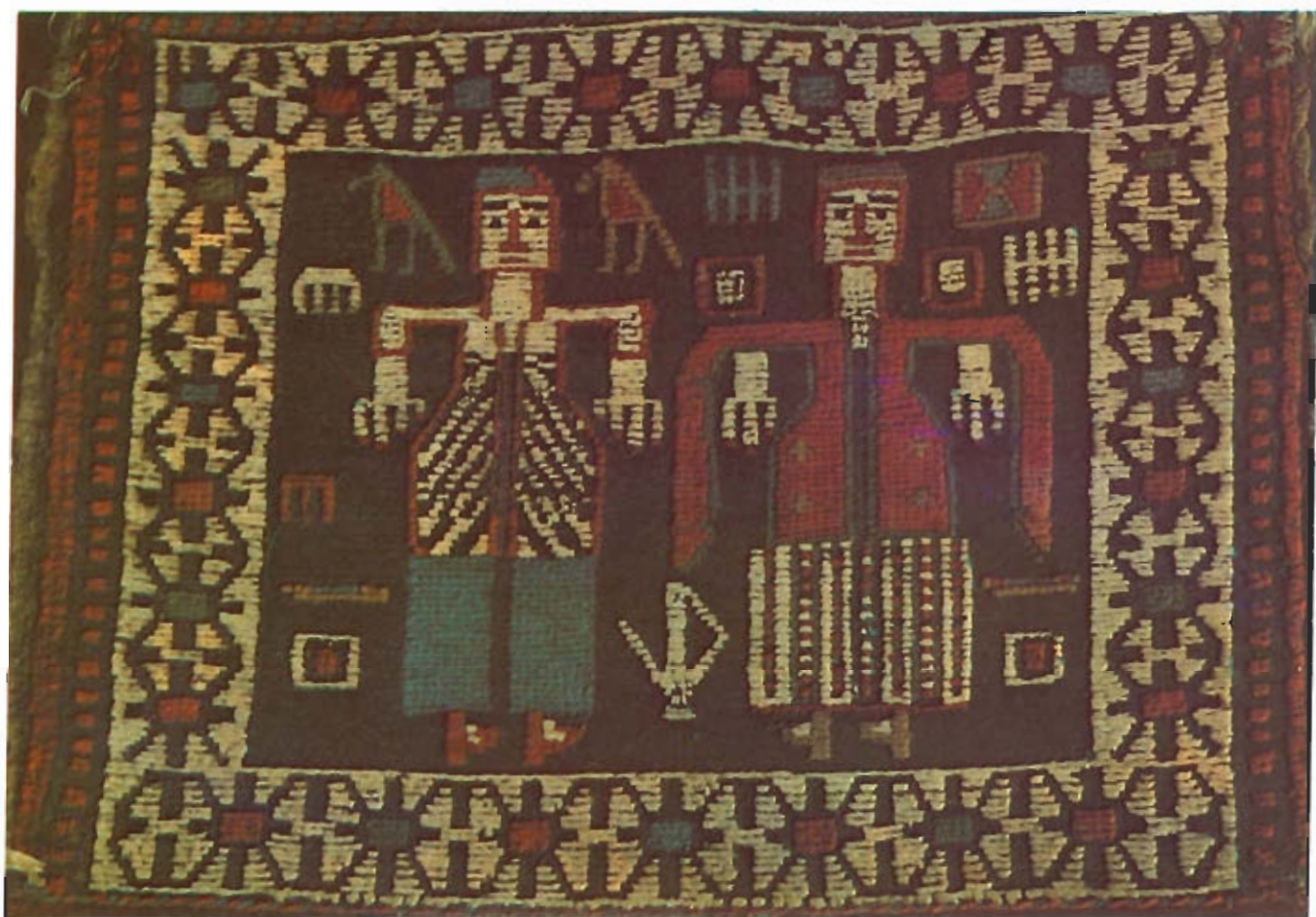
114. Чул (или тохунушлу). XIX эср. Казах.

114. Чул (попона) вытканый в технике безворсового ковра. XIX в. Казах.

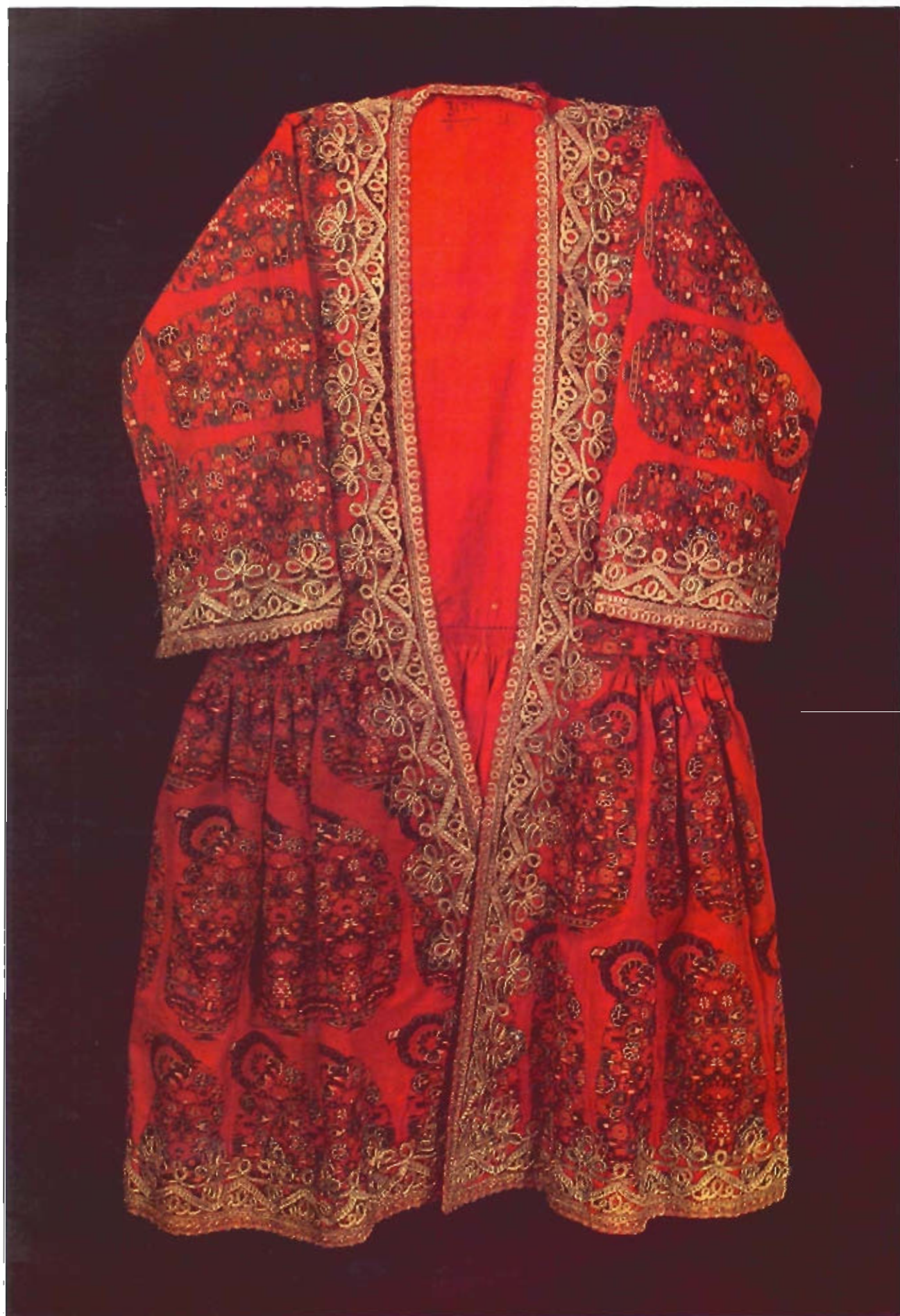

115. Чанта. XIX в. Шираан.

115. Чанта (сумка) вытканная в технике безворсового ковра. XIX в. Шираан.

115

116. Уст гадын кејими «Архалыг», XIX эср. Шамахи.

117. Уст гадын кејими «Архалыг», XIX эср. Нахчыван.

116. Верхняя женская одежда «Архалыг» XIX в. Шемаха.

117. Верхняя женская одежда «Архалыг», XIX в. Нахичевань.

118. Бедян тикма. XIX в. Шәки.

118. Художественная вышивка.

XIX в. Шәки.

119. Күлбәтин тикмәли арагчын.
XIX әср. Баку.

120. Күлбәтин тикмәли арагчын.
XIX әср. Шуша.

119. Арахчы (түбетейка). XIX в.
Баку.

120. Арахчы (түбетейка) XIX в.
Шуша.

119

120

121. Мис ев ааванлыгы. XIX аср.

122. Мис сөрпуш. 1804-чү ил.

121. Изделия из меди XIX в.

122. Сөрпуш (медный молоток для мисы). 1804 г.

123. Мис афтафа во лэжэн. XIX эср.
Кэнчэ.

124. Мис чам. XIX эср. Лаһым.

125. Мис чам, XIX эср. Лаһым.

123. Изделия из меди. XIX в. Гин-
джа.

124. Медная чаша. XIX в. Лагич.

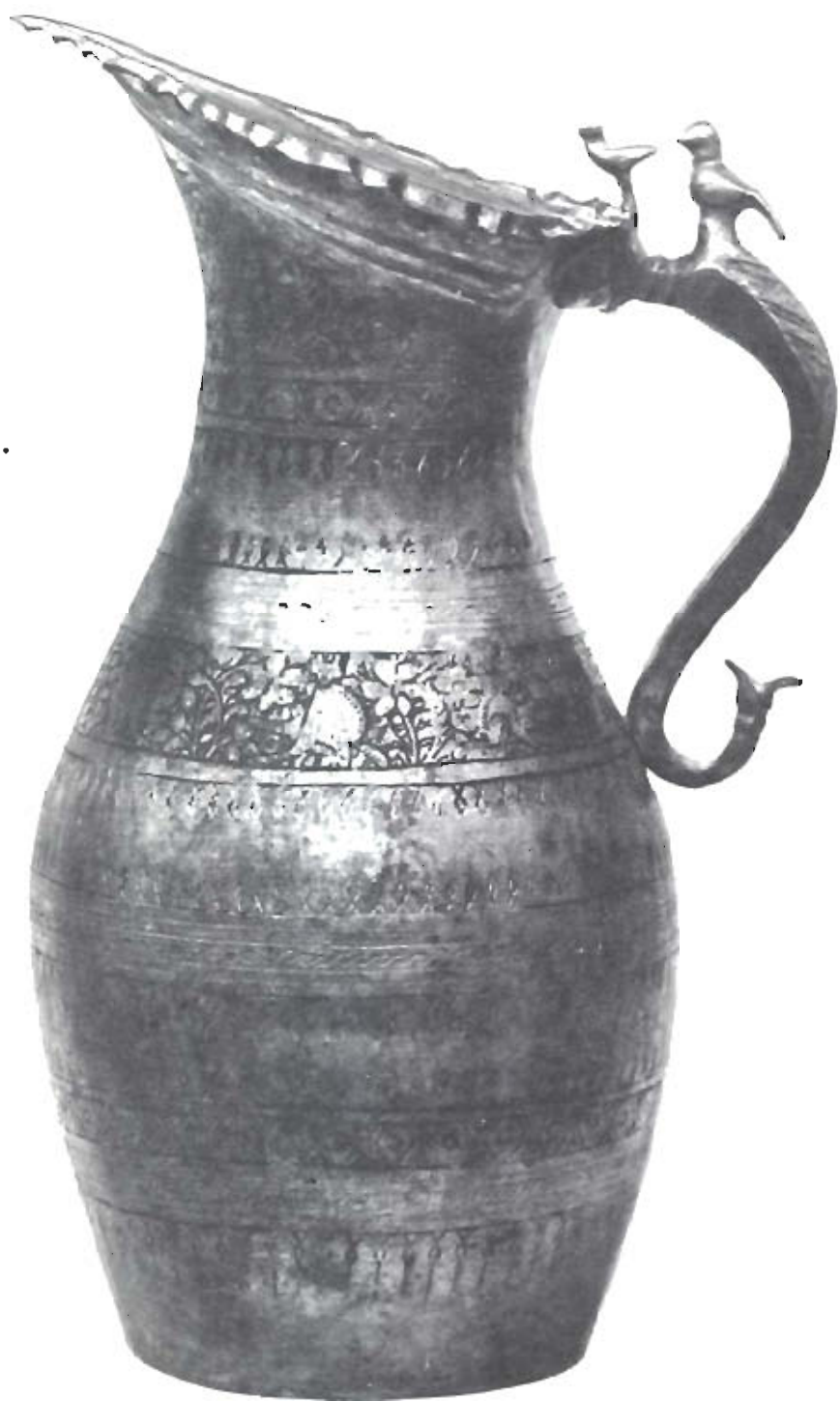
125. Медная чаша. XIX в. Лагич.

124

125

126. Мис долча. XIX в.р. Шамахи.

127. Мис афтафа. XIX в.р. Кенча.

126. Медный кувшин. XIX в. Шамахи.

127. Медный кувшин. XIX в. Гянджа.

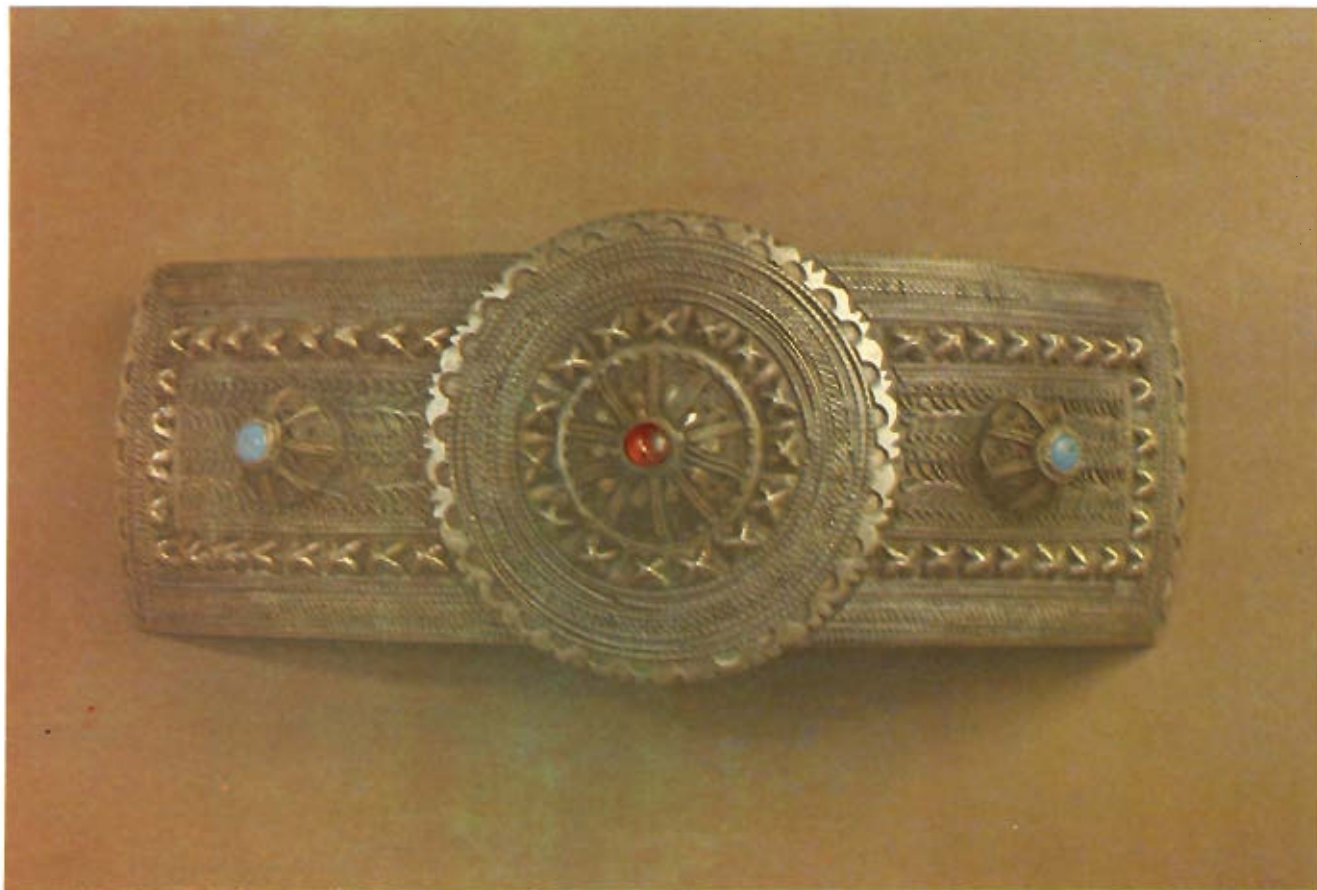

128. Шабакәли күмүш камар тоггасы. XIX эр. Шәки.

129. Күмүш гадын камари. XIX эр. Загатала.

128. Серебряная пряжка женского пояса. XIX в. Шәки.

129. Серебряный женский пояс. XIX в. Загатала.

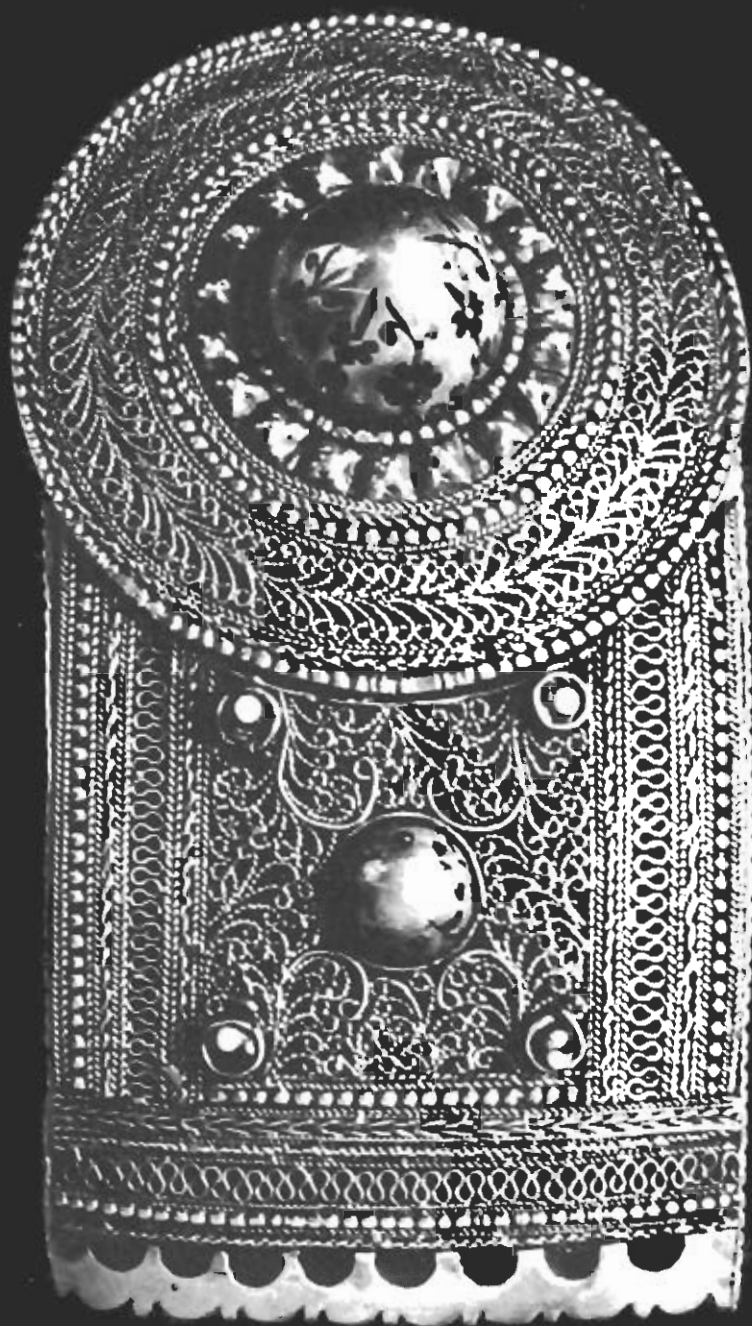
128

129

130. Шабаккали күмүш гадым камари тоггасы. XIX ээр Шакы

139. Серебряная пряжка женского пояса XIX в. Шема

131. Киши камари. XIX эср. Загатала.

132. Күчүш гадын камари. XIX эср. Шуша.

131. Мужской пояс. XIX в. Закапаты.

132. Серебряный женский пояс. XIX в. Шуша.

131

132

133. Күмүш гадын кэмари. XIX эср. Шуша.
133. Серебряный женский пояс. XIX в. Шуша.

134. Күмүш гадын кэмари толгасы. XIX эср. Шәки.
134. Серебряная пряжка женского пояса. XIX в. Шәки.

133

134

135. Гызыл сујуна салынмыш күчүш башлыг. Тах району. Илису ханди.

135. Женское головное украшение XIX в. Село Или-су Кадского района.

136. Гызыл сыргалар. XIX эср. Баку.

136. Золотые серьги XIX в. Баку.

137. Гызыл богазаты. XX эрни эвиллари. Баку.

137. Женское нагрудное украшение из золота. Начало XX в. Баку.

136

135

137

138. Мазар дашы. 1848-чи ил. Газах району. Дашсалаһлы кэнди. 139. Мазар дашы. Кэлбачар району.

138. Надгробие. 1848 г. Сел. Даш-Салахлы Казахского района 139. Надгробие. XIX в. Кельбаджарский район.

140. Мазар дашы. XIX эср. Жанча.

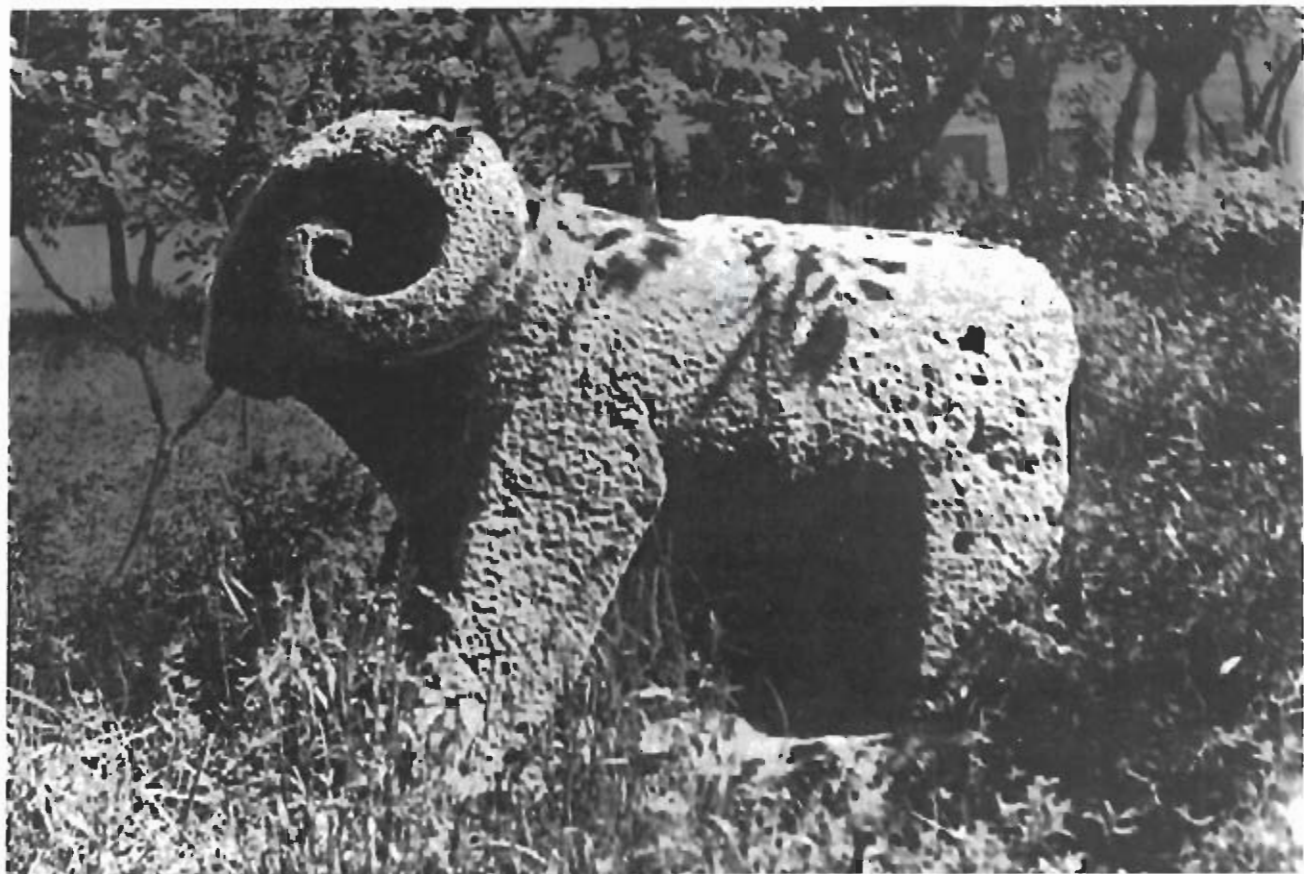
141. Дашдан јонулмуш гоч фигуру. XIX эср. Нахчыван.

142. Дашдан јонулмуш ат фигуру. XIX эср. Товуз рајону. Агдам кэнди.

140. Надгробие. XIX в. Гянджа.

141. Каменная фигура барана. XIX в. Нахичевань.

142. Каменная фигура лошади. XIX в. Сел. Агдам Гаульского района.

141

140

142

143. Дашдан јонулмуш ат фигуру.
XIX эср. Кэлбачар рајону.

143. Каченая фигура лошади.
XIX в. Кельбаджарский район.

144. Ојма бээкли тахта гашыг.
XIX эср.

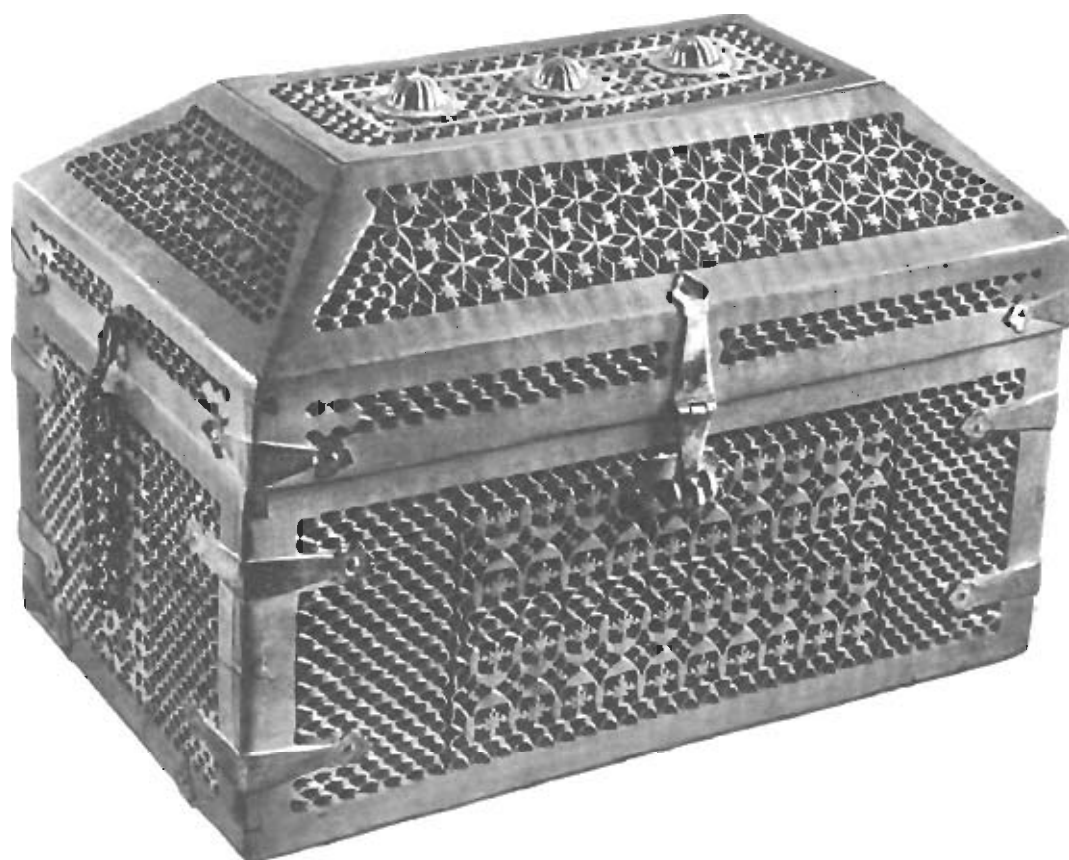
144. Деревянная ложка с резными
узорами. XIX в.

145. Ојма бээкли тахта сандыг.
XIX эср. Нахчыван.

145. Деревянная шкатулка с резными
узорами. XIX в. Нахичевань.

144

143

145

**АЗЭРБАЙЖАН
ХАЛГ
СЭНЭТИ
НҮМУНЭЛЭРИ
РУС ВЭ
ГЭРБИ АВРОПА
РЭССАМЛАРЫНЫН
ЭСЭРЛЭРИНДЭ**

146. Шушатыларын һәјәт тәрзи вә мәншәтиндән бәһс едән бир сәһнәчәк.
(XIX әсрий рәсми әсасында).

146. Сцена из жизни и быта шешинцев. (по рис. XIX в.).

147. Шамаһы шәһәрн (А. Оларн, XVII әср.).

147. Шемаха (по рис. А. Олгария. XVII в.).

148. Шәхорду әскәр (Г. Гагарн, 1840-чы илләр).

148. Воин из Шамхора (по рис. Г. Гагарина. 1840 г.).

149. Балакәнли (Г. Гагарн, 1840-чы илләр).

149. Белоканеш. (по рис. Г. Гагарина. 1840 г.).

150. Газах газасы сәкннн (В. Верешагнн, 1865-чы ил).

150. Юноша из казахского уезда (по рис. В. Верещагина. 1865 г.).

SCHAMACHIE

147

148

149

150

151. Шушда азербайжанлы евниник салону (В. Верештагин, 1865-чи ил.)

151. За. в доме азербайджанца в Шуше. (по рис. В. Верештагина, 1865 г.)

152. Шачахы раггаеллери (Г. Гагарин, 1840-чы иллэр)

152. Шемахинские танцовщицы (по рис. Г. Гагарина, 1840 г.)

153. Бакылы гадын (Г. Гагарин, 1840-чы иллэр)

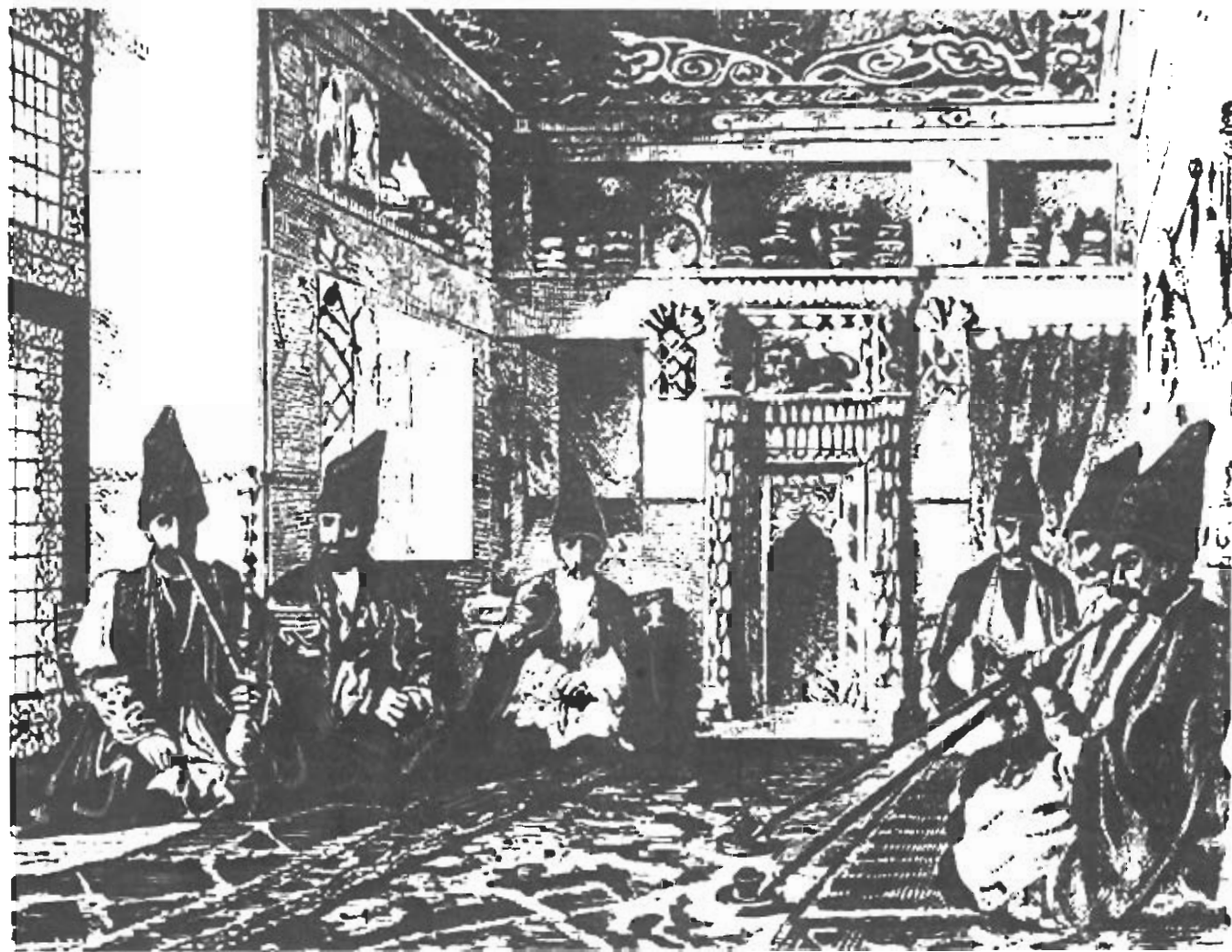
153. Бакинка (по рис. Г. Гагарина, 1840 г.)

154. Азербайжанлы гадын (Г. Гагарин, 1840-чы иллэр)

154. Азербайджанка (по рис. Г. Гагарина, 1840 г.)

155. Азербайжанлы гадын (Г. Гагарин, 1840-чы иллэр)

155. Азербайджанка (по рис. Г. Гагарина, 1840 г.)

156. Шамахи рагасалари (Г. Гагарин, 1840-чы илл.)

156. Танцовщицы в Шемахе (по рис. Г. Гагарина, 1840 г.)

157. Шамахлы гыз (Г. Гагарин, 1840-чы иллэр).

157. Шемахинка (по рис. Г. Гагарина, 1840 г.).

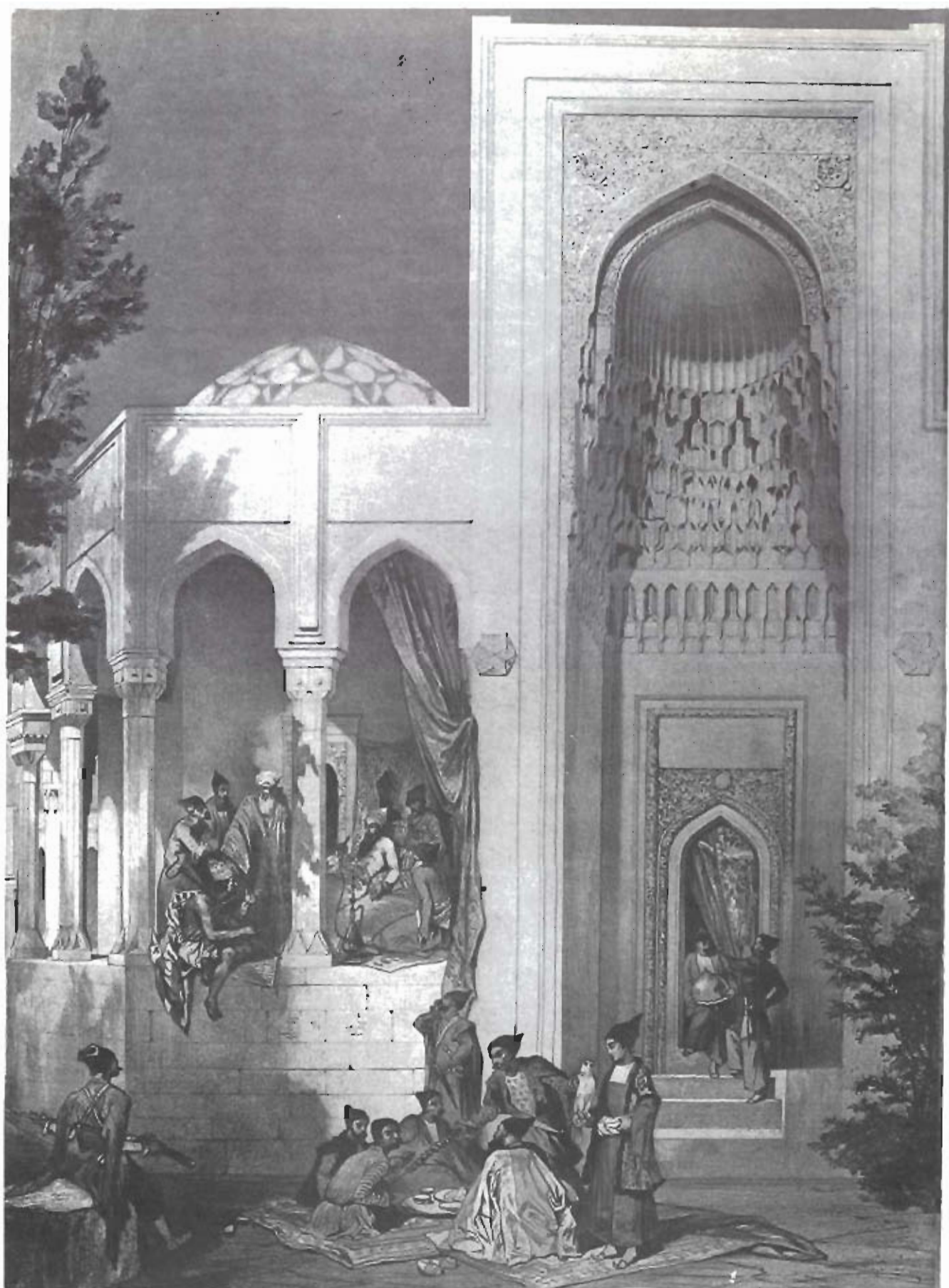
158. Шамахи һамамының дахлы көрүнүшү. (Г. Гагарин, 1840-чы йылы)

158. Интерьер шемахинской бани (по рис. Г. Гагарина, 1840 г.).

159. Баку. Диванхана (Г. Гагарин, 1840-чы иллэр).

159. Баку. Диван-хана (по рис. Г. Гагарина, 1840 г.).

160. Шушадаки Чума масжидинин дахили көрүнүшү. (В. Верещагин.) 1863-чы ил.

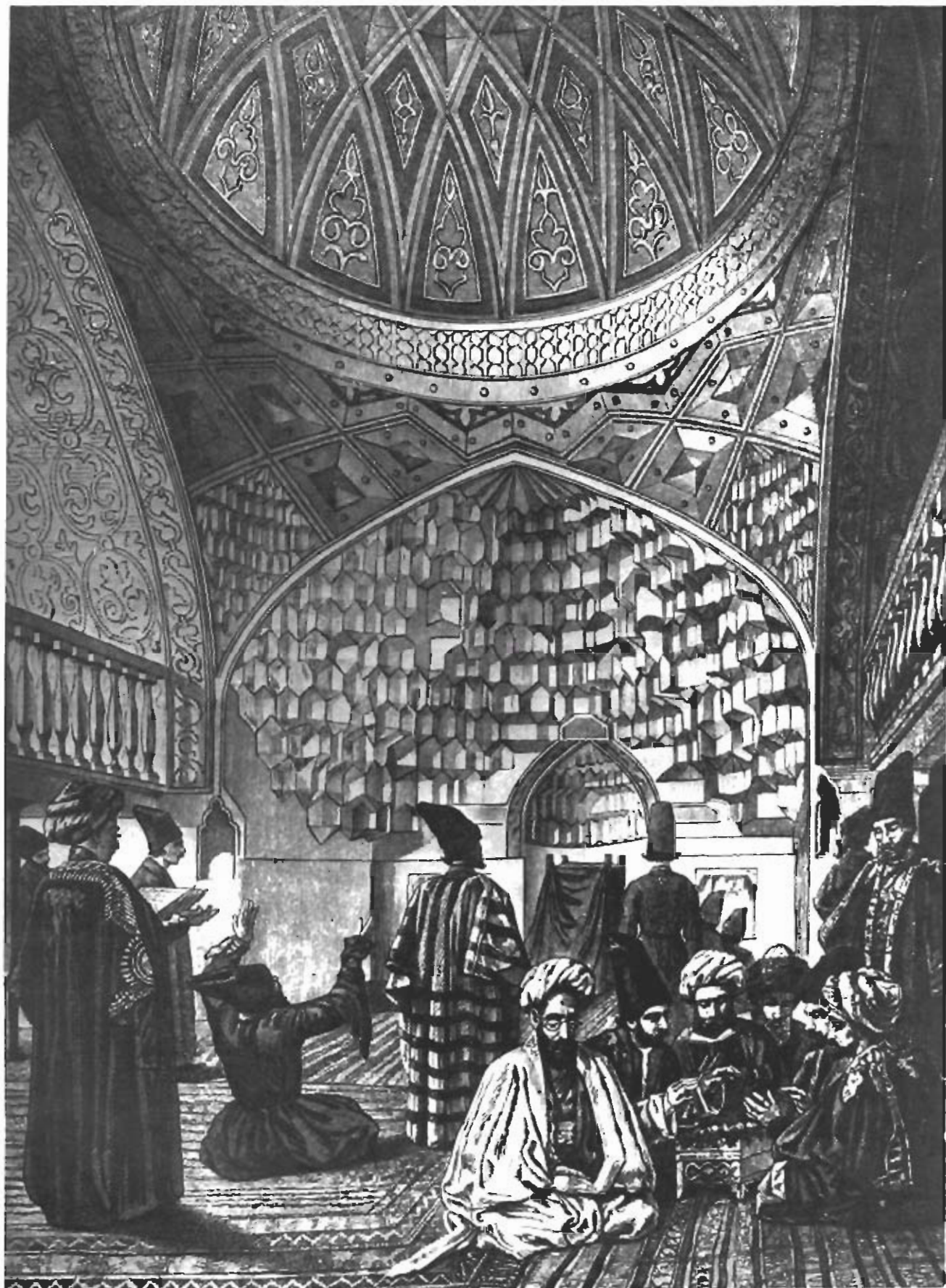
160. Интерьер Джума-мечети в Шуше (по рис. В. Верещагина. 1865 г.).

161. Азербайжанлы. (Г. Гагарин. 1840-чы иллэр).

161. Азербайжанец (по рис. Г. Гагарина. 1840 г.).

162. Кянча молласы. (Г. Гагарин. 1840-чы иллэр).

162. Молла из Гянджи (по рис. Г. Гагарина 1840 г.).

163. Азербайжанлы (Г. Гагарин, 1840-чы иллэр).

164. Бакылы. (Г. Гагарин, 1840-чы иллэр).

165. Гарабаг бэйи (Г. Гагарин, 1840-чы иллэр).

166. Азербайжанлы (Г. Гагарин, 1840-чы иллэр).

163. Азербайжанец (по рис. Г. Гагарина, 1840 г.).

164. Бакынец (по рис. Г. Гагарина, 1840 г.).

165. Бек из Карабаха (по рис. Г. Гагарина, 1840 г.).

166. Азербайжанец (по рис. Г. Гагарина, 1840 г.).

161

163

165

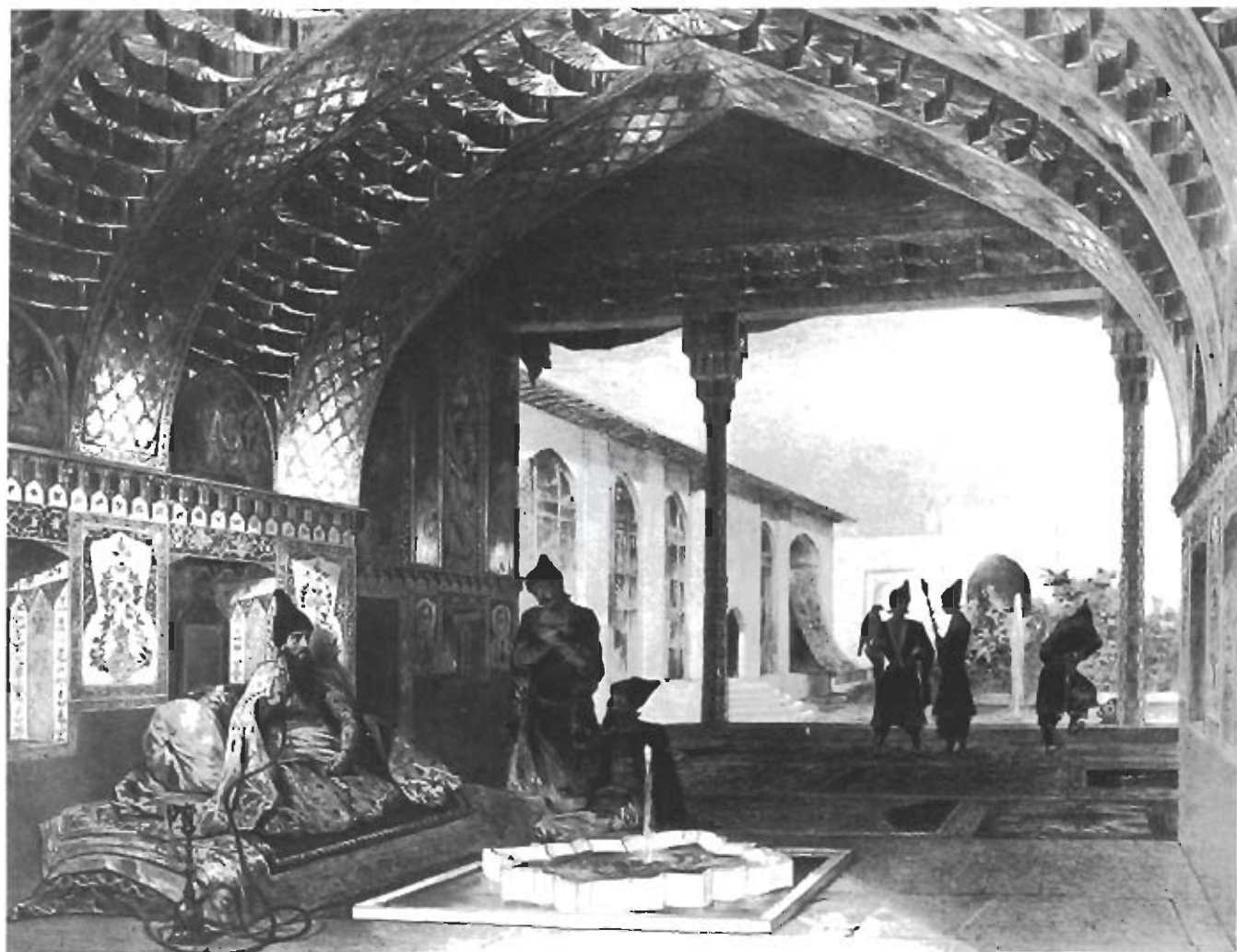
162

164

166

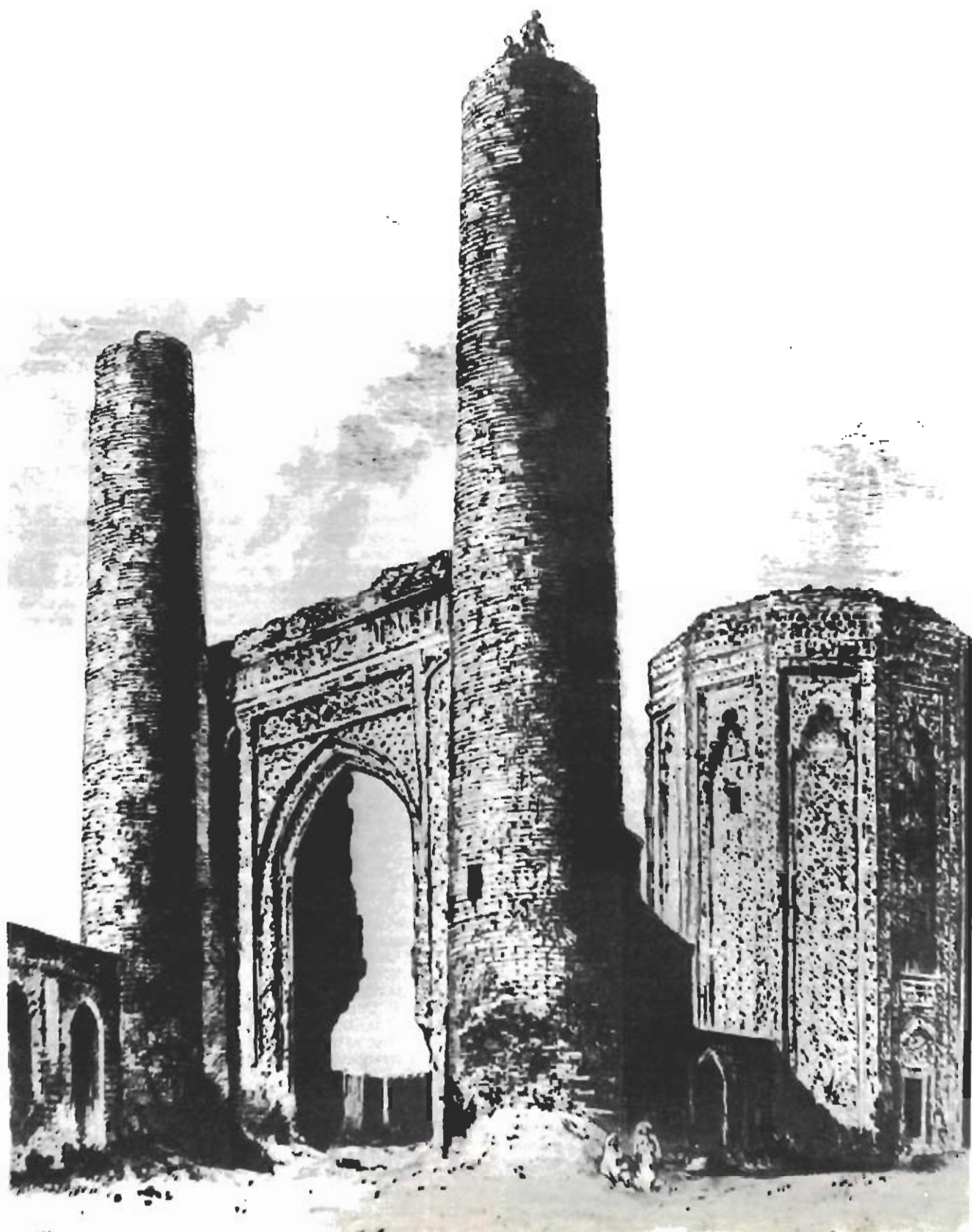
167. Уста Мирза Гадим тарафиндан базадилмиш Сардар Сарижынн да-
хили көрүнүшү (Г. Гагарин, 1850-жк иллэр).

167. Дворец Сардара декорированный уста Мирза Кадимом. (по рис.
Г. Гагарина, 1850 г.).

168. Нахчывань, Мө'мина хатын турбеси атрафиндакы комплексин XIX эсрдаки вазижэти (XIX эсрин рәсми асасында).

168. Нахчывань, Состояние комплекса Момике-хатун в XIX в. (по рис. XIX в.).

НАРОДНОЕ ИСКУССТВО АЗЕРБАЙДЖАНА

Азербайджан — страна с богатой и древней историей. Его территория была населена еще полтора — два миллиона лет назад. Северная граница Азербайджана проходит по главному Кавказскому хребту, а южная доходит до Курдистанской горной цепи. С востока Азербайджан омывается Каспийским морем, а с запада он соседствует с Арменией и Грузией.

Азербайджан — один из первых очагов цивилизации человечества. Богатый археологический материал, обнаруженный в поселениях Баба-Дервиш Казахского района, Ханларе, Мингечауре, Кедабеке, Нахичевани и др., красноречиво рассказал всему миру о бурном развитии общественных и производственных сил в древнем обществе на территории Азербайджана.

Многочисленные образцы орудий труда, а также предметы быта, обнаруженные во время археологических изысканий на территории Азербайджана показали, что еще к началу эпохи энеолита, племена, населявшие нынешний Азербайджан, умели изготавливать медные ножи, различные украшения и керамические изделия, отличающиеся оригинальностью форм и богатством декора.

Азербайджан славится древними художественными традициями. В этом многогранном художественном разнообразии особое место занимает народное искусство, несущее в себе в одинаковой мере и эстетические, и практические задачи, отвечающие на запросы самых различных слоев населения. Кроме того, сфера его приложения была очень широка — от одежды и разнообразной хозяйственной утвари до украшений. Поэтому далеко не случайно, что именно в этой области творчества наиболее ярко отражены мировоззрение, художественный вкус и бытовая уклад азербайджанского народа. Изделия народных мастеров Азербайджана прошлых веков по сей день восхищают нас высоким мастерством исполнения и богатством декоративного убранства. В многочисленных музеях и частных коллекциях Европы, Азии и Америки бережно хранятся произведения мастеров Азербайджана. В Ленинградском Эрмитаже, Парижском Лувре, музее Виктории и Альберта в Лондоне, Стамбульском музее дворца Топ-Капу и других экспонируются великолепные образцы ткачества, художественных изделий из металла, керамики, созданные азербайджанским народом на протяжении его многовековой истории.

Народное декоративно-прикладное искусство Азербайджана в своем историческом развитии прошло ряд крупных этапов, каждый из которых отмечен своими художественно-стилистическими особенностями, тесно связанными с социально-экономическим строем той или иной эпохи.

Древнее искусство Азербайджана представлено, в основном, гончарным производством. Неолит, энеолит и бронза — эпохи исключительно высокого развития керамики, давшей наименование целым культурам.

Древние керамические изделия знакомят нас с двумя крупными центрами гончарного производства, характеризующиеся своеобразными стилевыми направлениями.

Территория нынешней Нахичеванской АССР в прошлом была центром изготовления крашеной керамики. Район распространения чернолощеной керамики более обширен, чем крашеной. Образцы ее встречаются на территории юго-западных районов Азербайджана в Ханларе, Мингечауре, Дашкесане, Казахе.

Чернолощёная керамика появилась на базе более современной стадии развития общества в эпоху бронзы и отразила в себе не только наиболее усовершенствованные процессы гончарного производства, но и растущие эстетические потребности.

Необходимо отметить, что изделия этих двух древних центров керамического производства Азербайджана отмечены ло-

кальным изобразительным и ориентальным искусством, тесно связанным с местными условиями, традициями и навыками.

Обнаруженные в вышеуказанных центрах керамического производства древнего Азербайджана памятники отличаются большим разнообразием форм и декора. Здесь встречаются кувшины, горшки, бокалы, кружки и всевозможные статуэтки. Эти предметы богато декорированы геометрическим орнаментом и сюжетными мотивами, среди которых главенствуют изображения сцен охоты.

Декор на поверхности керамических изделий этой отдаленной эпохи служил не только в качестве украшения, а также как пиктограммы, содержащие глубокую символику, связанную с культовыми обрядами.

Сложившиеся в древнем периоде художественно-стилевые особенности декоративно-прикладного искусства Азербайджана, продолжались и в последующие периоды, достигнув кульминационного расцвета в средневековый период.

Период раннего средневековья оставил нам прекрасные образцы художественной глазурованной керамики, изделия из металла, кости, дерева, камня.

Особенно больших успехов азербайджанские мастера добились в изготовлении металлической посуды. В этот период широко входит в быт домашняя утварь из серебра.

Бытовая утварь из серебра в раннем средневековье отличалась не только оригинальностью форм и техническим совершенством изготовления, но и богатством декора.

Особенно подлюбили мастерам по металлу изображения хищных животных. Встречаются сосуды и чаши с фигурами одиноко стоящего горного барана, джейранов и птиц. В собрании Музея истории Азербайджана хранится интересная в этом отношении серебряная чаша, датированная III—V вв. На дне ее выгравировано реалистическое изображение оленя, которого трезает крылатый лев. Художник продемонстрировал незаурядное мастерство в компоновке фигур на заданной плоскости, исходя из свободной симметрии и равновесия частей. Изображение хорошо смотрится с различных точек. Интересно отметить, что некоторые предметы домашней утвари, как чаши, кувшины и проч., употреблялись не только для повседневных нужд в быту, они одновременно несли в себе и украшательское — декоративное качество.

Богато декорированные предметы выставлялись на специальных полках и служили прекрасным украшением как жилого, так и общественного интерьера.

В период развитого средневековья (XI—XV вв.), как и прежде доминирующим в декоративно-прикладном искусстве страны являлась художественная обработка металла. Этот период подарил нам ряд выдающихся памятников, выполненных из бронзы и, в большинстве своем, подписанных именами мастеров — создателей. К ним относятся: бронзовый кувшин, хранящийся в Лувре, на нем имеется дата изготовления — 1190 г. — и имя мастера — Осман сын Салмана Нахичевани; бронзовый водолей, хранящийся в Государственном Эрмитаже, с пометкой мастера — Али сын Мухаммеда и датой изготовления 1206 г.; бронзовый котел, также хранящийся в Государственном Эрмитаже, с пометкой мастера — Абдал-Азиз сын Шараф-ад-дина и датой изготовления 1399 г. и другие.

Бронзовый котел по сегодняшнему дню считается чудом бронзолитейного искусства. Достаточно привести его размеры: он весит около двух тонн, а диаметр его равен 2,45 метрам. В этот период нам известны подписанные изделия не только из бронзы, но и из керамики. В большинстве своем надписи встречаются на изделиях, обнаруженных во время археологических изысканий в Гяндже и Байлаконе (ныне городище Орен-Кала). Очевидно гончары Насер, Фадлуи, Али сын Азизи из Байлакана и Ахмед сын Абубекра из Гянджи были особенно известны в то время, т. к. их имена мы неоднократно встречаем вписанными в декор роскошных сосудов, блюд и чаш.

С ростом производства керамики рос и ширился круг ее применения, появляются декоративно-облицовочные плиты, которые изготавливались из хорошей, тщательно отмученной беловатой глины, и покрывались поливой, главным образом голубого, синего и фиолетового цветов. Плиты эти применялись в убранстве мечетей, мавзолеев и ханега, ими украшали как внутренние, так и внешние стены здания.

Творческая фантазия народных мастеров достигла большого

расцвета и в художественной обработке камня. Ширван и, в особенности Апшеронский полуостров с его прекрасным природным материалом — камнем-известняком, легко поддающимся обработке, послужил причиной создания наиболее интересных памятников художественной резьбы.

Сохранившееся на Апшероне большое количество интересных памятников с художественной резьбой, датируется XI—XV вв. Это, в основном, целый ряд «сундукообразных» надгробий с замечательными геометрическими и растительными узорами, плиты с рельефным изображением быка и др. Но пожалуй самым интересным являются так называемые «Баилдовские камни», обнаруженные на дне Каспийского моря в Бакинской бухте. На большинстве плит, их около 700, имеются сильно углубленные рельефные надписи, выполненные арабским шрифтом, в сочетании с растительными узорами и скульптурными изображениями.

XVI—XVII вв. являются периодом наивысшего расцвета культуры и искусства феодального Азербайджана.

Изделия народных мастеров Азербайджана продолжают пользоваться большим спросом во многих странах Азии и Европы.

В это время на ведущее место в ремесленном производстве страны выходит ткачество. Французский путешественник XVII в. Шарден отмечает в своих записках, что в городах Азербайджана производилось более ста разновидностей тканей. Ценность азербайджанских тканей, наряду с высоким качеством техники изготовления, заключалась главным образом в их оригинальности и художественных достоинствах.

Ткань — будь то бархат или златотканная парча украшались изысканными растительными орнаментами.

Мастера вдохновлялись фантастическими растениями. Сюда же вкомпановывались изображения одинокого всадника, быстрого оленя, сказочных птиц или героев из поэм великого Низами Гянджеви. Азербайджанские художественные ткани, в особенности сюжетные, ныне являются украшением многих крупнейших музеев, как например, Оружейной палаты Московского Кремля и музея Виктории и Альберта в Лондоне.

Наряду с изготовлением тканей в этот период достигло своего наивысшего развития ковровое искусство Азербайджана, свидетельством чему служат образцы замечательных азербайджанских ковров, также хранящихся в коллекциях крупнейших музеев мира.

Ковроткачество в Азербайджане всегда носило кустарный характер — выделкой шерсти, ее окрашиванием и другими процессами производства, занимались сами ткачи. Поэтому мастера коврового дела объединяли в себе сразу несколько профессий, в том числе и художника. В этом смысле ковер может считаться подлинным произведением народного творчества, где ремесло и искусство соединены воедино.

Азербайджанские ковры на протяжении почти всей истории являлись необходимым предметом быта, ими покрывали полы, стены жилища, тахты, устилали пол в мечети. Вместе с тем ковры были художественными произведениями, в которых нашли яркое выражение национальные черты художественной культуры Азербайджана.

Ковры ткались любых размеров и форм, как с высоким ворсом, так и безворсные. К коврам с высоким ворсом относятся как небольшие по размерам халча, так и большие халы, к безворсным же — паласы, килими, джиджими, верни, зили и другие.

Стилистически азербайджанские ковры на протяжении всей истории своего производства разделялись на две большие группы: орнаментальную и сюжетно-тематическую. Художественное убранство центрального поля орнаментальных ковров XVI—XVII вв. имело сходство с убранством рукописи, сюжетно-тематические же ковры, зачастую повторяли отдельные мотивы миниатюрной живописи своего времени. В орнаментальных коврах Азербайджана XVI—XVII вв. преобладали растительные узоры, составленные из своеобразно переплетившихся стеблей, листьев, цветов, фантастических деревьев и т. д. Замечательным образцом такого типа ковров, является так называемый ковер «Шейх Сефи». Этот уникальный ковер, общей площадью 56,12 кв. метра, был выткан тебризскими мастерами в 1539 г. и ныне хранится в музее Виктории и Альберта в Лондоне.

Не менее интересную группу азербайджанских ковров XVI—XVII вв. составляют сюжетно-тематические ковры. В зави-

симости от своего назначения, они имели разные сюжетные композиции, среди которых имелись такие традиционные сюжеты, которые прошли испытание временем и через все века дошли до наших дней. Сюжеты эти, несомненно, изредка менялись в деталях, колорите и т. д., но в принципе несли в себе многовековую традицию. К таким коврам в первую очередь относятся условно называемые «охотничьи» и «звериные» ковры.

Великолепными образцами сюжетно-тематических ковров Азербайджана является ковер из коллекции Миланского музея Польди-Пеццолли, датируемый 1522 г., тебризский ковер из коллекции Будапештского музея прикладного искусства, а также ковер из Берлинского музея искусств, выполненный в XVII в. в Карабахе.

Наряду с вышеперечисленными художественными ремеслами которыми славился Азербайджан в этот период, большую роль имело и оружейное дело.

Холодное и защитное оружие, как-то: сабли, кинжалы, булавы, щиты, шлемы и т. д. производились в Тебризе, Шемахе, Баку, Нахичевани и др. являлись одной из важнейших статей экспорта, а стало быть играли немалую роль в экономике страны.

Успех азербайджанского оружия за пределами страны явление не случайное. Выполненное местными мастерами оно отличалось не только прочностью и техническим совершенством, но также являлось и произведением искусства.

В декор оружия мастерски вкомпановывались орнаментальные мотивы и сюжетные сцены, которые представляли собой фигуры животных, птиц и людей. Зачастую мастера — ремесленники работали в тесном контакте с крупными миниатюристами своего времени.

В этом отношении интерес представляет щит из коллекции Оружейной палаты Московского Кремля, который не только свидетельствует о связи мастера — оружейника с художниками, но и представляет собой великолепный образец художественного металла Азербайджана XVI в. Щит этот выполнен из цельного листа красного булата, поверхность его инкрустирована золотом. С большим искусством расположены сюжетные композиции военных и охотничьих сцен, изображения животных, а также сцены на сюжеты из поэм Низами Гянджеви.

Высокий уровень развития культуры и искусства Азербайджана в XVI веке, несомненно, должен был влиять и на развитие моды.

Костюм этого периода ярче, чем все другие виды народного декоративно-прикладного искусства Азербайджана, отражал в себе стиль эпохи, так как оно теснейшим образом было связано с той средой в которой возникло. Костюм этой поры отличался разнообразием по покрою и богатством декора.

В XVI веке наиболее популярной верхней одеждой у мужчин была «аба», которая плотно сидела на фигуре, шилась с узкими рукавами. Чтобы низ полы не мешал во время ходьбы его обычно прикрепляли к поясу.

Представители высшего сословия сверх «аба» набрасывали на плечи халат — «фарадж». Халат этот был богато расшит на плечах, груди, внизу у подола, у него были очень длинные, книзу сужающиеся рукава, которые носили чисто декоративный характер. «Фарадж» не имел застежек и поэтому всегда носился нараспашку.

Головные уборы в это время отличались особым богатством и разнообразием.

Как известно, азербайджанцев в XVI веке называли «кызыл-башами» так как они одевали на голову высокий, красного цвета колпак, вокруг которого обертывалась белая чалма, с 12-тью пурпурными полосками в честь двенадцати шнитских имамов (пророков). Этот «кызылбашский» головной убор был популярным среди знати и воинов. Основная же масса населения Азербайджана носила обыкновенные белые чалмы без красной башенки или тюбетейки, или же войлочную шапку (кулах) и т. п.

Множество вариантов имели и женские головные уборы. Это были красиво вышитые платки со спускающимися концами, небольшие орнаментальные косынки треугольной формы, корона в форме диадемы, шляпы с острокопечной башенкой, тюбетейки, чалмы и т. д.

Народное искусство Азербайджана XVIII века являлось продолжением лучших, идущих с глубокой древности традиций этого вида искусства.

Ведущее место среди видов народного искусства Азербайджана в этот период принадлежало ковроткачеству.

Ковры и ковровые изделия Азербайджана в это время производились в тех же традиционных центрах: Тебризе, Ардебиле, Баку, Кубе, Шемахе, Карабахе, Гяндже, Казахе. Ковры здесь изготавливались как для нужд населения, так и для экспорта. Особым богатством и разнообразием в это время отличались орнаментальные ковры, вытканые в Кубе.

Источники сообщают, что «...Кубинские ковры XVIII в. во многом превосходили иранские ковры. Кубинские ковры имели более разнообразные орнаментальные мотивы и мастерство их исполнения было более тонким».

В жизни страны, в этот период наряду с ковроткачеством большое развитие получило производство тканей, как шелковых, шерстяных, так и хлопчатобумажных. По данным иностранных путешественников, в это время в одной только Шемахе действовало 1500 ткацких станков по выделке шелковых тканей.

Интересные сведения о шемахинских тканях этого времени дает французский путешественник Моан: «Главную промышленность Шемахи, наряду с оружием, составляют ковры и шелковые материи. Эти последние могут соперничать по вкусу с нашими французскими материями и имеют перед ними то преимущество, что гораздо дешевле». Из письменных же источников известно, что производством шелковых тканей в этот период занимались не только в самом городе Шемахе, а также и в некоторых подчиняющихся ему селениях — Басгале, Зейве, Мюджи, Телянкоюн, Каракоюнлу, Мусабейли, Далилар, Кара Ильхичи и т. д. В русских источниках начала XIX в. дается высокая оценка азербайджанским тканям, изготавливаемым в Тебризе. «В Тебризе приготавливаются шелковые ткани, известные под названием канауса и вывозятся в большом количестве в Грузию и Россию. В Тебризе налажена выделка шалей, не уступающих кераминским и даже кашмирским — они ткуются из шерсти особого рода коз, находящейся только в Азербайджане».

Как показывают письменные источники, главными центрами художественной обработки металла в Азербайджане в XVIII в. были Тебриз, Шеки, Гянджа, Лагич.

В настоящее время в музеях Баку, Москвы, Ленинграда, а также в ряде зарубежных стран (особенно богата коллекция Бернского исторического музея) хранятся многочисленные образцы художественного металла, датируемые XVIII веком.

Самым распространенным изделием из металла в Азербайджане в это время была медночеканная посуда. Иностранцы путешественники отмечают существование в ряде городов страны специальных улиц медников, приготавливающих красивые по форме и декорировке предметы домашнего обихода: серпуш (колпак для пищи), афтафа (кувшин), джам (чаша), шамдан (подсвечник), мангал (жаровня) и др.

Азербайджанские мастера XVIII в. достигли высокого уровня и в области художественной обработки камня, дерева и гяжи.

Архитектурные детали и предметы быта изготовленные из камня, дерева и гяжи в это время декорировались, в основном, резьбой, отличающейся мастерством исполнения и богатством орнаментальных мотивов.

Художественная резьба в XVIII в. осуществлялась в условиях некоторого определенного технического прогресса, сравнительно с предыдущими столетиями. Преобладающая художественная резьба с сильным местным оттенком, по мере развития отношений с Россией, а также и с Западной Европой, в XVIII в. начала несколько модернизироваться, появилась резьба с высокими рельефными узорами, а также некоторыми изобразительными мотивами, составленными из фигур

птиц и т. д. Для придания рельефу большей выразительности, обычно выбиралась часть фона, а резьба делалась сквозной. Азербайджанский костюм XVIII века является продолжением лучших характерных черт старых традиций, хотя в нем уже чувствуются элементы растущего эклектизма.

Элементы мужской и женской одежды в XVIII в. также, как и в XVI в., в основном совпадают, различие составляют детали и украшения. Так, например, нательная рубашка имеет туникообразный покрой, отличаясь у женщин лишь более длинным разрезом на груди. Или возьмем популярную верхнюю одежду XVIII в. — «архалыг». Архалыг у мужчин обычно доходит до икр и ниже, у женщин — до бедра.

В отличие от мужских, женские архалыги богато украшались вышивкой на воротнике, у рукавов и на подоле.

Для шитья архалыгов употребляли бархат, тирьме и различные парчовые ткани. Архалыги богато украшались различными тесемками и золотыми кружевами.

В мужской и женской одежде в XVIII веке широко использовались металлические украшения, которые, в основном, были медными, серебряными и редко — золотыми. Эти украшения прикреплялись к верхней одежде и располагались, главным образом, у ворота, на рукавах и на подоле.

Головной убор как в XVIII веке так и позднее являлся важным элементом в одежде азербайджанских мужчин, ему придавалось особо большое значение.

Наиболее характерными головными уборами этого периода являлись или высокие конусообразные или короткие квадратной формы меховые шапки. Шились они из черного, серого и коричневого каракуля. В сельских местностях носили также головной убор из длинноворсового меха овцы — так называемый мотал-папах.

Наряду с вышеназванными головными уборами мужчины носили и тубетейки.

Тубетейки XVIII века и позже, намного богаче тубетеек предыдущих веков. Это связано с тем, что в XVIII в. начала выходить из моды чалма и тубетейка становится самостоятельным головным убором, служившим не только практическим, но и декоративным целям.

Тубетейки богато декорировались растительными и геометрическими узорами. Для украшений их применялись золотые, серебряные нити, а иногда даже металлические пластинки «блейски» и т. д.

В узорах вышивок и украшений азербайджанского костюма XVIII в. прослеживается тесная связь с орнаментами встречающимися на коврах, медной посуде и даже в резьбе по камню.

Таким образом различные образцы народного искусства Азербайджана, выявляя свою специфику, характеризуют связь как между видами внутри страны, так и среди искусства сопредельных соседних народов.

Начиная со второй половины XIX в., в силу ряда исторических причин, развитие традиционных видов народного искусства Азербайджана резко идет на убыль.

Этому способствовали резко изменившиеся производственные отношения. Ручные изделия, не выдержав конкуренции с фабрично-заводской продукцией, к началу XX в. полностью исчезают из жизни народа.

Богатое художественное наследие народного искусства Азербайджана, сосредоточенное в коллекциях различных музеев как нашей, так и зарубежных стран, в настоящее время стало предметом тщательного научного изучения. Высокие художественные образцы этого вида искусства являются ценным материалом в деле создания новых произведений народного искусства, отражающего своеобразные потребности новой эпохи.

FOLK ART OF AZERBAIJAN

Azerbaijan is the land of great and ancient history. Its territory has been populated as far back as 15—20 hundred thousand years ago. Its northern border stretches along the Main Caucasian ridge while the southern one reaches up to the Kurdistan mountain range. In the East Azerbaijan is washed up by the Caspian Sea and in the West it is adjacent to Armenia and Georgia. Azerbaijan is one of the first centres of human civilization. Abundant archaeological findings of Baba-Dervish, Khanlar, Mingechaur, Kedabeg, Nakhichevan, etc. witness the rapid growth of socioproductive forces at the territory of ancient Azerbaijan.

Numerous samples of productive implements and everyday articles found during archaeological excavations at the territory of Azerbaijan demonstrate that the tribes which have inhabited Azerbaijan at the beginning of the Eneolithic era were already able to manufacture copper knives, various adornments and ceramic wares distinguished by their unique forms and richness of decoration.

Art of Azerbaijan is famous for its ancient traditions in art. In many-sided diversity of art the particular place holds people's art of hand-work which contains in itself aesthetic as well as practical tasks meeting the requirements of all sections of the population. Besides, the sphere of its application was rather wide beginning from clothes and great variety of utensils up to jewelry. Therefore far not by chance that just in this field of creation are the most brightly reflected the world outlook, artistic taste and morals and manners of Azerbaijan people.

The handicrafts of folk masters of Azerbaijan of the past centuries still ravish us with high mastery of execution and richness of decoration.

In a lot of museums and private collections of Europe, Asia and America are carefully preserved the works of folk masters of Azerbaijan. At the Hermitage in Leningrad, at Le Louvre in Paris, at the Victoria and Albert Museum in London, at the Istanbul Museum of «Topkapi Palace» and at many others splendid patterns of weaving, artistic metal wares, ceramics created by Azerbaijan people during its century-old history are exhibited.

People's handicraft art of Azerbaijan has passed several important stages in the course of its historical development and each of them is marked by its personal artistic and stylistic peculiarities closely connected with socio-economic system of a concrete age.

Ancient art of Azerbaijan is mainly presented by pottery. Neolithic, Eneolithic and the Bronze ages are the ages of extremely high development of ceramics and they denominated quite a number of cultures.

Ancient ceramic handicrafts acquaint us with two large centers of pottery, characterized by distinctive style tendencies.

The territory of the nowadays Nakhichevan ASSR in remote past was the centre of coloured ceramics making. The area of dissemination of the black-polished ceramics was more extended than the coloured one. The patterns of it one can meet on the territory of the south-east regions of Azerbaijan such as Khanlar, Mingechaur, Dashkesan and Kazakh.

The black-polished ceramics appeared on the base of a more contemporary stage of development of the Bronze age society and had reflected in itself not only more improved work processes of pottery but increasing aesthetic needs as well.

It should be noted that handicrafts of those two ancient centres of ceramic production of Azerbaijan are marked by local fine and ornamental art closely connected with the local conditions, traditions and habits.

Discovered monuments at above-mentioned centres of ceramic manufacturing of ancient Azerbaijan are distinguished by a great number of varieties of shape and decor. Here you can see jugs, pots, glasses, mugs and all kinds of statuettes. These articles are richly decorated with geometrical ornamentation and subject motives among which hunting scenes are predominating.

Decor on the surface of ceramic handicrafts of that remote age served not only as a decoration but also as pictograms containing deep symbolics connected with worship rites.

Artistic-stylistic peculiarities of hand-work art of Azerbaijan formed in ancient stages continued in the following stages reaching its golden culmination in the Middle Ages. Early periods of the Middle Ages left us beautiful patterns of artistic glazed ceramics, metal wares, ivory, wood and stone.

Especially Azerbaijan masters had scored big successes in metal wares making. At that period of time silver goods start to be widely used in private life. Silver utensils of the Early Middle Ages were distinguished not only by their original shape and technical perfection of making but by the richness of decor as well.

The masters of metal wares especially enjoyed the pictures of wild animals. Vessels and bowls with the figures of lonely standing mountain sheep, gazelles and birds are found at the Museum of Azerbaijan history. Concerning this there is a very interesting silver bowl dated III—V c. c. A. D. At the bottom of it a realistic picture of a deer is engraved that is attacked by a mythological lion. The artist displayed his outstanding skill in disposition of figures, holding on free symmetry and keeping balance of portions. The picture is well observed from any angle. It should be noted that several articles of utensils as bowls, jugs and so on were used not only in private life but at the same time carried a beautifying-decoration meaning too.

Richly decorated handicrafts were displayed on special shelves and served as decoration of living interior as well as of public one.

In the period of the developed Middle Ages (XI—XV c. c.) as before artistic processing of metal dominated in hand-work art of the country. That period of time gave us several outstanding monuments made of bronze and the majority of them with the names of their authors. In connection with that we may mention the bronze jug kept in the Louvre dated 1190 A. D. that has the name of the master — Osman son of Salman Nakhichevani; bronze water jug kept at the Hermitage marked with the master's name — Ali son of Muhammed and dated 1206 A. D.; bronze pot also kept at the Hermitage with the name of the master — Abdal-Aziz son of Sharaf-ad-din and dated 1399 A. D. and others. The bronze pot is still considered a miracle of bronze casting art. It is enough to mention its size: it weights about two tons and its diameter is 245 metres.

We have several other two signed handicrafts referring to that period of time which are made not only of bronze but ceramics as well. Mainly these handicrafts were discovered during archaeological excavations in Gyanja and Bailakan (now called Oren-Kala).

It is obvious that the potters Naser, Fadlun, Ali son of Azizi from Bailakan and Ahmed son of Abu-bekr from Gyanja were especially popular at that time because we more than once come across their names inscribed in decorations of rich vessels, dishes and bowls.

The sphere of the use of ceramics expanded on the increase of its output.

The manufacturing of decorative tiles made of good, thoroughly pounded whitish clay covered with glaze mainly of blue, dark blue and violet colours had started. Those tiles were used for the decoration of mosques, mausoleums and other buildings and for the decoration of interiors as well as of exteriors.

The creative fantasy of folk masters achieved its flourishing in artistic stone processing too. Shirvan and especially Apsheron peninsular with its fine easily giving

yielding way to processing limestone was the base of creation of the most interesting monuments of artistic carving.

On Apsheron a lot of interesting monuments with artistic carving belonging to the XI—XV c. c. has remained. It is mainly a number of trunk-like tomb stones covered with splendid geometrical and vegetation patterns, tile embossed with the design of a bull and others. But perhaps, the most interesting are the so called «Bayilov Stones» discovered at the bottom of the Caspian Sea in the Baky harbour. They are deeply embossed inscriptions implemented in the Arabic print in combination with vegetation patterns and sculptural pictures on the majority of 700 tiles.

The XVI—XVII c. c. are the periods of the highest flourishing of art and culture of the feudal Azerbaijan. The handicrafts of folk masters of Azerbaijan still were in great demand in many countries of Asia and Europe. Weaving takes one of the leading places in handicraft manufacturing making of the country. Chardin — a French traveller of the XVII c. the century noted in his records that in towns of Azerbaijan more than one hundred varieties of textiles were manufactured. The value of Azerbaijan textiles alongside with their high techniques of manufacturing was in their uniqueness and artistic qualities. Textile, though it were velvet or brocade were usually decorated with exquisite vegetation ornaments. Folk masters were inspired by fabulous vegetation, they arranged it with the pictures of a lonely horseman, a swift-footed deer, fantastic birds or heroes from poems of great Nizami Gyanjevi. Decorative textiles of Azerbaijan, especially with a plot, nowadays are exhibited at many largest museums such as the Armoury of Moscow Kremlin or the Victoria and Albert Museum in London. Along with textile manufacturing the carpet art of Azerbaijan achieved its highest flourishing at that period of time and that is proved by the fact that the specimens of fine Azerbaijan carpets are in the collections of the largest museums of the world.

Carpet making in Azerbaijan during a long period of time had a cottage industry character. Weavers were busy making wool, dyeing it and doing some other work processes. That's why carpet makers usually had several professions including the profession of an artist too.

From this point of view a carpet can be considered a real work of people's art where handicraft and art are joined together.

Azerbaijan carpets during almost all its history were indispensable part of life: people covered with them the floors, walls, ottomans, even carpeted the floor in mosques. At the same time carpets were the works of art in which the national features of artistic culture of Azerbaijan were brightly expressed.

Carpets were woven of different sizes and shapes, so called pile and pileless. Pile carpets used to be of big «khal» type or of small «khalcha» type. Pileless carpets were called «kilim, jijim, verni, zili» and others.

According to their style Azerbaijan carpets during all their history were divided into two large groups: ornamental and thematical. Artistic decoration or central part of ornamental carpet of the XVI—XVII c. c. had resemblance to the decoration of the manuscript, but thematical carpets often repeated some motives of miniature painting of the time.

In ornamental Azerbaijan carpets of the XVI—XVII c. c. patterns of vegetation composed of peculiar interwoven stems, leaves, flowers, fabulous trees, etc. A predominated beautiful specimen of it is the so called «Sheikh Sefi» carpet. That unique carpet of 56.12 sq. m by size was woven by Tabriz masters in 1539 and is now in the collection of the Victoria and Albert Museum in London.

The other type of interesting Azerbaijan carpets of the XVI—XVII c. c. are the thematical ones. Depending on their purpose they had different plot composition among which there were the traditional ones that stood the test of time and through centuries up our time. Those subjects,

undoubtedly, now and then, changed their details, colouring and so on but in the main carried in itself centuries-old tradition. So called «hunting» and «animal» carpets refer to that type of carpets in the first place.

The carpet from the collection of the Milan Museum of Poldi-Petzolli dated 1522, a Tabriz carpet from the collection of the Budapest Museum of Applied Arts and the carpet from the Berlin Art Museum made in the XVII c. in Garabakh are beautiful specimens of thematical carpets of Azerbaijan.

Alongside with the above-mentioned artistic handicraft that Azerbaijan was famous for, at that time an important role played the armour handicraft. Blank weapons such as sabres, daggers, maces, helmets and others were produced at Tabriz, Shemakha, Baku, Nakhichevan and other places and were the main items of export and so played an important role in the country's economy.

Popularity of Azerbaijan armour in foreign countries was not accidental. Made by local masters they differed not only in firmness and technical perfection but at the same time they were works of art.

Ornamental motives and subject scenes which represented figures of animals, birds and men were skillfully arranged in the decor of the armour.

Handicraftsmen often worked in close cooperation with famous miniature-painters of their time.

In this respect a shield from the Armoury collection of Moscow Kremlin which is not only an indication of cooperation of armourers but at the same time illustrates the splendid pattern of Azerbaijan artistic metal of the XVI c. That shield is made of a piece of red damask steel surface of which is inlaid with gold. With great skill subject compositions of battle and hunting scenes, pictures of animals as well as scenes from poems of Nizami Gyanjevi are arranged.

High level of development of art and culture of Azerbaijan in the XVI c. undoubtedly should exert influence on the development of style too.

The dress of that period is brighter than all other forms of people's hand-applied art of Azerbaijan reflected the, style of epoch because it was closely connected with the surroundings from which it emerged. The dress of that epoch differed in cut and richness of decor.

In the XVI c. the most popular clothes for men were «aba» which fit close, with tight sleeves. Flaps were usually fixed to waist-band making it comfortable when walking.

Representatives of high estate usually put on over «aba» a special oriental robe — «faraj». That oriental robe had rich embroidery on shoulders, chest, flap and had rather long narrowing-down sleeves which had merely decorative character. «Faraj» had no fastenings and therefore was worn open.

Head-dress of that time was particularly rich and diverse. As it is known, in the XVI c. Azerbaijanians were called «kzyzbash» (redheads) because they put on high red-colour cap around which they wrapped up white turban with 12 purple strips in honour of 12 Shiite imams (prophets).

That «redhead» head-dresses were popular among aristocracy and soldiers. But great bulk of population of Azerbaijan wore usual white turbans without a red cap or embroidered skull-cap or a felt hat (kulakh), etc.

There was a great number of varieties of women head-dresses. They were beautifully embroidered shawls with lowering endings, small ornamental kerchiefs, crowns in the form of diadem, hat with pointed turret, embroidered skull-caps, turbans, etc.

The folk art of Azerbaijan of the XVIII c. was the continuation of the best, coming from ancient times traditions of that form of art.

The leading place in the folk art of Azerbaijan at that period of time belonged to carpet making.

Carpet and carpet handicrafts of Azerbaijan were produced in the same traditional centres as Tabriz, Ardebil, Baku, Guba, Shemakha, Karabakh, Gyanja, Kazakh. Carpets here were made to meet needs of local population as well as for export.

The carpets weaved in Guba are marked with particular richness and variety of ornament.

Original sources say that «...Guba carpets of the XVIII c. in many respects excel the Iranian ones. Guba carpets had more diverse ornamental motives and the craftsmanship was more delicate».

Alongside with carpet making at that period of time in the country the production of textiles such as silk, wool and cotton had developed. According to the information of foreign travellers of that time only in Shemakha in function were 1500 weaving looms on silk textile manufacturing.

French traveller gives us an interesting information on Shemakha textiles of that time: «The main industry of Shemakha along with armour form carpets and silk fabrics. The latter can compete in taste with our French fabrics and have certain superiority because they are much cheaper». From original written sources we know that manufacturing of silk fabrics at that time was arranged not only at Shemakha but as well at some subordinate villages—Basgal, Zeiva, Myuji, Telyankoyun, Karakoyunlu, Musabeily, Dalilar, Kara Ilkhichi, etc. In Russian original sources at the beginning of the XIX c. high appreciation is given to Azerbaijan fabrics made in Tabriz.

«In Tabriz silk fabrics are manufactured known under the name of «kanaus» and a great quantity of it is exported to Georgia and Russia. In Tabriz manufacturing of shawls of no less quality than the Keramin and even the Kashmir ones is arranged because they are made of the wool of special kind of goats that exist only in Azerbaijan».

As the written sources say the main centres of artistic processing of metal in the XVIII c. in Azerbaijan were Tabriz, Sheki, Gyanja, Lagich.

At present in the museums of Baku, Moscow, Leningrad and also in several foreign countries (particularly in the collection of Berne historical museum) numerous specimens of artistic processing of metal of the XVIII c. are kept.

The most widely spread metal articles in Azerbaijan at that time were utensils of chased copper. Foreign travellers noted that in several towns of the country there were special streets of coppersmiths manufacturing beautiful in shape and decoration articles of household utensils as «serpush» (dish cover), «aftafa» (jug), «jam» (bowl), «shamdan» (candlestick), «mangal» (brazier) and so on.

Azerbaijan craftsmen of the XVIII c. had achieved high level skill in artistic processing of stone, wood and leather too.

Architectural elements and household articles made of stone, wood and leather at that time were decorated mainly by carving and the latter was distinguished by consummate skill of execution and richness of ornamental motives. The artistic carving in the XVIII c. was accomplished in comparison with the previous centuries under the condition of a certain technical progress. Predominant artistic carving with strong local influence was somewhat in the course of development of relationship with Russia and also with Western Europe in the XVIII c. and as a result modernized carving with long raised design appeared and also several figurative motives composed of birds, etc. For making relief more expressive they used to get part of a background and carving was made through.

Azerbaijan national dress of the XVIII c. was the continuation of the best characteristic features of old traditions, though one could already see elements of increasing eclecticism in it.

Elements of man's and woman's dressing in the XVIII c. as well as in the XVI c. coincide on the whole. Differences are only in details and decoration. For example, man's shirt had tunic-like cut whereas women wore the same clothes with lower neck. Or let's take a very popular outdoor dress of the XVIII c. — «arkhalyq». Men wore «arkhalyq» usually up to the calf and sometimes lower but women wore them up to the thigh. In contrast to men's, women's «arkhalyq» was usually richly decorated, with embroidery on collar, sleeves and on hem.

For making «arkhalyq» velvet and different brocade fabrics were used. «Arkhalıyq» was richly decorated with different braids and golden laces.

In man's and woman's dressing of the XVIII c. metallic decorations which were mainly made of copper, silver and seldom of gold were widely used. Those decorations were usually on outdoor clothes and mainly placed on collars, sleeves and on hems.

Head-dresses in the XVIII c. as well as later were important dressing elements of Azerbaijan men; they attached great importance to it.

The most popular hats of that period were high cone-shaped or short square-shaped fur hats. They were made of black, grey or brown astrakhan. In the country places people wore hats made of long-haired sheep fur — so called «motal papakh».

Alongside with the above mentioned head-dresses men wore skullcaps as well.

The skull-caps of the XVIII c. and later ones were richer than the skull-caps of the previous centuries. It was connected with the fact that in the XVIII c. turbans were going out of fashion and skull-caps became independent head-dress serving not only for practical but for decorative purposes too.

Skull-caps used to be decorated with vegetation and geometrical designs. For their decoration golden, silver threads and sometimes even metallic plates «bleiski», etc. were used.

In design of embroideries and ornamentations of Azerbaijan dresses of the XVIII c. can be observed close connections with ornamentations on carpets, copper plates and dishes and even in stone carving.

So, different patterns of hand-applied art of Azerbaijan showing its specification characterizes connection among its varieties inside the country as well as among the neighbouring nations.

Beginning from the second part of the XIX c. due to different historical reasons the development of hand-applied art of Azerbaijan sharply decreased.

It was caused by changing of relations of production. Hand-made goods could not stand the competition with machine manufacturing and entirely disappeared by the beginning of the XX c.

Rich artistic heritage of folk art of Azerbaijan concentrated in collections of different museums of our country as well as abroad is now the object of thorough scientific study. Elevated artistic specimens of that type of art are valuable material in the creation of new works of folk art reflecting distinctive requirements of the new epoch.

ИЛЛУСТРА- СИЈАЛАРЫН СИЈАҢЫСЫ

1. Гаја тәсвирләри. Е. э. III—II миниллик. Гобустан.
2. Бүрүнч әшја. Е. э. I миниллик. Ханлар. Азәрбајҗан Тарихи Музеји. Бақы.
3. Бүрүнч өкүз башы. Е. э. IX әср. Гарабағ. Дөвләт Ермитажы. Ленинград.
4. Кил ев моделләри. Е. э. XI—IX әсрләр. Минкәчевир. Азәрбајҗан Тарихи Музеји. Бақы.
5. Кил габ. Е. э. II миниллик. Ханлар. Р. Мустафајев адына Азәрбајҗан Дөвләт Инчәсанәт Музеји. Бақы.
6. Гоч фигурлу кил габ. Е. э. IV—III әсрләр. Минкәчевир. Азәрбајҗан Тарихи Музеји. Бақы.
7. Боз рәнкли кил габ. Е. э. IV—III әсрләр. Минкәчевир. Азәрбајҗан Тарихи Музеји. Бақы.
8. Боз рәнкли кил габ. Е. э. VII—V әсрләр. Фүзули рајону. Р. Мустафајев адына Азәрбајҗан Дөвләт Инчәсанәт Музеји. Бақы.
9. Марал фигурлу кил габ. Е. э. I әср. Минкәчевир. Азәрбајҗан Тарихи Музеји. Бақы.
10. Гызыл чам. Е. э. XI—X әсрләр. Мәрлик. Археоложи музеј. Тейран.
11. Гуш фигурлу кил габ. Е. э. VII—V әсрләр. Фүзули рајону. Молла Мәһәррәмли кәнди. Азәрбајҗан Тарихи Музеји. Бақы.
12. Бүрүнч марал фигуру. Е. э. I миниллик. Нахчыван. С. М. Киров адына Азәрбајҗан Дөвләт Университети. Бақы.
13. Даш һејкәл. Ерамызын илк әсрләри. Агдам рајону. Бөһәмәдлли кәнди.
14. Даш киши портрети. Ерамызын илк әсрләри. Нахчыван. Б. Кәңрәли адына Өлкәшүнаслыг Музеји. Нахчыван.
15. Даш һејкәл. Ерамызын илк әсрләри. Шамахы рајону. Дајҗоланы кәнди.
16. Бүрүнч мәчмәји. VI—VII әсрләр. Дөвләт Ермитажы. Ленинград.
17. Бүрүнч габ. V—VII әсрләр. Дөвләт Ермитажы. Ленинград.
18. Күмүш мәчмәји. III—VI әсрләр. Минкәчевир. Азәрбајҗан Тарихи Музеји. Бақы.
19. Бүрүнч габ. VI—VII әсрләр. Дөвләт Ермитажы. Ленинград.
20. Күмүш мәчмәји. VI—VII әсрләр. Ләнкаран. Азәрбајҗан Тарихи Музеји. Бақы.
21. Шүшә габ. Ерамызын илк әсрләри. Минкәчевир. Азәрбајҗан Тарихи Музеји. Бақы.
22. Мүрәккәб бојалы бәди сахсы нимчә. XII—XIII әсрләр. Өрәнгала. Азәрбајҗан Тарихи Музеји. Бақы.
23. Мүрәккәб бојалы бәди сахсы нимчә. XII—XIII әсрләр. Өрәнгала. Азәрбајҗан Тарихи Музеји. Бақы.
24. Мүрәккәб бојалы сахсы нимчә. XII—XIII әсрләр. Өрәнгала. Дөвләт Ермитажы. Ленинград.
25. Мүрәккәб бојалы бәди сахсы нимчә. XII—XIII әсрләр. Өрәнгала. Азәрбајҗан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт Музеји. Бақы.
26. Кил габ. XII—XIV әсрләр. Бәрдә. Азәрбајҗан Тарихи Музеји. Бақы.
27. Пир һүсејн сәрдабасынын кашы бәзәкләриндән. XIV әср. Газымәмәд рајону. Пирсаатчәј ханәһәи. Дөвләт Ермитажы. Ленинград.
28. Јусиф Күсејр оғлу түрбәси. 1162-чи ил. Нахчыван.
29. Бәрдә түрбәси. 1322-чи ил.
30. Јусиф Әһмәд оғлу Тәбриз. Бүрүнч қаса. 1319-чу ил. Викторија вә Алберт Музеји. Лондон.
31. Әбдүл Әзиз Шәрәфәддин оғлу. Бүрүнч тијан. 1399-чу ил. Дөвләт Ермитажы. Ленинград.
32. Мүхлис Ширвани. Бүрүнч истирлаб. 1486-чы ил. Нараринин шәхси коллєксиясы.
33. Осман Салман оғлу Нахчывани. Бүрүнч долча. 1190-чы ил. Лувр Музеји. Парис.
34. Әли Мәһәмәд оғлу. Бүрүнч лүләјин. 1206-чы ил. Ширван. Дөвләт Ермитажы. Ленинград.
35. Бүрүнч тијан. XIII—XIV әсрләр. Ширван. Рәссам Тоғрул Наринманбәјовун шәхси коллєксиясы. Бақы.
36. Бүрүнч тијан. XII—XIII әсрләр. Ширван. Әнтнғ мәлләр мағазасы. Лондон.
- 37—41. «Бајлы дашлары» габартмаларындан. XIII әср. Бақы.
- 42—44. Бақыда Шрваншаһлар сарајы аисамблында Диванхана вә онун ојма бәзәкләри. XV әср.
45. Бәднн парча. XVI әср. Силаһ палатасы. Москва.
46. Бәднн парча. XVI әср. Тәбриз. Викторија вә Алберт Музеји. Лондон.
47. Бәднн тикмә. XVI әср. Тәбриз. Декоратив Сәнәтләр Музеји. Будапешт.
48. Бәднн парча. XVI әср. Тәбриз. Азәрбајҗан Тарихи Музеји. Бақы.
49. Бәднн парча. XVI әср. Тәбриз. Р. Мустафајев адына Азәрбајҗан Дөвләт Инчәсанәт Музеји. Бақы.
50. Бәднн тикмә. Фрагмент. XVI әср. Тәбриз. Декоратив Сәнәтләр Музеји. Будапешт.
51. Сүжетли халча. Фрагмент. XVI әср. Тәбриз. Декоратив-сәнәтләр Музеји. Будапешт.
52. «Шејх Сәфи» халысы. Фрагмент. 1539-чу ил. Тәбриз. Викторија вә Алберт Музеји. Лондон.
53. Мәһәмәд Мө'мүн. Бәднн галхан. Фрагмент. XVI әср. Силаһ палатасы. Москва.
54. Мәһәмәд Мө'мүн. Бәднн галхан. XVI әср. Силаһ палатасы. Москва.
55. Мис газан. XVI—XVII әсрләр. Бақы. Азәрбајҗан Тарихи Музеји. Бақы.
56. Шејх Сәфи комплексини кашы бәзәкләриндән. XVI әср. Әрдәбил.
57. Мис газан. XVI—XVII әсрләр. Шамахы. Р. Мустафајев адына Азәрбајҗан Дөвләт Инчәсанәт Музеји. Бақы.
58. Мәзар дашы. XVII әср. Абшерон. Бузовна кәнди.
59. Мәзар дашы. XVII әср. Абшерон. Бузовна кәнди.
60. Мәзар дашы. XVI әср. Гутгашен рајону. Нәзрә кәнди.
61. Мәзар дашы. XVI әср. Муған дүзү.
62. Мәзар дашы. 1576-чы ил. Минкәчевир рајону. Азәрбајҗан Тарихи Музеји. Бақы.
63. Мәзар дашы. 1576-чы ил. Минкәчевир рајону. Азәрбајҗан Тарихи Музеји. Бақы.
64. Мәзар дашы. XVI әср. Сисјан рајону. Уруд кәнди.
65. Мәзар дашы. XVI әср. Сисјан рајону. Уруд кәнди.
66. Мәзар дашы. XVI әср. Сисјан рајону. Уруд кәнди.
67. Мәзар дашы. 1576-чы ил. Сисјан рајону. Уруд кәнди.
68. Мәзар дашы. 1576-чы ил. Сисјан рајону. Уруд кәнди.
69. Мәзар дашы. 1576-чы ил. Сисјан рајону. Уруд кәнди.
70. Дашдан јонулмуш гоч фигуру. XVI әср. Сисјан рајону. Уруд кәнди.
71. Дашдан јонулмуш гоч фигуру. XVI—XVII әсрләр. Лерик рајону.
72. Дашдан јонулмуш гоч фигуру. XVI—XVII әсрләр. Лерик рајону.
73. Дашдан јонулмуш ат фигуру. Лачын рајону. Сејидләр кәнди.
74. Дашдан јонулмуш ат фигуру. Кәичә.
75. Чүмә мәсчиди минбәринин шәбәкәләри. XVII әср. Кәичә.
76. Шејх Чүнејдин (Шаһ Исмајлынын бабасы) тахта мазарүстү сәндүгәси. XVI әср. Гусар рајону. Нәзрә кәнди.
77. Чүмә мәсчидин үмүми көрүнүшү. XVII әср. Кәичә.
78. Газах халчасы. XVIII әср. Ихтисаслашымыш халча чәмнјәти. Манһејм.
79. Шәддә. XVIII әср. Гарабағ. Кнјев Дөвләт Гәрб вә Шәрг Инчәсанәти Музеји.
80. Бақынын Сураханы кәндиндә тохунмуш халча. XVIII әср. Р. Мустафајев адына Азәрбајҗан Дөвләт Инчәсанәт Музеји. Бақы.
81. Гарабағ халчасы. 1732-чи ил. Шәхси коллєксияда сахланылар. Мүнһен.
82. Бақынын Хилә (Әмирһачыјан) кәндиндә тохунмуш халча. XVIII әср. Шәхси коллєксияда сахланылар. Рома.
83. Јәһәрүстү. XVIII әср. Бақы. Азәрбајҗан Тарихи Музеји. Бақы.
84. Сејидзадә. Күмүш барытгабы. XVIII әср. Шамахы. Тарих Музеји. Берн.
85. Мәзар дашы. 1795-чи ил. Губа рајону.
86. Дашдан јонулмуш гоч фигуру. XVIII әср. Ордубад рајону.
87. Шәки ханлары сарајынын үмүми көрүнүшү. XVIII әср.
88. Шәки ханлары сарајынын бәзәкләриндән. XVIII—XIX әсрләр.
89. Шәки ханлары сарајынын бәзәкләриндән. XVIII—XIX әсрләр.
90. Шәки ханлары сарајынын бәзәкләриндән. XVIII—XIX әсрләр.
91. Шәки ханлары сарајынын бәзәкләриндән. XVIII—XIX әсрләр.
92. Шәки ханлары сарајынын бәзәкләриндән. XVIII—XIX әсрләр.
93. Шәки ханлары сарајынын бәзәкләриндән. XVIII—XIX әсрләр.
94. Шәкихановларын евнинн бухары. XVIII әср.
95. Губанын Пирәбәдил кәндиндә тохунмуш халча. XIX әср. Азәрбајҗан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт Музеји. Бақы.
96. Ширван халчасы XIX әср. Азәрбајҗан халчасы вә халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт Музеји. Бақы.
97. Губа халчасы. XIX әср. Сәнәтшүнас Расим Әфәндијевин шәхси коллєксиясы. Бақы.
98. «Гымыл» адлы Губа халчасы. XIX әср. Азәрбајҗан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт Музеји. Бақы.
99. Ширван халчасы. XIX әср. Азәрбајҗан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт Музеји. Бақы.
100. Ширван халчасы. XIX әср. Азәрбајҗан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт Музеји. Бақы.
101. Газахын Шыхлы кәндиндә тохунмуш халча. XIX әср. Азәрбајҗан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт Музеји. Бақы.
102. Газахын Фәхралы (Даркәсмән) кәндиндә тохунмуш халча. 1829-чу ил. Шәхси коллєксияда сахланылар. Сүрһн.
103. Ширван халчасы. XX әср. Ширван әввәлләри. Азәрбајҗан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт Музеји. Бақы.
104. Борчалы халчасы. XIX әср. Азәрбајҗан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт Музеји. Бақы.
105. Сүжетли халча. XIX әср. Шамахы. Р. Мустафајев адына Азәрбајҗан Дөвләт Инчәсанәт Музеји. Бақы.
106. Сүжетли халча. XX әср. Ширван әввәлләри. Азәрбајҗан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт Музеји. Бақы.
107. Сүжетли халча. XX әср. Ширван әввәлләри. Тәбриз. Азәрбајҗан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт Музеји. Бақы.
108. Сүжетли халча. 1810-чу ил. Тәбриз. Низами адына Азәрбајҗан Әдәбијјаты Музеји. Бақы.
109. Зили. XIX әср. Бақы. Азәрбајҗан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт Музеји. Бақы.
110. Вәрни. XIX әср. Гарабағ. Р. Мустафајев адына Азәрбајҗан Дөвләт Инчәсанәт Музеји. Бақы.
111. Сумах. XIX әср. Шамахы. Азәрбајҗан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт Музеји. Бақы.
112. Шәддә. XX әср. Ширван әввәлләри. Нахчыван. Азәрбајҗан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт Музеји. Бақы.
113. Шәддә. Фрагмент. XX әср. Ширван әввәлләри. Нахчыван.
114. Чул (зили тохунушу). XIX әср. Газах. Азәрбајҗан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт Музеји. Бақы.
115. Чанга. XIX әср. Ширван. Азәрбајҗан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт Музеји. Бақы.
116. Үст гады кејими «Архалыг». XIX әср. Шамахы. Р. Мустафајев адына Азәрбајҗан Дөвләт Инчәсанәт Музеји. Бақы.
117. Үст гадын кејим «Архалыг». XIX әср. Нахчыван. Р. Мустафајев адына Азәрбајҗан Дөвләт Инчәсанәт Музеји. Бақы.

118. Бәди тикмә. XIX әср. Шәки. Азәрбајчан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт музеји. Бақы.
119. Күләбәтин тикмәли арахчын. XIX әср. Бақы. Р. Мустафајев адына Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт Музеји. Бақы.
120. Күләбәтин тикмәли арахчын. XIX әср. Шуша. Р. Мустафајев адына Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт музеји. Бақы.
121. Мис ев аваданлығы. XIX әср. Азәрбајчан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт музеји. Бақы.
122. Мис сәрпуш. 1804-чү ил. Азәрбајчан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт музеји. Бақы.
123. Мис афтафа вә ләјән. XIX әср. Кәнчә. Азәрбајчан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт музеји. Бақы.
124. Мис чам. XIX әср. Лаһыч. Азәрбајчан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт музеји. Бақы.
125. Мис чам. XIX әср. Лаһыч. Р. Мустафајев адына Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт музеји. Бақы.
126. Мис долча. XIX әср. Шамахы. Азәрбајчан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт музеји. Бақы.
127. Мис афтафа. XIX әср. Кәнчә. Р. Мустафајев адына Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт музеји. Бақы.
128. Шәбәкәли күмүш кәмәр тоггасы. XIX әср. Шәки. Сәнәтшунас Расим Әфәндијевини шәхси коллексијасы. Бақы.
129. Күмүш гадын кәмәри. XIX әср. Загатала. Азәрбајчан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт музеји. Бақы.
130. Шәбәкәли күмүш гадын кәмәри тоггасы. XIX әср. Шәки. Сәнәтшунас Расим Әфәндијевини шәхси коллексијасы. Бақы.
131. Кишн кәмәри. XIX әср. Загатала. Азәрбајчан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт музеји. Бақы.
132. Күмүш гадын кәмәри. XIX әср. Шуша. Азәрбајчан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт музеји. Бақы.
133. Күмүш гадын кәмәри. XIX әср. Шуша. Азәрбајчан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт музеји. Бақы.
134. Күмүш гадын кәмәри тоггасы. XIX әср. Шәки. Азәрбајчан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт музеји. Бақы.
135. Гызыл сујуна салынмыш күмүш башлыг. Гах рајону Илису кәнди. Азәрбајчан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт музеји. Бақы.
136. Гызыл сырғалар. XIX әср. Бақы. Азәрбајчан Тарихи музеји. Бақы.
137. Гызыл боғазалты. XX әсрин әввалләри. Бақы. Азәрбајчан Тарихи музеји. Бақы.
138. Мәзар дашы. 1848-чи ил. Газах рајону. Дашсалаһлы кәнди.
139. Мәзар дашы. Кәлбәчәр рајону.
140. Мәзар дашы. XIX әср. Кәнчә.
141. Дашдан јонулмуш гоч фигуру. XIX әср. Нахчыван.
142. Дашдан јонулмуш ат фигуру. XIX әср. Товуз рајону. Ағдам кәнди.
143. Дашдан јонулмуш ат фигуру. XIX әср. Кәлбәчәр рајону.
144. Ојма бәзәкли тахта гашыг. XIX әср. Р. Мустафајев адына Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт музеји. Бақы.
145. Ојма бәзәкли тахта сандыг. XIX әср. Нахчыван. Р. Мустафајев адына Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт музеји. Бақы.
146. Шушалыларын һәјәт тәрзи вә мәншәтиндән бәһс едән бир сәһнәчик (XIX әсрин расми әсәсында).
147. Шамахы шәһәри (А. Олеари. XVII әср).
148. Шамхорлу әскәр (Г. Гагарин. 1840-чы илләр).
149. Балакәнли (Г. Гагарин. 1840-чы илләр).
150. Газах газасы сакини (В. Верешшагин. 1865-чи ил).
151. Шушада азәрбајчанлы евинин салону (В. Верешшагин. 1865-чи ил).
152. Шамахы рәггасәләри (Г. Гагарин. 1840-чы илләр).
153. Бақылы гадын (Г. Гагарин. 1840-чы илләр).
154. Азәрбајчанлы гадын (Г. Гагарин. 1840-чы илләр).
155. Азәрбајчанлы гадын (Г. Гагарин. 1840-чы илләр).
156. Шамахы рәггасәләри (Г. Гагарин. 1840-чы илләр).
157. Шамахылы гыз (Г. Гагарин. 1840-чы илләр).
158. Шамахы һамамынын дахили көрүнүшү (Г. Гагарин. 1840-чы илләр).
159. Бақы. Диванхана (Г. Гагарин. 1840-чы илләр).
160. Шушадакы Чүмә мәсчидинин дахили көрүнүшү (В. Верешшагин. 1865-чи ил).
161. Азәрбајчанлы (Г. Гагарин. 1840-чы илләр).
162. Кәнчә молласы. (Г. Гагарин. 1840-чы илләр).
163. Азәрбајчанлы (Г. Гагарин. 1840-чы илләр).
164. Бақылы (Г. Гагарин. 1840-чы илләр).
165. Гарабаг бәји (Г. Гагарин. 1840-чы илләр).
166. Азәрбајчанлы (Г. Гагарин. 1840-чы илләр).
167. Уста Мирзә Гәдим Иравани тәрәфиндән бәзәдилмиш Сәрдар Сарајынын дахили көрүнүшү (Г. Гагарин 1850-чи илләр).
168. Нахчыван. Мө'минә хатын түрбәси әтрафындакы комплексин XIX әсрдәки вәзијјәти (XIX әсрин рәсми әсәсында).

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

1. Наскальные изображения. III—II тысячелетие до н. э. Гобустан.
2. Бронзовые изделия культового назначения. I тысячелетие до н. э. Ханлар. Музей истории Азербайджана. Баку.
3. Бронзовая головка быка. IX в. до н. э. Нагорный Карабах. Государственный Эрмитаж. Ленинград.
4. Глиняные модели жилищ. XI—IX вв. до н. э. Мингечаур. Музей истории Азербайджана. Баку.
5. Сосуд с изображением охоты. II тысячелетие до н. э. Ханлар. Азербайджанский государственный музей искусств им. Р. Мустафаева. Баку.
6. Сероглиняный сосуд. IV—III вв. до н. э. Мингечаур. Музей истории Азербайджана. Баку.
7. Сероглиняный сосуд. IV—III вв. до н. э. Мингечаур. Музей истории Азербайджана. Баку.
8. Сероглиняный сосуд. VII—V вв. до н. э. Физули. Азербайджанский государственный музей искусств им. Р. Мустафаева. Баку.
9. Красноглиняный ритон. I в. до н. э. Мингечаур. Музей истории Азербайджана. Баку.
10. Золотая чаша из Марлика. XI—X вв. до н. э. Музей археологии. Тегеран.
11. Сероглиняный ритон. VII—V вв. до н. э. Село Молла Магеррамлы Физулинского района. Музей истории Азербайджана. Баку.
12. Бронзовая фигура оленя. I тысячелетие до н. э. Нахичевань. Азербайджанский государственный университет им. С. М. Кирова. Баку.
13. Каменная статуя. (Идол). Раннее средневековье. Село Бойахмедлы Агдамского района.
14. Мужская голова. Раннее средневековье. Нахичевань. Краеведческий музей им. Б. Кеигерли. Нахичевань.
15. Каменная статуя. Раннее средневековье. Село Дагколаны Шемахинского района.
16. Бронзовое блюдо. VI—VII вв. Государственный Эрмитаж. Ленинград.
17. Бронзовый кувшин. V—VII вв. Государственный Эрмитаж. Ленинград.
18. Серебряная чаша. III—VI вв. Мингечаур. Музей истории Азербайджана. Баку.
19. Бронзовый кувшин. VI—VII вв. Государственный Эрмитаж. Ленинград.
20. Серебряная чаша. VI—VII вв. Ленкоранский район. Музей истории Азербайджана. Баку.
21. Стеклопосудина. Раннее средневековье. Мингечаур. Музей истории Азербайджана. Баку.
22. Расписное керамическое блюдо. XII—XIII вв. Орен-Кала (Байлакан). Музей истории Азербайджана. Баку.
23. Расписное керамическое блюдо. XII—XIII вв. Орен-Кала (Байлакан). Музей истории Азербайджана. Баку.
24. Расписное керамическое блюдо. XII—XIII вв. Орен-Кала (Байлакан). Государственный Эрмитаж. Ленинград.
25. Расписное керамическое блюдо. XII—XIII вв. Орен-Кала (Байлакан). Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.
26. Глиняный кувшин, орнаментированный голубой глазурью. XII—XIV вв. Барда. Музей истории Азербайджана. Баку.
27. Изразец из усыпальницы Пир-Хусейна. XIV в. Ханега на реке Пирсагат Казимагомедского района. Государственный Эрмитаж. Ленинград.
28. Аджемин Нахичевани. Мавзолей сына Кусейра. 1162 г. Нахичевань.
29. Ахмед сын Эйюба ал Хафназ Нахичевани. Мавзолей. 1322 г. Барда.
30. Юсуф сын Ахмеда Тебризи. Бронзовая чаша. 1319 г. Музей Виктории и Альберта. Лондон.
31. Абд ал-Азиз сын Шарафеддина Тебризи. Бронзовый котел. 1399 г. Государственный Эрмитаж. Ленинград.
32. Шукруллах Мухлис Ширвани. Бронзовая астролябия. 1486 г. Частная коллекция Харари.
33. Осман сын Салмана Нахичевани. Бронзовые кувшины. 1190 г. Лувр. Париж.
34. Али сын Мухаммеда. Бронзовый водолей. 1206 г. Ширван. Государственный Эрмитаж. Ленинград.
35. Бронзовый котел. XIII—XIV вв. Ширван. Собственность художника Тогрула Нариманбекова.
36. Бронзовый котел. XII—XIII вв. Ширван. Антикварный магазин. Лондон.
- 37—41. Фрагменты фриза из укрепления в Бакинской бухте. XIII в.
- 42—44. Ансамбль Дворца ширваншахов. «Диван-хане». XV в.
45. Художественная ткань. XVI в. Тебриз. Оружейная палата. Москва.
46. Художественная ткань. XVI в. Тебриз. Музей Виктории и Альберта.
47. Художественная вышивка. XVI в. Тебриз. Музей декоративных искусств. Будапешт.
48. Художественная ткань. XVI в. Тебриз. Музей истории Азербайджана. Баку.
49. Художественная ткань. XVI в. Тебриз. Азербайджанский государственный музей искусств им. Р. Мустафаева. Баку.
50. Художественная вышивка. XVI в. Тебриз (фрагмент). Музей декоративных искусств. Будапешт.
51. Сюжетный ковер. XVI в. Тебриз (фрагмент). Музей декоративных искусств. Будапешт.
52. Ворсовый ковер «Шейх Сафин». 1539 г. (фрагмент). Музей Виктории и Альберта. Лондон.
53. Мухаммед Мумин. Щит булатный. XVI в. (фрагмент). Оружейная палата. Москва.
54. Мухаммед Мумин. Щит булатный. XVI в. Оружейная палата. Москва.
55. Медный котел. XVI—XVII вв. Баку. Музей истории Азербайджана. Баку.
56. Изразцовое панно из культового комплекса Шейха Сафи. XVI в. Ардебиль.
57. Медный котел. XVI—XVII вв. Шемаха. Азербайджанский государственный музей искусств им. Р. Мустафаева. Баку.
58. Надгробие. XVII в. Сел. Бузовны, Апшерон.
59. Надгробие. XVII в. Сел. Бузовны, Апшерон.
60. Надгробие. XVI в. Сел. Хазра Куткашенского района.
61. Надгробие. XVI в. Муганская равнина.
62. Надгробие. 1576 г. Мингечаурский район. Музей истории Азербайджана. Баку.
63. Надгробие. 1576 г. Мингечаурский район. Музей истории Азербайджана. Баку.
64. Надгробие. XVI в. Сел. Уруд Сисианского района.
65. Надгробие. XVI в. Сел. Уруд Сисианского района.
66. Надгробие. XVI в. Сел. Уруд Сисианского района.
67. Надгробие. 1576 г. Сел. Уруд Сисианского района.
68. Надгробие. 1576 г. Сел. Уруд Сисианского района.
69. Надгробие. 1576 г. Сел. Уруд Сисианского района.
70. Каменная фигура барана. XVI в. Сел. Уруд Сисианского района.
71. Каменная фигура барана. XVI—XVII вв. Лерикский район.
72. Каменная фигура барана. XVI—XVII вв. Лерикский район.
73. Каменная фигура лошади. Лачинский район.
74. Каменная фигура лошади. Гянджа.
75. Кафедра из Джума-мечети. XVII в. Гянджа.
76. Деревянный саркофаг из мавзолея шейха Джунейда XVI в. Сел. Хазра Кусарского района.
77. Джума-мечеть. 1606 г. Гянджа.
78. Ворсовый ковер. XVIII в. Казах. Специализированное ковровое общество. Махейм.
79. Безворсный ковер «Шадда». XVIII в. Карабах. Киевский государственный музей западного и восточного искусства.
80. Ворсовый ковер. XVIII в. Село Сураханы. Апшерон. Азербайджанский государственный музей искусств им. Р. Мустафаева.
81. Ворсовый ковер. 1732 г. Карабах. Частное собрание. Мюнхен.
82. Ворсовый ковер. «Хилаафшан». XVIII в. Сел. Хила, Апшерон. Частное собрание. Рим.
83. Яхар усту (чепрак). XVIII в. Баку. Музей истории Азербайджана. Баку.
84. Сандале. Серебряная пороховница. XVIII в. Шемаха. Музей истории. Берн.
85. Надгробие. 1795 г. Куба.
86. Каменная фигура барана XVIII в. Ордубад.
87. Дворец Шехкинских ханов XVIII в. Шекни.
88. Внутреннее убранство Дворца Шехихановых.
89. Внутреннее убранство Дворца Шехихановых.
90. Внутреннее убранство Дворца Шехихановых.
91. Внутреннее убранство Дворца Шехихановых.
92. Внутреннее убранство Дворца Шехихановых.
93. Внутреннее убранство Дворца Шехихановых.
94. Резной камин дома Шехихановых. XVIII в. Шекни.
95. Ворсовый ковер «Пирябедиль». XIX в. Куба. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.
96. Ворсовый ковер. XIX в. Ширван. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.
97. Ворсовый ковер. XIX в. Куба. Собственность искусствоведа Расима Эфендиева.
98. Ворсовый ковер «Гымыл». XIX в. Куба. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.
99. Ворсовый ковер. XIX в. Ширван. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.
100. Ворсовый ковер. XIX в. Ширван. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.
101. Ворсовый ковер «Шыхлы». XIX в. Казах. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.
102. Ворсовый ковер «Фахраллы». 1829 г. Казах. Частное собрание. Цюрих.
103. Ворсовый ковер. Начало XX в. Ширван. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.
104. Ворсовый ковер. XIX в. Борчалы. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.
105. Ковер с изображением охотника. XIX в. Шемаха. Азербайджанский государственный музей искусств им. Р. Мустафаева. Баку.
106. Ковер с изображением охотника. Начало XX в. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.
107. Ворсовый ковер с сюжетно-тематической композицией. Начало XX в. Тебриз. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.
108. Ворсовый ковер с сюжетно-тематической композицией. 1810 г. Тебриз. Музей азербайджанской литературы им. Низами Гянджеви. Баку.
109. Безворсный ковер «Зилн». XIX в. Карабах. Азербайджанский государственный музей искусств им. Р. Мустафаева. Баку.
110. Безворсный ковер «Варин». XIX в. Карабах. Азербайджанский государственный музей искусств им. Р. Мустафаева. Баку.
111. Безворсный ковер «Сумах». XIX в. Шемаха. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.
112. Безворсный ковер «Шадда». Начало XX в. Нахичевань. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.
113. Безворсный ковер «Шадда». Начало XX в. Нахичевань. (Фрагмент).
114. Чул (попона) вытканый в технике безворсового ковра. XIX в. Казах. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.
115. Чанта (сумка) вытканная в технике безворсового ковра. XIX в. Ширван. Государственный музей

азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.

116. Верхняя женская одежда «Архалыг». XIX в. Шемаха. Азербайджанский государственный музей искусств им. Р. Мустафаева. Баку.

117. Верхняя женская одежда «Архалыг». XIX в. Нахичевань. Азербайджанский государственный музей искусств им. Р. Мустафаева. Баку.

118. Художественная вышивка XIX в. Шеки. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.

119. Арахчы (тюбетейка) XIX в. Баку. Азербайджанский государственный музей искусств им. Р. Мустафаева. Баку.

120. Арахчы (тюбетейка). XIX в. Шуша. Азербайджанский государственный музей искусств им. Р. Мустафаева. Баку.

121. Изделия из меди. XIX в. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.

122. Серпущ (медный колпак для пшени). 1804 г. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.

123. Изделия из меди. XIX в. Гянджа. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.

124. Медная чаша. XIX в. Лагич. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.

125. Медная чаша. XIX в. Лагич. Азербайджанский государственный музей искусств им. Р. Мустафаева. Баку.

126. Медный кувшин. XIX в. Шемаха. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.

127. Медный кувшин. XIX в. Гянджа. Азербайджанский государственный музей искусств им. Р. Мустафаева. Баку.

128. Серебряная пряжка женского пояса. XIX в. Шеки. Собственность искусствоведа Расима Эфендиева. Баку.

129. Серебряный женский пояс. XIX в. Закаталы. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.

130. Серебряная пряжка женского пояса. XIX в. Шеки. Собственность искусствоведа Расима Эфендиева. Баку.

131. Мужской пояс. XIX в. Закаталы. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.

132. Серебряный женский пояс. XIX в. Шуша. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.

133. Серебряный женский пояс. XIX в. Шуша. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.

134. Серебряная пряжка женского пояса. XIX в. Шеки. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.

135. Женское головное украшение из серебра с позолотой. XIX в. Село Или-Су Кахского района. Государственный музей азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства. Баку.

136. Золотые серьги. XIX в. Баку. Музей истории Азербайджана. Баку.

137. Женское нагрудное украшение из золота. Начало XX в. Баку. Музей истории Азербайджана. Баку.

138. Надгробие. 1848 г. Сел. Даш-Салахлы Казахского района.

139. Надгробие. XIX в. Кельбаджарский район.

140. Надгробие. XIX в. Гянджа.

141. Каменная фигура барана. XIX в. Нахичевань.

142. Каменная фигура лошади. XIX в. Сел. Агдам Гаузского района.

143. Каменная фигура лошади. XIX в. Кельбаджарский район.

144. Деревянная ложка с резными узорами. XIX в. Азербайджанский государственный музей искусств им. Р. Мустафаева. Баку.

145. Деревянная шкатулка с резными узорами. XIX в. Нахичевань. Азербайджанский государственный музей искусств им. Р. Мустафаева. Баку.

146. Сцена из жизни и быта шушинцев (по рис. XIX в.).

147. Шемаха (по рис. А. Олеария. XVII в.).

148. Вои из Шамхора (по рис. Г. Гагарина. 1840 г.).

149. Белоканец (по рис. Г. Гагарина. 1840 г.).

150. Юноша из Казахского уезда (по рис. В. Верещагина. 1863 г.).

151. Зал в доме азербайджанца в Шуше (по рис. В. Верещагина. 1865 г.).

152. Шемахинские баядерки (по рис. Г. Гагарина. 1840 г.).

153. Бакинка (по рис. Г. Гагарина. 1840 г.).

154. Азербайджанка (по рис. Г. Гагарина. 1840 г.).

155. Азербайджанка (по рис. Г. Гагарина. 1840 г.).

156. Баядерки в Шемахе (по рис. Г. Гагарина. 1840 г.).

157. Шемахинка (по рис. Г. Гагарина. 1840 г.).

158. Интерьер шемахинской бани (по рис. Г. Гагарина. 1840 г.).

159. Баку. Диван-хане (по рис. Г. Гагарина. 1840 г.).

160. Интерьер Джума-мечети в Шуше (по рис. В. Верещагина.).

161. Азербайджанец (по рис. Г. Гагарина. 1840 г.).

162. Молла из Гянджи (по рис. Г. Гагарина. 1840 г.).

163. Азербайджанец (по рис. Г. Гагарина. 1840 г.).

164. Бакинец (по рис. Г. Гагарина. 1840 г.).

165. Бек из Карабаха (по рис. Г. Гагарина. 1840 г.).

166. Азербайджанец (по рис. Г. Гагарина. 1840 г.).

167. Дворец Сардара декорированный уста Мирза Кадымом Ереваном (по рис. Г. Гагарина. 1850 г.).

168. Нахичевань. Состояние комплекса Моминне-хатуи в XIX в. (по рис. XIX в.).

LIST OF
ILLUSTRATIONS

1. Rock images. III—II millennium B. C. Gobustan.
2. Bronze wares for cult purposes. I millennium B. C. Khanlar. The Museum of Azerbaijan History. Baku.
3. Bronze bull head. IX c. B. C. Nagornyy Karabakh. The Hermitage. Leningrad.
4. Clay models of dwellings. XI—IX c. c. B. C. Mingechaur. The Museum of Azerbaijan History. Baku.
5. Vessel with the hunt portrayal. II millennium B. C. Khanlar. R. Mustaffayev Azerbaijan State Museum of Arts. Baku.
6. Ram-resembling gray-clay vessel. IV—III c. c. B. C. Mingechaur. The Museum of Azerbaijan History. Baku.
7. Ram-resembling gray-clay vessel with 2 handles. IV—III c. c. B. C. Mingechaur. The Museum of Azerbaijan History. Baku.
8. Gray-clay vessel. VII—V c. c. B. C. Fizuli. R. Mustaffayev Azerbaijan State Museum of Arts. Baku.
9. Deer-resembling red-clay rhyton. I c. B. C. Mingechaur. The Museum of Azerbaijan History. Baku.
10. Gold bowl from Marlyk. XI—X c. c. B. C. The Museum of Archaeology. Teheran.
11. Bird-resembling gray-clay rhyton. VII—V c. c. B. C. Molla Magerramly village of Fizuli region. The Museum of Azerbaijan History. Baku.
12. Bronze deer figure. I c. B. C. Nakhichevan. S. M. Kirov Azerbaijan State University. Baku.
13. Stone statue (Idol). Early Middle Ages. Boyakhmedly village of Agdam region.
14. Male head. Early Middle Ages. Nakhichevan. B. Kengerly Museum of Regional Studies. Nakhichevan.
15. Stone statue. Early Middle Ages. Dagkolany village of Shemakha region.
16. Bronze dish. V—VII c. c. A. D. The Hermitage. Leningrad.
17. Bronze jug. V—VII c. c. A. D. The Hermitage. Leningrad.
18. Silver bowl. III—VII c. c. A. D. Mingechaur. The Museum of Azerbaijan History. Baku.
19. Bronze jug. VI—VII c. c. A. D. The Hermitage. Leningrad.
20. Bronze dish. VI—VII c. c. A. D. Lenkoran region. The Museum of Azerbaijan History. Baku.
21. Glass vial. I—III c. c. A. D. Mingechaur. The Museum of Azerbaijan History. Baku.
22. Painted ceramic dish. XII—XIII c. c. A. D. Oren-Kala (Bay-lakan). The Museum of Azerbaijan History. Baku.
23. Painted ceramic dish. XII—XIII c. c. A. D. Oren-Kala (Bay-lakan). The Museum of Azerbaijan History. Baku.
24. Painted ceramic dish. XII—XIII c. c. A. D. Oren-Kala (Bay-lakan). The Hermitage. Leningrad.
25. Painted ceramic dish. XII—XIII c. c. A. D. Oren-Kala (Bay-lakan). Azerbaijan State Museum of Carpet and Applied Arts. Baku.
26. Earthenware jug decorated with blue glaze. XII—XIV c. c. A. D. Barda. The Museum of Azerbaijan History. Baku.
27. Tile from the tomb of Pir-Husein. XIV c. Hanega on the Pirzogat river of Kazi-Magomed region. The Hermitage. Leningrad.
28. Ajemi Nakhichevani. The mausoleum for the son of Kuseyr. 1162 Nakhichevan.
29. Akhmed son of Eiyub al-Hafiz. Nakhichevani. Mausoleum. 1322 Barda.
30. Yusuf son of Ahmed Tabrizi. Bronze bowl. 1319. Victoria and Albert Museum. London.
31. Abd al-Aziz son of Sharaf addin Tabrizi. Bronze cauldron. 1399. The Hermitage. Leningrad.
32. Shukrullah Mukhlis Shirvani. Bronze astrolabe. 1486. Private collection of Harari.
33. Osman son of Salman Nakhichevani. Bronze jug. 1190. Le Louvre. Paris.
34. Ali son of Muhammad. Bronze water jug. 1206. Shirvan. The Hermitage. Leningrad.
35. Bronze cauldron. XIII—XIV c. c. A. D. Shirvan. Private collection of painter Togrul Narimanbekov. Baku.
36. Bronze cauldron. XII—XIII c. c. A. D. Shirvan. The antiquarian shop. London.
- 37.—41. Fragments of the frieze from the fortifications in Baku Bay. XIII c. A. D.
- 42.—44. Ensemble of Shirvan-shahs palace. Diwan-khane. The end of the XV c. A. D. Baku.
45. Artistic fabric. XVI c. A. D. Tabriz. The Armoury. Moscow.
46. Artistic fabric. XVI c. A. D. Tabriz. Victoria and Albert Museum. London.
47. Artistic embroidery. XVI c. A. D. Tabriz. Decorative Arts Museum. Budapest.
48. Artistic fabric. XVI c. A. D. Tabriz. The Museum of Azerbaijan History. Baku.
49. Artistic fabric. XVI c. A. D. Tabriz. R. Mustaffayev Azerbaijan State Museum of Arts. Baku.
50. Artistic embroidery. XVI c. A. D. Tabriz. (A fragment). Decorative Arts Museum. Budapest.
51. Carpet with a plot. XVI c. A. D. Tabriz. (A fragment). Decorative Arts Museum. Budapest.
52. Pile carpet «Sheikh-Safi» 1539. (A fragment). Victoria and Albert Museum. London.
53. Muhammad Mumin. Shield of damask steel. XVI c. A. D. (A fragment). The Armoury. Moscow.
54. Muhammad Mumin. Shield of damask steel. XVI c. A. D. The Armoury. Moscow.
55. Brass cauldron. XVI—XVII c. c. A. D. Baku. The Museum of Azerbaijan History. Baku.
56. Tile paneau from the cult complex of Sheikh Safi. XVI c. A. D. Ardebil.
57. Brass cauldron. XVI—XVII c. c. A. D. Shemakha. R. Mustaffayev Azerbaijan State Museum of Arts. Baku.
58. Tomb stone. XVII c. A. D. Buzovny village. Apsheiron.
59. Tomb stone. XVII c. A. D. Buzovny village. Apsheiron.
60. Tomb stone. XVI c. A. D. Khazra village of Gutkashen region.
61. Tomb stone. XVI c. A. D. Mugan plain.
62. Tomb stone. 1576. Mingechaur region. The Museum of Azerbaijan History. Baku.
63. Tomb stone. 1576. Mingechaur region. The Museum of Azerbaijan History. Baku.
64. Tomb stone. XVI c. A. D. Urud village of Sisian region.
65. Tomb stone. XVI c. A. D. Urud village of Sisian region.
66. Tomb stone. XVI c. A. D. Urud village of Sisian region.
67. Tomb stone. 1576. Urud village of Sisian region.
68. Tomb stone. 1576. Urud village of Sisian region.
69. Tomb stone. 1576. Urud village of Sisian region.
70. Stone ram figure. XVI c. A. D. Urud village of Sisian region.
71. Stone ram figure. XVI—XVII c. c. A. D. Lerik region.
72. Stone ram figure. XVI—XVII c. c. A. D. Lerik region.
73. Stone horse figure. XVII c. A. D. Lachin region.
74. Stone horse figure. XVI—XVII c. c. A. D. Gyanja-Gazakh area.
75. Pulpit from the Juma Mosque. XVII c. A. D. Gyanja.
76. Wooden sarcophagus from the
77. Juma Mosque. 1606. Gyanja.
78. Pile carpet. XVIII c. A. D. Kazakh. Specialized carpet society. Mannheim.
79. Pileless carpet «Shaddah». XVIII c. Karabakh. Ukrainian State Museum of Western and Oriental Arts. Kiev.
80. Pile carpet. XVIII c. Surakhany village. Apsheiron. R. Mustaffayev Azerbaijan State Museum of Arts. Baku.
81. Pile carpet. 1732. Karabakh. Private collection. Munich.
82. Pile carpet «Khila afshan». XVIII c. Khila village. Apsheiron. Private collection. Rome.
83. Yakhar ustu (Shabrack). XVIII c. Baku. The Museum of Azerbaijan History. Baku.
84. Seidzade. Silver powder-flask. XVIII c. Shemakha. Museum of history. Berne.
85. Tomb stone. 1795. Guba.
86. Stone ram figure. XVIII c. Ordubad.
87. Palace of Sheki-khans. XVIII c. Sheki.
88. Interior of Sheki khans' palace.
89. Interior of Sheki khans' palace.
90. Interior of Sheki khans' palace.
91. Interior of Sheki khans' palace.
92. Interior of Sheki khans' palace.
93. Interior of Sheki khans' palace.
94. Carved stones of Sheki khans' palace. XVIII c. Sheki.
95. Pile carpet «Pirabedil». XIX c. Guba. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
96. Pile carpet. XIX c. Shirvan. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
97. Pile carpet. XIX c. Guba. Private collection of art critic Rassim Effendiyev. Baku.
98. Pile carpet «Gymyl». XIX c. Guba. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
99. Pile carpet. XIX c. Shirvan. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
100. Pile carpet. XIX c. Shirvan. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
101. Pile carpet. «Shykhly». XIX c. Kazakh. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
102. Pile carpet «Fakhraly». 1829. Kazakh. Private collection. Zurich.
103. Pile carpet. Beginning of the XX c. Shirvan. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
104. Pile carpet. XIX c. Borchaly. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
105. Carpet with the image of a hunter. XIX c. Shemakha. R. Mustaffayev Azerbaijan State Museum of Arts. Baku.
106. Carpet with the image of a hunter. Beginning of the XX c. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
107. Pile carpet with a plot. Beginning of the XX c. Tabriz. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
108. Pile carpet with a plot. 1810. Tabriz. Nizami Gyanjevi Museum of Azerbaijan Literature. Baku.
109. Pileless carpet «Varni». XIX c. Karabakh. R. Mustaffayev Azerbaijan State Museum of Arts. Baku.
110. Pileless carpet «Zili». XIX c. Baku. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
111. Pileless carpet «Sumakh». XIX c. Shemakha. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
112. Pileless carpet «Shaddah». Beginning of the XX c. Nakhichevan. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
113. Pileless carpet «Shaddah». Beginning of the XX c. Nakhichevan. (A fragment).
114. Chul (horse-cloth) woven by pileless carpet technique. XIX c. Kazakh. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
115. Chanta (bag) woven by pileless carpet technique. XIX c. Shirvan. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
116. Female outdoor clothes «Ark-halyq». XIX c. Shemakha. R. Mustaffayev Azerbaijan State Museum of Arts. Baku.
117. Female outdoor clothes «Ark-halyq». XIX c. Nakhichevan. R. Mustaffayev Azerbaijan State Museum of Arts. Baku.

118. Artistic embroidery. XIX c. Sheki. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
119. Arakhchyn (skull-cap). XIX c. Baku. R. Mustafayev Azerbaijan. State Museum of Arts. Baku.
120. Arakhchyn (skull-cap). XIX c. Shusha. R. Mustafayev Azerbaijan State Museum of Arts. Baku.
121. Brasswares. XIX c. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
122. Serpush (brass dish-cover). 1804. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
123. Brasswares. XIX c. Gyanja. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
124. Brass bowl. XIX c. Lagich. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
125. Brass bowl. XIX c. Lagich. R. Mustafayev Azerbaijan State Museum of Arts. Baku.
126. Brass jug. XIX c. Shemakha. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
127. Brass jug. XIX c. Gyanja. R. Mustafayev Azerbaijan State Museum of Arts. Baku.
128. Female silver belt-buckle. XIX c. Sheki. Private collection of art critic Rassim Effendiyev. Baku.
129. Female silver belt. XIX c. Zakataly. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
130. Female silver belt-buckle. XIX c. Sheki. Private collection of art critic Rassim Effendiyev. Baku.
131. Male belt. XIX c. Zakataly. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
132. Female silver belt. XIX c. Shusha. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
133. Female silver belt. XIX c. Shusha. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
134. Female silver belt-buckle. XIX c. Sheki. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
135. Female gilded silver head decoration. XIX c. Ili-Su village of Gakh region. State Museum of Azerbaijan Carpet and Applied Arts. Baku.
136. Gold ear-gings. XIX c. Baku. The Museum of Azerbaijan History. Baku.
137. Female gold breast decoration. Beginning of the XX c. Baku. The Museum of Azerbaijan History. Baku.
138. Tomb stone. 1848. Dash-Salakhly village of Kazakh region.
139. Tomb stone. XIX c. Kelbajar region.
140. Tomb stone. XIX c. (A fragment). Gyanja.
141. Stone ram figure. XIX c. Nakhichevan.
142. Stone horse figure. XIX c. Agdam region of Taouz region.
143. Stone horse figure. XIX c. Kelbajar region.
144. Carved wooden spoon. XIX c. R. Mustafayev Azerbaijan State Museum of Arts. Baku.
145. Carved wooden casket. XIX c. Nakhichevan. R. Mustafayev Azerbaijan State Museum of Arts. Baku.
146. Scene of everyday life in Shusha (after the drawing of the XIX c.).
147. Shemakha (after the drawing of A. Olearius. XVII c.).
148. Soldier from Shamkhor (after the drawing of G. Gagarin. 1840-ies).
149. Citizen of Belokan (after the drawing of G. Gagarin. 1840-ies).
150. Young man from Kazakh district (after the drawing of V. Vereshchagin. 1863).
151. Reception-room of an Azerbaijanian's house in Shusha (after the drawing of V. Vereshchagin. 1865).
152. Dancing maidens from Shemakha (after the drawing of G. Gagarin).
153. Woman from Baku (after the drawing of G. Gagarin. 1840-ies).
154. Azerbaijan woman (after the drawing of G. Gagarin. 1840-ies).
155. Azerbaijan woman (after the drawing of G. Gagarin. 1840-ies).
156. Dancing maideps in Shemakha (after the drawing of G. Gagarin. 1840-ies).
157. Woman from Shemakha (after the drawing of G. Gagarin. 1840-ies).
158. Interior of a bath-house in Shemakha (after the drawing of G. Gagarin. 1840-ies).
159. Baku. Diwan-khane (after the drawing of G. Gagarin. 1840-ies).
160. Interior of the Juma Mosque in Shusha (after the drawing of V. Vereshchagin).
161. Azerbaijan man (after the drawing of G. Gagarin. 1840-ies).
162. Mullah from Gyanja (after the drawing of G. Gagarin. 1840-ies).
163. Azerbaijan man (after the drawing of G. Gagarin. 1840-ies).
164. Man from Baku (after the drawing of G. Gagarin. 1840-ies).
165. Weq from Karabakh (after the drawing of G. Gagarin. 1840-ies).
166. Azerbaijan man (after the drawing of G. Gagarin. 1840-ies).
167. Sardar's Palace decorated by Usta Mirza Qadym Erevani (after the drawing of G. Gagarin. 1850-ies).
168. Nakhishevan. State of Momi-ne-Khatyn Complex in the XIX s. (after the drawing of the XIX s.).

ХІ—ХХ ЭСРЛЭРДЭ ЯШАЛЫБ ЯРАТМЫШ АЗЭРБАЙҢАНЛЫ СЭНЭТҚАРЛАРЫН АДЛАРЫНЫН ГЫСА СИҖАҢЫСЫ

Ибраһим Осман оғлу. Кәнчә. XI эср. Дәмирчи.
 Әһмәд Әбубәкр оғлу. Кәнчә. XII эср. Дулусчу.
 Изәтдин Ибраһим оғлу. Тәбриз. XII эср. Кәчтәрәш вә дүлкәр.
 Әли Әзиз оғлу. Бејләган. XII эср. Дулусчу.
 Фәдлун Бејләгани, Бејләган. XII эср. Дулусчу.
 Уста Әһмәд Фәдлун оғлу. Бејләган. XII эср. Дулусчу.
 Уста Хәттаб. Бејләган. XII эср. Дулусчу.
 Уста Насир. Бејләган. XII эср. Дулусчу.
 Уста Јусиф. Бејләган. XII эср. Дулусчу.
 Осман Салман оғлу Нахчывани. Нахчыван. XII эср. Бәднн метал сәнәт-
 кары.
 Ашур Ибраһим оғлу. Бақы. XII эср. Бәднн даш јонан.
 Әли Нәджар (Хагани Ширваннинн атасы). Ширван. XII эср. Дүлкәр.
 Әбдүл Мө'мин Шәрәф Шаһ оғлу. Тәбриз. XIII эср. Кәчтәрәш.
 Маһмуд Мәһсуд оғлу. Ширван. XIII эср. Бәднн даш јонан.
 Әли Мәһәмәд оғлу. Ширван. XIII эср. Бәднн метал сәнәткары.
 Әһмәд Мәһәмәд оғлу. Ширван. XIII—XIV эсрләр. Бәднн метал сәнәт-
 кары.
 Јусиф Әһмәд оғлу. Тәбриз. XIV эср. Бәднн метал сәнәткары.
 Мәһәмәд Јусиф. Тәбриз. XIV эср. Бәднн керамика устасы.
 Әһмәд Шаһ. Тәбриз. XIV эср. Бәднн керамика устасы.
 Әбдүләзиз Шәрәфәддин оғлу. Тәбриз. XIV эср. Бәднн метал сәнәткары.
 Әли һачы Әһмәд оғлу. Тәбриз. XV. Тахта үзәриндә бәднн ојма ачан
 сәнәткар.
 Шүкруллаһ Мүһлис Ширвани, Ширван. XV эср. Бәднн метал сәнәткары.
 Мәһәмәд Мө'мин. Тәбриз. XVI эср. Зәркәр.
 Уста Вәли. Зәнкәзур. Уруд кәнди. XVI эср. Бәднн даш јонан.
 Саләһ Тәбризи. Тәбриз. XVII эср. Силаһ дүзәлдән.
 Үзри Тәбризи. Тәбриз. XVII эср. Зәркәр.
 Мурадбәј Топчубашы. Тәбриз. XVII эср. Топ төкән уста.
 Бәрхударбәј. Тәбриз. XVII эср. Топ төкән уста.
 Мәһәмәд һүсеји (Мирзә Гәдим Ирәваннинн атасы). Ирәван. XVII эср.
 Тахта үзәриндә бәднн ојма ачан сәнәткар.
 Баба киши (халг устасы шәбәкәчи Әбдүл һүсеји Бабајевни бабасы). Бақы
 XVIII эср. Тахта үзәриндә бәднн ојма ачан сәнәткар.
 Рәчәбли. Ширван. XVIII эср. Кәчтәрәш.
 Мирзә Әләкбәр. Тәбриз. XVIII эср. Зәркәр.
 Уста Фејзулла. Шәки. XVIII эср. Дулусчу.
 Әбдүррәһим. Лаһыч. XVIII эср. Силаһ дүзәлдән.
 Тејмур Нәби оғлу Алызадә. Шәки. XVIII эср. Зәркәр.
 Мәһәмәд Қазым Заһири Әрдәбили. Әрдәбил. XVIII эср. Зәркәр.
 Хәлил Нахчывани. XVIII эср. Зәркәр.
 Уста Нәчәфгулу. Лаһыч. XVIII эср. Мискәр.
 Мәһәмәд Саләһ. Кәнчә. XVIII эср. Бәднн даш јонан.
 Сејидзадә. Шамаһы. XVIII—XIX эсрләр. Силаһ устасы.
 Уста Шүкри. Шәки. XVIII—XIX эсрләр. Бәднн даш јонан.
 Уста Аббас. Шәки. XIX эср. Кәчтәрәш.
 Мирзә Меһди. Кәнчә. XIX эср. Бәднн даш јонан.
 Әзиз Тејмур оғлу. Шәки. XIX эср. Зәркәр.
 Мәшәди Ширин. Лаһыч. XIX эср. Дүлкәр.
 Мәшәди Әзиз. Лаһыч. XIX эср. Дүлкәр.
 Әбдул Халид. Загәтала. XIX эср. Зәркәр.
 Уста Муртуза Әли. Лаһыч. XIX эср. Бәднн даш јонан.
 Уста Осман. Губа. Сусәј кәнди. XIX эср. Бәднн даш јонан.
 Мәшәди Әбдүл Әзиз. Бақы. XIX эср. Минсәз.
 Уста Аслан. Бақы. XIX эср. Минсәз.
 Мәшәди Әбдүлхалыг. Бақы. XIX эср. Минсәз.
 Кәрбәләји Чаббар Исрафилов. Бақы. XIX эср. Зәркәр.
 Һасан һүсеји оғлу. Шуша. XIX эср. Зәркәр.
 һачы бәј. Шуша. XIX эср. Зәркәр.
 Уста Мәһәмәд. Бәрдә. XIX эср. Зәркәр.

Мәшәди Чаббар. Салјан. XIX эср. Зәркәр.
 Уста Әсәдулла Ахундов. Бақы. XIX эср. Зәркәр.
 Уста Мүтәллиб Таһиров. Бәрдә. XIX эср. Зәркәр.
 Нәггәш һүсејнгулу. Бақы. XIX эср. Зәркәр.
 Тордамачы Алыш киши. Шуша. XIX эср. Зәркәр.
 Мәшәди Әли Аббас. Бақы. XIX эср. Зәркәр.
 Молла Фәрач (Ичли) Бақы. XIX эср. Минсәз.
 Уста Микајыл Баба киши оғлу (халг устасы шәбәкәчи Әбдүл һүсејинн
 атасы) Бақы XIX эср Шәбәкәчи.
 Уста Әһмәд Ләикәран, ашағы Нүвәди кәнди. XIX эср. Тахта үзәриндә
 бәднн ојма ачан сәнәткар.
 Уста Әли Астара. Пенсәр кәнди. XIX эср. Тахта үзәриндә бәднн ојма
 ичан сәнәткар.
 Уста Сулејман Гара оғлу, Газәх, Даг Кәсәмән кәнди. XIX эср. Бәднн даш
 јонан.
 Чичәк Ибраһим гызы. Газәх. Даг Кәсәмән кәнди. XIX эср. Бәднн тикмә
 устасы.
 һачы Әбдүллаһ Мәрид. Лаһыч. XIX эср. Ајнасәз.
 Кәрбәләји һүсеји. Товуз. Агдам кәнди. XIX эср. Бәднн даш јонан.
 Молла Мәһәмәд Шир һүсеји оғлу. Лаһыч. XIX эср. Мискәр.
 Мәшәди Бахыш Әлимәрдән оғлу. Лаһыч. XIX эср. Мискәр.
 Кәрбәләји Тофик Әбдүррәһман оғлу. Лаһыч. XIX эср. Мискәр.
 Мир Дадаш Мирәһәмов. Бақы. XIX эср. Зәркәр. Зәркәрлик сәнәтинин
 миначылыг саһәсиндә һүсусилә бөјүк наилијјәтләр әлдә етмишир.
 Кәрбәләји Чаббар Сәфәр оғлу. Бақы. XIX эср. Зәркәр. Зәркәрлик сәнәт-
 иннин миначылыг саһәсиндә һүсусилә бөјүк наилијјәтләр әлдә етмишир
 һачы Мәһәмәд һүсеји һачы Јусиф оғлу. Бақы. XIX эср. Зәркәр. Зәр-
 кәрлик сәнәтинин гарасавад саһәсиндә һүсусилә бөјүк наилијјәтләр
 әлдә етмишир.
 һәнифә бәј Рәзәбәјов. Бақы. XIX эср. Зәркәр. Зәркәрлик сәнәтинин гара-
 савад саһәсиндә һүсусилә бөјүк наилијјәтләр әлдә етмишир.
 Саләһ Нағы оғлу. Шәки. XIX эср. Зәркәр. Зәркәрлик сәнәтинин гараса-
 вад саһәсиндә һүсусилә бөјүк наилијјәтләр әлдә етмишир.
 Уста Сәмәд. Шәки. XIX эср. Зәркәр. Зәркәрлик сәнәтинин гарасавад
 саһәсиндә һүсусилә бөјүк наилијјәтләр әлдә етмишир.
 Уста Мәһәмәд Молла Аббас оғлу. Кәнчә. XIX эср. Тахта үзәриндә бәднн
 ојма сәнәткары.
 һачы һәмид Талыб оғлу. Басгал. XIX эср. Парча үзәриндә тахта гәлиб-
 ләрлә бәзәк вуран уста.
 Хуршуд Бану Бәјим. Кәнчә. XIX эср. Чечим тохујан вә бәднн тикмә уста-
 сы.
 Балагыз Јусиф гызы. Газәх. Дәмирчиләр кәндн. XIX эср. Халча тохујан.
 Сәјалы Сулејман гызы. Газәх. Гајмаглы кәнди. XIX эср. Халча тохујан.
 Баһар Аллаһверди гызы. Газәх. XIX эср. Халча тохујан.
 Ајишә Ибраһим гызы. Газәх. Гајмаглы кәнди. XIX эср. Халча тохујан.
 Чавәһир Нәби гызы. Газәх. Гајмаглы кәнди. XIX эср. Халча тохујан.
 Кишкинә Мәчид гызы. Бақы. Новханы кәнди. XIX эср. Халча тохујан.
 Саттар Сәмәд оғлу. Шамаһы. XIX эср. Парча тохујан.
 Әлиаббас Чәбранл оғлу. Басгал. XIX эср. Парча тохујан.
 һачы Әли Мәһәмәд. Шамаһы. XIX эср. Парча үзәриндә тахта гәлибләр-
 лә бәзәк вуран уста.
 Уста Аслан. Шәки. XIX эср. Бәднн даш јонан.
 Уста Әли һәјдар. Шәки. XIX эср. Дәри үзәриндә бәзәк вуран уста.
 Мирзә Гәдим Ирәванн. Јереван. 1825—1875-чи илләр. Декоратив-тәтбиги
 сәнәтин мұхтәлиф саһәләриндә чалышан сәнәткар.
 Мир Мөһсүн Нәввәб. Шуша. XIX эср. Декоратив тәтбиги сәнәтин мұхтә-
 лиф саһәләриндә чалышан сәнәткар.
 Хуршуд Бану Натәван. Шуша. 1837—1897-чи илләр. Декоратив-тәтбиги
 сәнәтин мұхтәлиф саһәләриндә чалышан сәнәткар.
 Зәјналәбдин Абдуллазадә Ордубад. 1839—1904-чү илләр. Декоратив-
 тәтбиги сәнәтин мұхтәлиф саһәләриндә чалышан сәнәткар.
 һумәј һәсәнзадә. Шуша. XIX эср. Халча тохујан.
 Нәһәханым Ширәли гызы. Шамаһы. XIX эср. Чечим тохујан.
 Асија Исмајыл гызы. Загәтала. XIX эср. Чечим тохујан.
 Әминә ханым Ширин гызы. Хачмас. XIX эср. Чечим тохујан.
 Солтан Әли гызы. Шуша. XIX эср. Чечим тохујан.
 Солтан Әли гызы. Шуша. XIX эср. Чечим тохујан.
 Зәрдаби Мәликова. Көјчәј. XIX эср. Чечим тохујан.
 Телли һачы Нәсиб гызы. Шуша. XIX эср. Халчачы.
 Афтаб Гәсым гызы. Шуша. XIX эср. Халчачы.
 Уста Сулејман. Бақы. XIX эср. Бәднн даш јонан.
 Уста Мустафа. Астара. Пенсәр кәнди. XIX эср. Монументал боја рәсми
 саһәсиндә чалышан сәнәткар.
 Уста Сәлим Әлимирзә оғлу. Шәки Гәбәлә маһалы. XIX эср. Силаһ дүзәл-
 дән.
 Өмәр Нәсир оғлу. Шәки.
 Уста Шаһмәһәмәд Дост Мәһәмәд оғлу XIX эср. Шәки, Гутгәшен кәндн.
 Силаһ дүзәлдән.

- Уста Рәһим уста Чәфәр оғлу. Шәки. Гутгашен кәнди. XIX әср. Силаһ дүзәлдән.
- Мәшәди Һүсејн Ејбалы оғлу. Лаһыч. XIX әср. Мискәр. Әбдүлмөһин Ахундзаде. Лаһыч. XIX әср. Декоратив тәтбиги сәнәтнин мүхтәлиф сәһәләриндә чалышан сәнәткар.
- Бадам Фәрзулла ғызы. Масаллы, Ғызылавар кәнди. XIX әср. Бәдин һәсир тохујан.
- Уста Абдулла. Масаллы, Әркуван кәнди. XIX әср. Дулусчу.
- Мустафа Әлигулу оғлу. Шәки. XIX әср. Парчатохујан.
- Мәммәд Салам Мустафа оғлу. Шамаһы. XIX әср. Парчатохујан.
- Мәшәди Хәлил оғлу. Шамаһы. XIX әср. Парчатохујан.
- Мөвсүм Мәшәди Әли оғлу. Шәки. XIX әср. Тәкәлдузчу.
- Һәсәнбәј Әсәдов. Шәки. XIX әср. Тәкәлдузчу.
- Мәшәди Јусиф Мәшәди Сүлејман оғлу. Шәки. XIX әср. Тәкәлдузчу.
- Мәһәммәд Шәфи. Бақы. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Зәркәр. Зәркәрлик сәнәтнин шәбәкәчилик сәһәсиндә мәһарәт көстәрмишди.
- Чаббар Әлизаде. Шәки. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Тәкәлдузчу.
- Нанәханым Ширәли ғызы. Шамаһы. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри Чечим тохујан.
- Мәшәди Һәсән Әли оғлу. Басгал. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Басма парча устасы. Бу сәнәткар ғадын баш јайлыларыны басма үсулу илә бәзәмә сәһәсиндә бөјүк мәһарәт көстәрмишди.
- Солтан Әли ғызы. Шуша. Халфәрәнли кәнди. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Чечим тохујан.
- Мәшәди Мейди Рәа оғлу. Ирэван. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Басма парча устасы.
- Һачы Мир Чәфәр Сејид Мәммәд оғлу. Ирэван. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Басма парча устасы.
- Уста Қарбәләји Мәһәммәд. Кәңчә, Јени кәнд. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Мискәр.
- Һачы Салман оғлу. Кәңчә. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Басма парча устасы. Бу сәнәткар баш јайлағларыны басма үсулу илә бәзәмә сәһәсиндә бөјүк мәһарәт көстәрмишди.
- Уста Һүсејн. Нахчыван. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Бәдин металл сәнәткары.
- Уста Һејдәр. Нахчыван. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Дүлкәр. Ојма сәнәти сәһәсиндә мәһарәт көстәрмишди.
- Уста Мәһәммәдхан. Масаллы. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Дулусчу.
- Уста Аға Сәфәр оғлу. Ләнкәран. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Дүлкәр.
- Уста Мәһәммәд. Шәки. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Зәркәр. Зәркәрлик сәнәтнин гарасавад сәһәсиндә хүсусилә бөјүк наилијәтләр әлдә етмишди.
- Мәһәммәдибраһим Қәрим оғлу. Шамаһы. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Зәркәр.
- Осман Қүлмәһәммәд оғлу. Шамаһы. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Зәркәр.
- Уста Сејид Аббас. Кәңчә. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Зәркәр.
- Уста Ағамирзә. Кәңчә. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Зәркәр. Уста Ағамирзә әсәсан зәркәрлијин гәлибкарлығ сәнәти сәһәсиндә мәһарәт көстәрмишди.
- Уста Һүсејн. Ордубад. Коланы кәнди. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Кечәчи.
- Мәрчан ханым. Ордубад. Бичәнәк кәнди. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Халчачы.
- Төһфә Әдилова. Губа. Ајдын кәнди. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Халчачы.
- Қүләр Әфәндијева. Губа. Чичи кәнди. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Халчачы.
- Мәшәди Хыдыр. Қәлбәчәр, Зар кәнди. 1830-1940-чи илләр. Бәдини даш-јонан.
- Фатма Һүсејн ғызы. Борчалы. Гачаған кәнди. XIX әср. Халчачы.
- Ајишә ханым Гајыбова. Газах, Салаһлы кәнди. XIX әсрнин сону XX әсрнин әввәлләри. Халчатохујан.
- Набат Молламаһмуд ғызы Әфәндијева. Газах. Дағ Кәсәмән кәнди. 1874-1946-чы илләр. Халчатохујан.
- Қүнар Мәһәммәд ғызы Чәнәтзаде. Газах, Дағ Кәсәмән кәнди. 1888—1945-чи илләр. Халчатохујан.
- Бабајев Әбдул Һүсејн Михајыл оғлу. Бақы. 1877—1961-чи илләр. Шәбәкәчи.
- Тағызаде Рәа Аға Һүсејн оғлу. Шәки. 1885—1965-чи илләр. Тәкәлдузчу.
- Ләтифов Абузәр Зејнал Абдин оғлу. Шәки. 1883-1957-чи илләр.
- Уста Мәһәммәд. Гах. Сарыбаш кәнди. 1870—1940-чи илләр. Зәркәр.
- Фәғдијева Мәсүма. Нахчыван. Нейрам кәнди. 1900—1977-чи илләр. Тәкәлдузчу.

ИСТИФАДӘ ЕДИЛМИШ ӘДӘБИЈАТЫН СИЈАҒЫСЫ

Абдуллаева Н.

Ковровое искусство Азербайджана. «Елм», Баку. 1971.

Атакишијева М., Чәбрајылова М., Исламова В.

Азербайжан милли кејимләри. «Искусство». Москва. 1972.

Гулијев Н., Тағызаде Н.

Метал вә халг сәнәткарлығы. «Азәрнәшр». Бақы. 1962.

Бретаницкий Л. С., Веймарн Б. В.

Искусство Азербайджана. «Искусство». Москва. 1976.

Әсәдова С.

XIX-XX әсрләрдә Азербайжан зәркәрлик инчәсәнәти. «Елм». Бақы. 1978.

Қәримов Л.

Азербайжан халчасы. «Елм». Бақы. 1961.

Наджафова Н.

Художественная керамика Азербайджана XII-XV вв. «Елм». Баку. 1964

Рәзев Н.

Искусство Кавказской Албании. «Елм». Баку. 1976.

Расим Әфәндијев.

Азербайжанын мадди-мәдәнијәт нүмунәләри. «Азәрнәшр». Бақы. 1966.

Расим Әфәндијев.

Азербайжан халг сәнәти. «Азәрнәшр». Бақы. 1971.

Расим Әфәндијев.

Азербайжанын декоратив-тәтбиги сәнәтләри. «Ишыг». Бақы. 1976.

Расим Әфәндијев.

Дашлар данышыр. «Кәнчлик». Бақы. 1980.

Расим Әфәндијев.

Азербайжанын бәдни сәнәткарлығы дүңја музејләриндә. «Ишыг». Бақы. 1980.

Raszim Efendi.

Azerbaijdzsan kozepkori szobraszata. Muvezset. Budapest, 1980, № 12.

Rasim Efendi.

Azerbaijan carpet. Bukuso Bunko. Association of costume culture studies. Tokyo, 1982, № 176.

Racime Effendi.

Ces tapis quinous content d'Azerbaïdjan. Connaissance des arts. Paris, 1982, № 370.

ЭФЕНДИЕВ
РАСИМ САМЕД ОГЛЫ

НАРОДНОЕ
ИСКУССТВО
АЗЕРБАЙДЖАНА

В книге использованы
фотографии

А. ИВАНОВА, Р. ЭФЕНДИЕВА

Макет и оформление

Ю. Сальникова

В. Яшигина

Редакторы

М. Ахундов, А. Садыхова,
С. Кулиев

Художественный редактор

Б. Х. Курбанова

Технический редактор

Э. Тагиева

Корректоры

П. Джафарова, Н. Рзаева

Сдано в набор 8/VI-1982 г.
Подписано к печати 4/V-1983 г.
ФГ. 12173. Формат 70×100/8.
Бумага мелов. Печать офсетная.
Гарнитура литературная.
Физ. печ. л. 25,5. Усл. печ. л. 32,89.
Учетн. изд. л. 40,5. Усл. кр-тт. 1469,0.
Заказ 334. Тираж 11.000.
Цена 16 руб. 40 коп.

Государственный комитет
Азербайджанской ССР
по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли.
Издательство «Ишмы».
Баку 370601, ул. Гоголя, 6.
Московская типография № 5 Союзполиграфпрома
при Государственном комитете СССР
по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли
Москва, Мало-Московская, 21.

Расим Сәмәд оғлу Әфәндијев 1928-чи илдә Газах шәһәриндә анадан олмушдур. 1945-50-чи илләрдә Бакыда Ә. Әзимзадә адына рәссамлыг мәктәбиндә, 1950-55-чи илләрдә Ленинград Рәссамлыг Академијасында охумушдур. О, 1961-чи илдә сәнәтшүнаслыг намизәди, 1972-чи илдә сәнәтшүнаслыг доктору адыны алмышдыр. Расим Әфәндијев Азәрбајчан декоратив-тәтбиги сәнәтинин арашдырылмасында вә бир елм кими республикамызда инкишаф етдирилмәсиндә бә-јүк хидмәтләри олан алимләрдәндир. «Азәрбајчан халг сәнәтләри нүмунәләри», «Азәрбајчанын мадди мәдәнијјәти», «Азәрбајчан ел сәнәтләри», «Азәрбајчан декоратив-тәтбиги сәнәтләри», «Дашлар данышыр», «Азәрбајчанын бәдин сәнәткарлыгы дүвја музејләриндә» вә с. китабларында мүүәллиф халгымызын әсрләр боју јаратдыгы надир сәнәт әсәрләрини кениш тәһлил етмиш, елм әләминдә илк дәфә олараг онларын дүвја мәдәнијјәтиндә тутдугу фәхри јерини кәстәрмишдир. Расим Әфәндијевин өлкәмиздә вә харичдә чап олунмуш 100-ә јахын әсәриндә Азәрбајчан инчәсәнәтинин мүхтәлиф дөврләри, бир чох саһәләри ишыгландырылмышдыр. Охучуларымыза тәгдим едилән «Азәрбајчан халг сәнәти» китабы ел сәнәтимизин нөвләри вә онларын тарихинә һәср едилмишдир.

Книга посвящена истории народного искусства Азербайджана за последние времена до и века. В ней рассматривается история развития отдельных видов народного искусства Азербайджана, получивших свое развитие в тот или иной период: изделия из камня, дерева, металла, керамики, образцы ворсовых и безворсовых ковров, тканей и костюмов.

Образцы народного искусства Азербайджана даны под углом зрения их самобытной художественной природы и эмоционально-образного единства. Анализ предметных форм, орнаментального декора, их сочетания и эволюция приводят к мысли о самостоятельности и богатстве культуры азербайджанского народа, ее особом месте в системе культур Ближнего и Среднего Востока.

Книга снабжена 100 черно-белыми и 80 цветными фотопубликациями наиболее уникальных произведений народного искусства Азербайджана хранящихся как в Советском Союзе, так и в музеях и частных коллекциях различных стран мира.

The book is dedicated to the history of folk art of Azerbaijan since ancient times till the beginning of the XX century.

It describes the development of various kinds of folk art in different periods of Azerbaijan history: the articles of stone, wood, metal, ceramics the samples of pile and pileless carpets, cloths and garments.

These samples are shown from the point of view of their original artistic nature and emotionally figurative unity. The analysis of subjective ornamental forms, their combinations and evolutions help us to conclude that folk art of Azerbaijan due to its independence and wealth occupies its particular place in the cultural system of Near and Middle East.

